

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

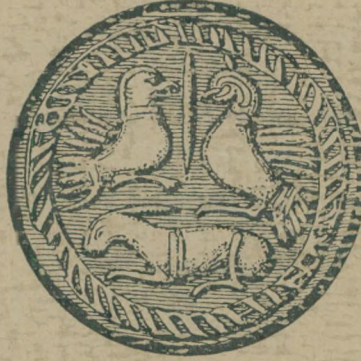

BELLE TEN

Cilt : X

Sayı : 37

Ocak 1946

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA

1 9 4 6

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
Makaleler, Etüdler :	
MANSEL, Prof. Dr. ARİF MÜFİD : Mudanya mezar binası . . .	1
ÖZGÜÇ, Dr. TAHSİN : VI. Troia'nın Anadolu Arkeolojisindeki yeri.	13
BOSCH, E. : Bitinya tetkikleri (I. kısım)	29
AKURGAL, Dr. EKREM : Arkaik ve Klâsik Çağlarda İzmir . . .	55
EBERHARD, Prof. W. : Toba'larda ziraat	81
FRYE, RICHARD N. ve SAYILI, AYDIN : Selçuk'lardan evvel Orta- şark'ta Türkler	97
TANSEL, Dr. SALÂHADDİN : Büyük Friedrich devrinde Osmanlı- Prusya münasebetleri hakkında	133
Epigrafiya :	
ARTUK, İBRAHİM : Dunaysir'de Artuk oğullarının Ulu camii . .	167
Vesikalar :	
ÖZ, TAHSİN : Topkapı Sarayı Müzesinde Yemen Fatihî Sinan Paşa Arşivi	171
UZUNÇARŞILI, Prof. İ. HAKKI : Beşinci Murad'ı Avrupa'ya kaçırma teşebbüsü	195
Haberler :	
Türk Tarih Kurumu «Genel Kurulu» nun yıllık toplantısı	211

L E V H A L A R

- I — XII — «Mudanya mezar binası» makalesine sit resimler.
XIII — XVII — «VI. Troia'nın Anadolu Arkeolojisindeki yeri» makalesine ait resimler.
XVIII — XXIII — «Arkaik ve Klâsik Çağlarda İzmir» makalesine ait resimler.
XXIV — Artuk oğulları camii'nin mihrabı.

BELLE TEN

Cilt: X

Ocak 1946

Sayı: 37

MUDANYA MEZAR BİNASI *

Prof. Dr. ARİF MÜFİD MANSEL

T. T. K. Üyesi

Mudanya'da, bu kasabanın güneyinde yükselen Hızır İlyas tepesinin son yamaçlarında, Alçakbayır adını taşıyan ve yüksekliği aşağı yukarı 30 metreyi bulan bir sırt üzerinde, kereste tüccarı Şakir Çavuş'un mutasarrıf olduğu evin bahçesinde 1926 senesi Temmuz ayında yer altında bir mezar binası bulunmuş, keyfiyet bir müddet sonra matbuata aksederek Bursa'da çıkan 26 Temmuz 1926 tarihli "Yeni Bursa," gazetesinde "Mudanya'da yer altında bir makbere,, yahut adını tesbit edemediğim başka bir Bursa gazetesinde "Bursa'lı Şakir Ağanın mağarasında ne çıktı? Para yerine kırık bir küp bulundu, fakat Milâttan 500 sene evveline ait olan bu küp bir değil, birkaç hazine değerindedir,, gibi serlevhalar taşıyan birtakım yazıların çıkmasına yol açmıştır. Bu buluntu ile yakından ilgilenen Millî Eğitim Bakanlığı o zamanlar Bursa Müzesi müdürü bulunan Giritli bay Yunus'u mahallinde tetkikatta bulunmağa memur etmiş, bay Yunus 22 Temmuzda Mudanya'ya giderek tetkiklerinin neticesini 26 Temmuz 1926 ve 12 Ocak 1927 tarihli raporlarıyla Bakanlığa sunmuştur. Bundan sonra bu mezar binası unutulmuş ve ancak Bursa bölgesinin turistik bir rehberini hazırlamakla ödevlendirilmiş olan Galatasaray

* Bu araştırma III. Türk Tarih Kongresinde okunmuştur.

lisesi öğretmenlerinden bay E. Mamboury tarafından 1941 senesi yazında ziyaret edilmesi, "Ulus,, gazetesinin 14 ve 15 Aralık 1941 ve "Ankara,, gazetesinin 29 Ocak 1942 ve 5 Şubat 1942 nüshalarında bu anıta birkaç makale tahsis edilmesi üzerine arkeoloji âleminin dikkat nazarlarını tekrar çekmeğe başlamıştır. O zamanlar Trakya'da Kırklareli'nde bulmuş olduğum kubbeli mezarın publikasyonu ve bununla ilgili olarak düz yahut konsantrik bindirme tekniğinde yapılmış "sahte,, kubbe ve kemerlerle uğraştığımdan bu mezar binasını çok dikkate değer bulmuş, dostum bay Mamboury ile yaptığım görüşmelerde burada, bazı meselelerin aydınlatılması için, küçük bir kazı yapmanın elzem olduğu kanaatine varmış ve bu iş için Türk Tarih Kurumuna başvurmuştum. Müracaatımın sayın Kurum Başkanlığı tarafından kabul olunması ve bu kazı için gerekli tahsisatın temin edilmesi üzerine 3 Temmuz 1942 de başlayarak bir hafta süren bir kazı yaptım. Bu kazıda günde 4-5 amele çalışmış ve mimarlık işlerini bay Mamboury üzerine alarak binanın plân ve kesimlerini büyük bir itina ile hazırlamıştır. Bu kıymetli yardımından dolayı sayın dostuma teşekkür etmeği bir vecibe sayarım.

Bu küçük kazı sonunda meydana tamamilen çıkarılmış olan bina, beher dil'i 2,60 m.yi bulan kare bir oda, 8,82 m. uzunluğunda, başlangıcında 0,97, sonunda ise 1,04 m. genişliğinde bir koridordan ibaret bulunmaktadır. Odanın duvarları gayet iyi işlenmiş, biri kalın, diğeri ince olmak üzere biri birini takibeden, muntazam ufki sıralar halinde dizilmiş kesme kalker taşı bloklarından yapılmıştır. Oda duvarları yedi taş dizisinden ibarettir, Bunların yükseklikleri aşağıdan başlamak suretile 0,21 + 0,40 + 0,245 + 0,415 + 0,25 + 0,40 + 0,24 m. olup duvarların umumî yüksekliği 2,16 metreyi bulmaktadır. En alt dizi diğerlerine nazaran 2 cm. taşkın olup bir çeşit duvar kaidesi teşkil etmektedir. Kalker blokların uzunlukları pek muhteliftir. Bunların ekserisi vasatî olarak 0,70, 0,80, 0,90, 1,05, 1,30 yahut 1,55 m. uzunluğundadır. Mamafih batı duvarının dördüncü sırasında 1,92 m. uzunluğunda bir blok göze çarpmakta, bunun tersine olarak güney duvarının altıncı sırasında, köşede 0,415 m., yahut doğu tarafında, ikinci sırada ve kapının sağında ve solunda 0,09 yahut 0,33m. uzunluğunda küçük bloklar kullanıldığı da görülmektedir. Taş blokların cephelerinde, 4 cm. genişliğinde bir kenar sahası raspa edilmek suretile tamamilen düzletilmiş, orta

kısım ise hafif kabartmalı bırakılmak suretile mükemmel bir şekilde çerçevenmiştir. Bu bloklar aynı zamanda birbirinin üzerine gayet imtizaçlı olarak oturtulmuş, ayrıca harç yahut demir kenet kullanılmamıştır. Duvarların kalınlığını kesin olarak bilmiyoruz. Kapıyı ihtiva eden doğu duvarının kalınlığı 0,46 m. olduğuna göre diğer duvarların da kalınlığının vasatı olarak 0,50 m. olduğu kabul olunabilir.

2,18 m. yükseklikten sonra dikkate değer bir şekil gösteren tavan başlamaktadır. Bu tavan köşelere aykırı yerleştirilmek suretile örtülecek sathı yukarıya doğru tedrici olarak küçülten ve beş tabaka meydana getiren yeşilimtrak kül rengi ottaş hatıllarından tereküp etmektedir. Birinci tabakanın arasındaki boşluk sekiz köşe şeklindedir. Diğer boşluklar ise kare yahut kareye yaklaşan satırlar halindedirler. Bunların ölçülerini aynen bildiriyorum:

1. tabaka : $0,60 + 0,70 + 0,64 + 0,71 + 0,61 + 0,71 + 0,56 + 0,70$ m.
2. tabaka : $1,62 + 1,57 + 1,60 + 1,56$ m.
3. tabaka : $1,14 \times 1,14$ m.
4. tabaka : $0,80 \times 0,80$ m.
5. tabaka : $0,56 + 0,63 + 0,58 + 0,62$ m.

Beşinci tabaka halen Şakir Çavuş evinin bahçesinde bir kuyu ağzı gibi meydanda olup taş hatılların biri birine ne suretle bitştirilmiş olduğuna dair bir fikir vermekte, hatılların dış satırlarının, iç satırların tersine olarak, oldukça kaba bir surette işlenmiş olduklarını göstermektedir (res. 6-7). Beşinci tabakada eb'adı yukarıda gösterilen boşluğu 0,85 m. uzunluk, 0,58 m. derinlik ve 0,30 m. kalınlığında bir kapak taşı (6. tabaka) tamamen örtmeğe yetmiştir. Hatıl tabakalarının yükseklikleri sırası ile $0,36 + 0,29 + 0,29 + 0,29$ m. olduğuna göre tavanın yüksekliğinin 1,54 m. ve odanın en büyük yüksekliğinin $1,54 + 2,16 = 3,70$ m. yi bulduğu meydana çıkar.

Koridor ile oda arasında yüksekliği 1,73 m., alt genişliği 0,79 m. üst genişliği ise 0,77 m. ve derinliği 0,46 m. olan bir kapı vardır. Yukarıda zikrettiğimiz 0,21 m. yüksekliğindeki duvar kaidesi kapının altında da devam etmekte ve kapının eşiğini teşkil eylemektedir. Odanın duvarları doğrudan doğruya kapının yanlarını tahdid etmekte, binaenaleyh ayrıca yan söğeler görülmemektedir. Buna karşılık kapının, oda duvarlarının yedinci sırasına tekabül eden üst sögesinin 1,53 m. uzunluğunda büyük bir ottaş tarafın-

dan teşkil edildiği görülüyor. Dikkate değer bir nokta kapının tam ortada olmayıp az sola doğru kaymış olmasıdır: Sağ taraf duvarının genişliği 0,98, sol taraf duvarının ise yalnız 0,83 m. dir. Kapı koridor tarafına açılan yekpare bir ottaşı levhasından yapılmış 1,815 m. yükseklik, 0,95 m. genişlik ve 0,12 m. kalınlığında bir kanada sahip bulunmaktadır. Bu kanadın kendinden yapılmış olan milleri oda duvarının dışında, altta ve üstte iki taş çıkıntısı içine oyulmuş yuvalar içinde oturmakta ve bu suretle bu kapı bugün dahi açılıp kapanabilmektedir. Kilit yahut kol tertibatı yoktur.

Mihveri kapının mihverine raslıyan, binaenaleyh odanın mihverinden biraz inhiraf eden ince uzun koridor ise başka bir malzeme ve başka bir teknikte yapılmıştır. Kare odada bulduğumuz mükemmel orthogonal tekniğin tersine olarak burada siyah andezit taşından polygonal teknikte yapılmış yan duvarlarla karşılaşırız (Res. 2, 9). Bununla beraber gayrı muntazam şekiller gösteren, fakat esas itibariyle güneyde 6, kuzeyde ise 6-7 dizi meydana getiren taşların biri biriyle mümkün mertebe imtizaç etmesi ve büyük taş aralıklarının küçük taşlarla doldurulmaması için çalışılmış, fakat istenilen neticenin alınamamış olduğuna kanaat getirilmiş olacak ki faslı müşterekler sarımsak bir sıva ile sıvanmış, inşai bakımdan hiçbir faydası olmayan bu usulle siyah zemin üzerine beyaz dalgâlı hatlardan ibaret bir dekorasyon vücade getirmek ve bu suretle odanın inşa tarzına nazaran koridorun inşa tarzının gösterdiği itinasızlık örtülmek istenilmiştir. Koridorun yüksekliği 2.05 m. dir. Üzeri vasati uzunlukları 1,30, kalınlıkları 0,30 metreyi bulan ve genişlikleri 0,59 ile 0,61 m. arasında değişen 14 aded yassı ottaşı levhasıyla örtülmüştür. Koridorun methal kısmı toprağın baskısı ve burada evvelce yapılan kazılar yüzünden hayli zedelenmiş ve asıl şeklini kaybetmiş olarak bulunmuştur. Bununla beraber buranın yassı taşlarla kapatılmış olduğu anlaşılıyor. Bugün burada 0,23 m. derinliğinde bir eşik taşı ve bunun üzerinde alt genişliği 1,18, kalınlığı 0,14 ve yüksekliği 1,18 m. olan bir taş levha görülmektedir. Gerek odanın, gerek koridorun zemini döğülmüş toprakla örtülmüştü.

Odanın zemininde, burası tarafımızdan iyice araştırılmış ve kayalığa kadar inilmiş olmakla beraber, hiçbir mezar izine raslanmamıştır. Şu halde mezarın toprak altında olmayup bir taş lâhit

yahut bir ölü yatağı şeklinde olduğunu kabul etmek lâzımgelir. Koridorun zemininde, muahhar mezar kalıntıları bulmak ümidiyle yapılan araştırmalar da bir netice vermemiştir.

Gariptir ki bu mezarı tetkik etmiş olan gerek bay Yunus, gerek bay Mamboury, inşa tekniğini göz önünde bulundurarak, koridor ile mezar odasının başka başka devirlerde yapılmış olduğu, koridorun odadan daha eski bir devre ait bulunduğu zehabına kapılmışlardır. Bay Yunus, Millî Eğitim Bakanlığına takdim etmiş olduğu raporda koridorun arkayık, odanın ise M. ö. 150 senesinden M. s. 350 senesine kadar uzandığını farzettiği "greko-romen," devrine ait olduğunu iddia etmiş, bay Mamboury ise bu binada üç inşa devri kabul etmiştir: Birinci devre esasında beyaz, fakat zamanla kararmış poligonal taşlardan müteşekkil koridor tarafından temsil olunmakta ve M. ö. V inci asra ait bulunmaktadır. İkinci devrede (aşağı yukarı M. ö. IV. - III. asır) koridora bitişik olan mezar odası yıkılmış, bunun üzerine bugün mevcut olan oda yapılmış, koridor tamir görmüş ve üst kısımlarına odada kullanılmış olan kalker bloklar vazedilmiş, üzeri ise ottaşı levhalarıyla örtülmüştür. Romalılara ait olan üçüncü devrede koridordaki poligonal taşların iltisak noktaları beyaz bir harçla sıvanmıştır. Mezar anıtları, bilhassa toprak altı mezar anıtları muhtelif devrelerde yıkılıp tekrar yapılan, yahut esas bünyesini değiştirecek kadar büyük tamirler ve tadiller geçiren anıtlardan olmadıklarından bu teorilerin hakikate uymadığı fikrinde idim. Nitekim tarafımdan yapılan ve kayalığa kadar inen sondajlarda bugünkü mezar odasının altında daha eski bir odanın temellerine raslanmamış, koridor taşlarının, Mamboury'nin iddia ettiği gibi zamanla kararmış olmayub Alçakbayır tepesinin özünü teşkil eden siyah andezit taşından yapılmış ve inşaat esnasında odadan artan bazı kalker taşlarının andezit bloklar arasına karıştırılmış olduğu anlaşılmış bu suretle oda ile koridorun aynı zamanda yapılmış olduğu kesin olarak tesbit edilmiştir. Yalnız bu anıtın en önemli kısmı olan mezar odası, pek tabii olarak, daha itinalı olarak yapılmış, fer'i bir kısım olan koridorda ise daha çabuk yapılan ve daha ucuz malolan bir inşa tekniği kullanılmıştır. Bu hususu ötedenberi mezar anıtlarında bulmak mümkündür. Meselâ Miken civarındaki "Panağia," yahut "Geniler," mezarlarında yuvarlak odayı örten kubbenin ufki tabakalar teşkil eden kesme taşlarla yapılmış olmasına karşılık koridorun yan du-

varları küçük taşlarla adı bir şekilde örülmüştür¹. Daha sonraları, Sardes civarında Lidya kiralık devrine ait Binbirtepe nekropolünde bulunan bazı mezar binaları da aynı hususu göstermektedirler². Diğer taraftan muahhar üçüncü bir devrede taşların aralarının harçla sıvanmış olduğu teorisi de doğru değildir. Çünkü binaların duvarlarını örtmek için öteden beri kullanılan sıva ile kuruduktan sonra fevkalâde sertleşen harcı biri birinden ayırd etmek lâzımdır. Mudanya anıtının koridorunda bulduğumuz sıva ince bir kumun kireçle karıştırılmasıyla meydana gelmiş, el ile dokunulduktan toz haline gelen bir sıvadır ki buna benzer sıvalara Trakya'da Kırklareli civarında kazmış olduğum kubbeli mezarda rasladım³. Şu halde burada sıvanın sırf dekoratif mahiyette kullanılmış olduğu anlaşılıyor.

Bir tek devirde, homojen bir bina olarak yapılmış olduğunu tesbit ettiğimiz Mudanya mezar binası, plâni bakımından, Miken devri geleneğini Anadolu'da devam ettiren⁴ Lidya (Sardes nekropolü, Belevi) ve Karya (Asarlık nekropolünde A ve B mezarları, Geresi, Gökçağlar) mezar binalarıyla beraber gitmektedir⁵. Bütün bu binaların üzerinde abidevi bir şekil almağı istihdaf eden konik yağma tepeler bulunduğundan Mudanya mezarının üzerinde de böyle bir tepenin mevcut olduğu kabul olunabilir. Fakat bu tepenin toprakları zamanla aşağıya kaymış ve biraz önce söylediğimiz gibi mezar odası tavanının üst kısmı açıkta kalmıştır. Bu anıtın Mudanya kasabasının hemen her tarafından görülen hakim bir sırt üzerinde bulunması, mezarın üzerinde bir tümülüs bulunması ihtimalini

¹ Wace-Heurtley, *Annals of the British School at Athens* XXV, 1921-23, levhalar.

² Perrot-Chipiez, *Histoire de l'Art dans l'Antiquité* V, s. 276, res. 171.

³ Arif Müfid Mansel, *Trakya-Kırklareli kubbeli mezarları ve sahte kemer ve kubbe meselesi* (Türk Tarih Kurumu yayınlarından. Seri VI. No. 2. Ankara 1943), s. 3. Aynı eserde Mudanya mezarına da kısaca temas edilmiş (s. 25, Res. 31) ve bu mezara analogi teşkil eden başka mezar anıtları üzerinde de durulmuştur. Yalnız bu yerde Mudanya mezarına ait ölçülerde bazı ufak değişiklikler yapmak zarureti vardır.

⁴ Krş. K. Bittel, *Kleinasiatische Studien (İstanbul Forschungen* Ed. XV, İstanbul 1943), s. 92.

⁵ Bütün bu mezar anıtlarına dair tafsilât ve bibliyografyayı yukarıda zikrettiğimiz «Trakya-Kırklareli kubbeli mezarları» adlı eserimizde bulmak mümkündür: s. 21 v.d.

kuvvetlendirmektedir. Çünkü tümülüsleri civara hakim yerlerde yapmak ötedenberi âdet olmuştur.

Yukarıda zikrettiğimiz mezar anıtları, yalnız umumî plânları bakımından değil, bir takım inşaf hususlardan dolayı da Mudanya mezar binası ile benzerlik göstermektedirler. Bu anıtların koridorlarının üzerleri, Mudanya'da olduğu gibi, geniş ve yassı taşlarla örtülmüştür. Bütün bu anıtlarda, daha geniş sahaların üzerini taş tabakalarını biri birinin üzerinden taşımak suretiyle örtmek fikri hakim olmakla beraber bunlardan hiç birinin tavanı Mudanya tavanına tam olarak benzememektedir. Yalnız eski Bulgar-Yunan hududu yakınında, Mezek köyü yöresinde bulunmuş olan Kurtkale kubbeli mezarının $2 \times 1,65$ m. eb'adında olan önodası hemen hemen aynı şekilde dört tabaka ve bir kapak taşından ibaret bir tavana sahip bulunmaktadır (res. 17-18). Bu tavandan başka duvarların kesme taşlarla yapılmış olması ve alt kısımlarında kaide yerine geçen bir silme ihtiva etmesi Mudanya'ya pek fazla benzemektedir. Kurtkale mezar anıtı, yapılan tetkiklere göre M. ö. IV. üncü asrın ikinci yarısına ait olduğuna göre⁶, Mudanya mezarının da aşağı yukarı aynı devre ait olduğuna ve bu zamanda Trakya ile Marmaranın doğu kıyıları arasında sıkı kültür bağları bulunduğuna hükmedebiliriz (krş. aşağıda sah. 9).

Fakat bu tavan şeklini, biraz farklı olmakla beraber, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde de buluyoruz. Yukarıda zikrettiğimiz Belevi mezar binasının ön odasında böyle bir tavanın daha sade bir şekli vardır: $2,72 \times 2,50$ m. eb'adında olan bu odanın köşelerine üçgen şeklinde dört yassı taş konmuş, bu suretle bunların arasında kalan dörtgen boşluğu bir tek yassı taşla örtmek mümkün olmuştur (Res. 19). Efesos'ta kazı yapan Avusturyalı heyet tarafından tetkik ve mesaha edilmiş, fakat daha henüz neşredilmemiş olan bu binanın tarihini maalesef daha henüz kesin olarak bilmiyoruz⁷. Fakat zannımıza göre Mudanya anıtından pek farklı

⁶ B. Filow, Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare XI, 1937, s. 79 v.d.—A. M. Mansel, ismi geçen eser, s. 6 v.d.

⁷ Perrot-Chipiez'ye göre (adı geçen eser V, s. 280 v.d.) bu bina M. ö. VI ıncı asra aittir. Bu binayı son zamanlarda yakından tetkik etmiş olan J. Keil ise bunun inşa tarihi olarak, tarihî birtakım sebeplerden dolayı, M. ö. 250 senesini kabule temayül etmektedir (J. Keil, Österreichische Jahreshfte XXVIII, 1933, Beibl. s. 28 v.d. —XXIX, 1935, Beibl. s. 105 v.d.).

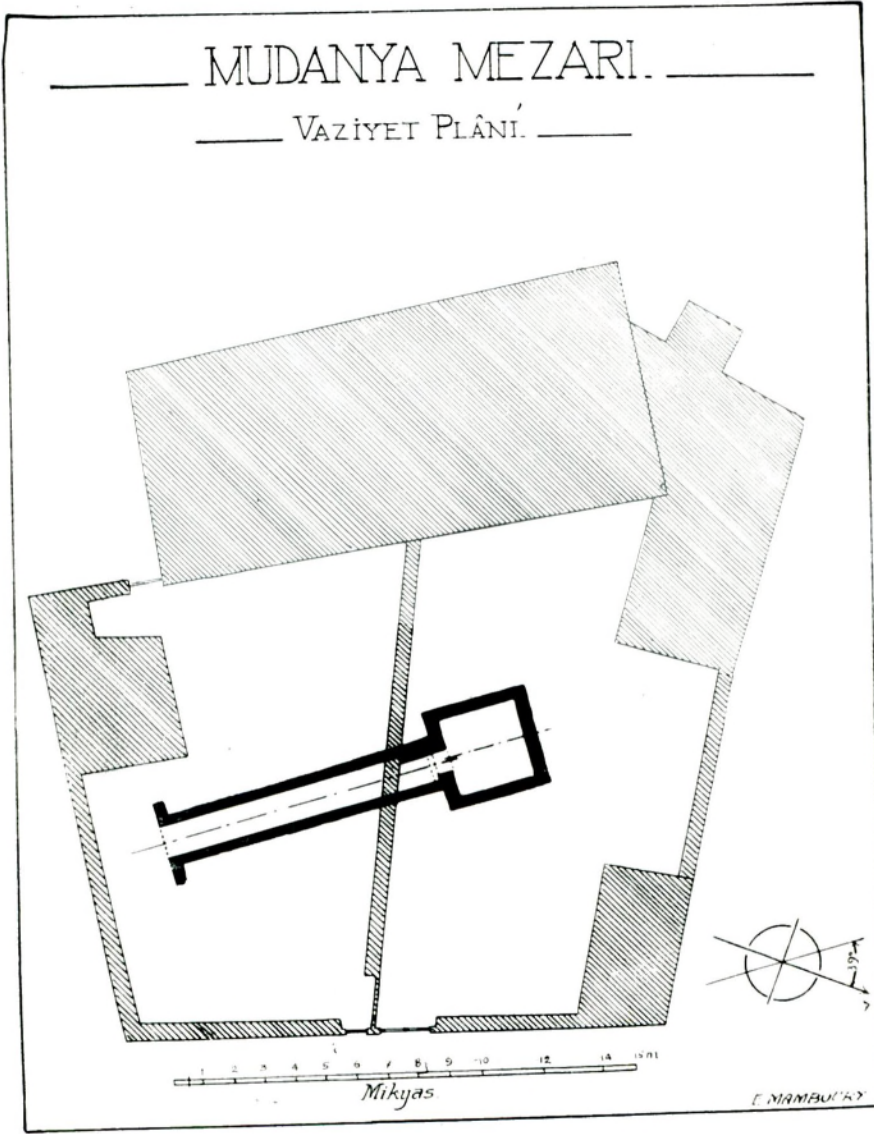
bir devre ait olmasa gerektir. Bu tavan konstrüksiyonunun, bu inşa tarzını lâyıkiyle hazmedememiş, yahut bu prensipin tatbiki için lüzumlu evsafıta malzeme bulamamış bir mimar tarafından yapılmış daha iptidai bir şekline Ankara yöresinde Karalar'da C tümülüsünde raslıyor ve Galat kiral ailesine ait olduğu anlaşılan bu binanın M. ö. I inci asrın ortalarına ait olduğunu biliyoruz (Res. 20)⁸. Bu tavan şeklinin daha itinalı yapılmış ve hattâ dekoratif bir motif olarak ortaya atılmış bir nümunesi Karya'da Milâsın kuzey tepelerinden birinin üzerinde, gösterişli bir yerde duran bir mezar binası tarafından temsil edilmektedir. İçi boş bir kaide üzerinde direkli bir galeriden ibaret olan ve hellenistik devrin sonlarına, yani hakikî kubbe ve kemerlerin bilindiği bir devre raslıyan bu binanın tavanı hakkında (Res. 21) bir fikir vermekte ve taş hatılların iç kısımlarının kabartmalar, silmeler ve kasetlerle süslenmiş olduğunu göstermektedir⁹.

Tahta yapılar, en çok çatısının ortasında ziyanın girmesi ve dumanın çıkması için bir menfez ihtiva eden bir ev tipi ile pek yakından ilgili olan bu mezar anıtları serisini bununla bitirmiş oluyoruz. Fakat bu tavan şekli gerek profan, gerek dinî mimaride antik devirlerden sonra da yaşamakta devam etmiş ve hattâ zamanımıza kadar gelmiştir. En çok Asya'da, Anadolu'dan, Orta Asya üzerinden Hindistan ve Çin'e kadar uzanan geniş alanda ve muhtelif devirlerde bulunan bu tavan şekillerinin bazı nümunelerini Strzygowski toplamış¹⁰, Mamboury ise bu etüde dayanarak 5. 11. 42 tarihli "Ankara," gazetesinde buna dair birçok misaller göstermiştir. Fakat zaman ve mekân bakımından biri birinden pek farklı olan bu binaların kâffesi arasında bir bağ olduğunu kabule imkân yoktur. Bu tavan şeklinin, çeşitli bölgelerde, biri birinden büsbütün ayrı olarak, icad edilmiş olması da pek muhtemeldir. Kanaatimize göre yalnız birbirinin yakınında bulunan ve arada pek büyük kronoloji farkları bulunmayan eserlerde direkt

⁸ R. Oğuz, Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi II, 1934, s. 134 v. d. - Revue Archéologique 1935, II, sah. 137 v. d. - B. Filow, Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare XI, 1937, s. 99. - A. M. Mansel, ismi geçen eser, s. 26.

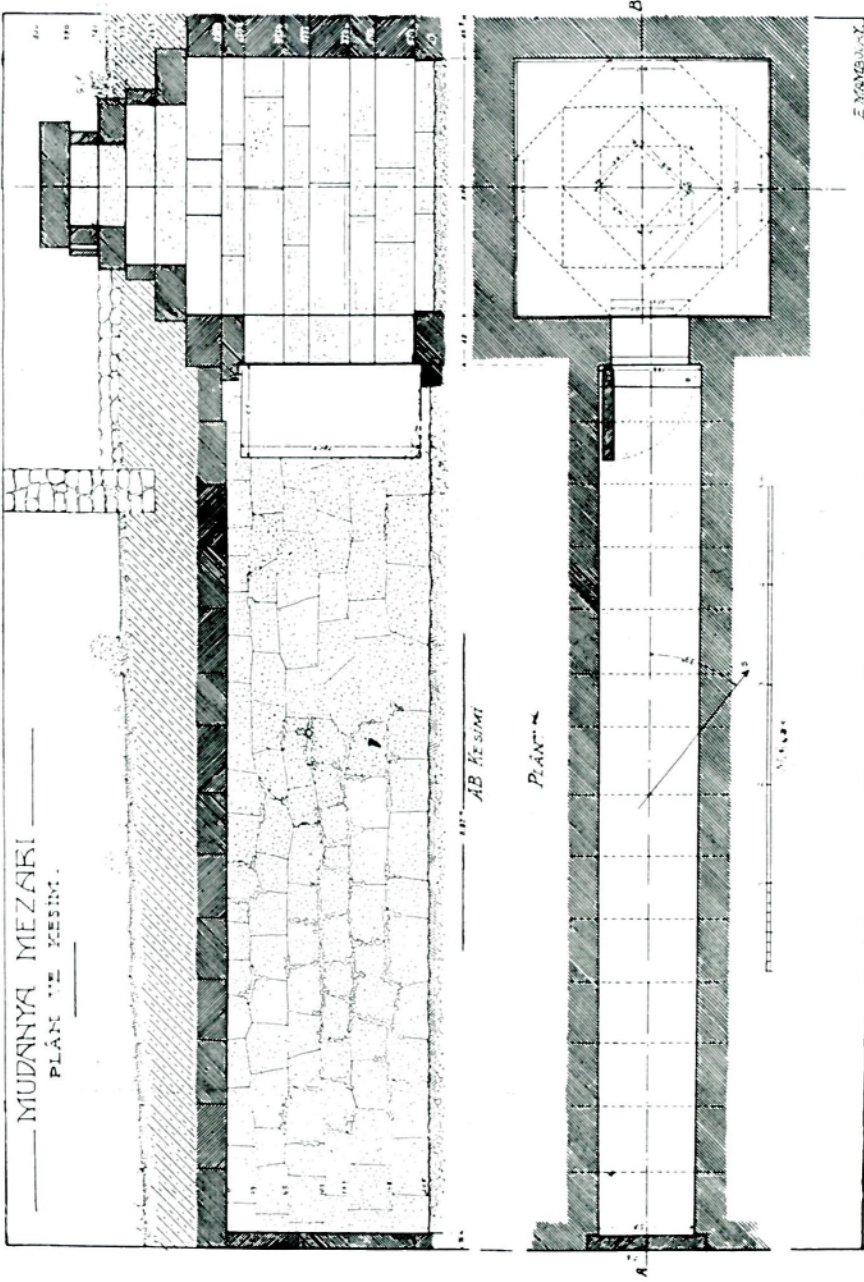
⁹ Mufassal bibliyografya için: Pauly-Wissowa, Realencyclopaedie der klassischen Altertumswissenschaft XVI,1, s. 163 (W. Ruge). Dercettiğimiz resim Antiquities of Ionia II, s. 23 v. d. levha XXI v. d. a göre mimar J. Durm tarafından yapılmıştır (J. Durm, Die Baukunst der Griechen, 3. tabı, sah. 545).

¹⁰ Die Baukunst der Armenier und Europa II, s. 621-622, res. 625-636.

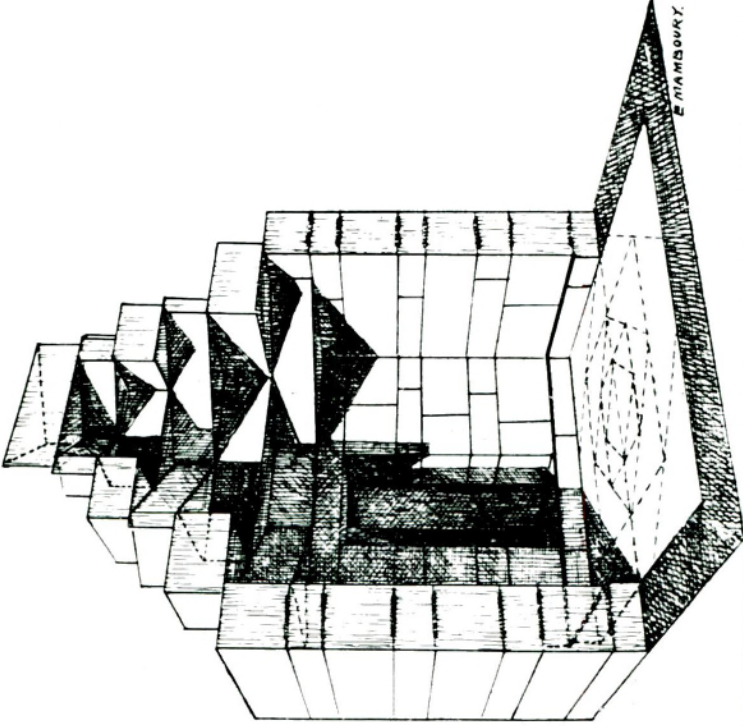
Res. 1 — Mudanya mezarının
durumunu gösterir plân

Res. 2 — Mudanya mezarının plân ve kesimi

KORİDOR CİHETİNDEN ODANIN İÇİNİN GÖRÜNÜŞÜ.

Res. 3 — Mezarodasının içi ve tavan konstrüksiyonu

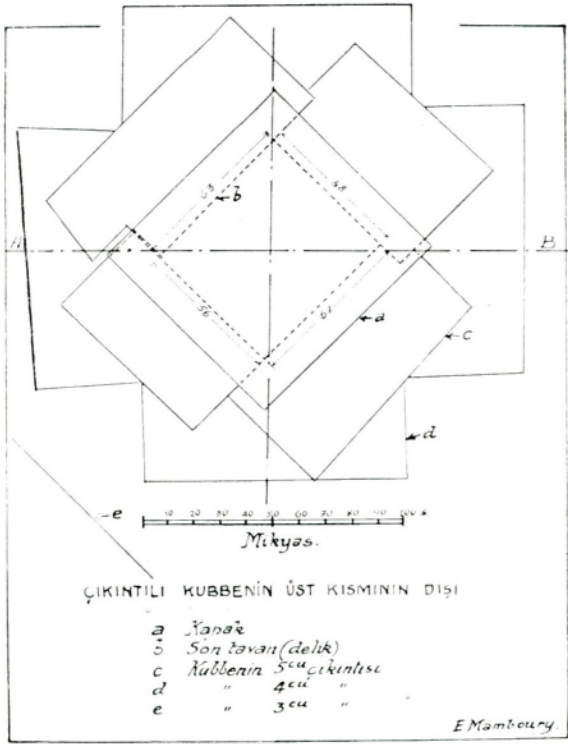
Lev. IV

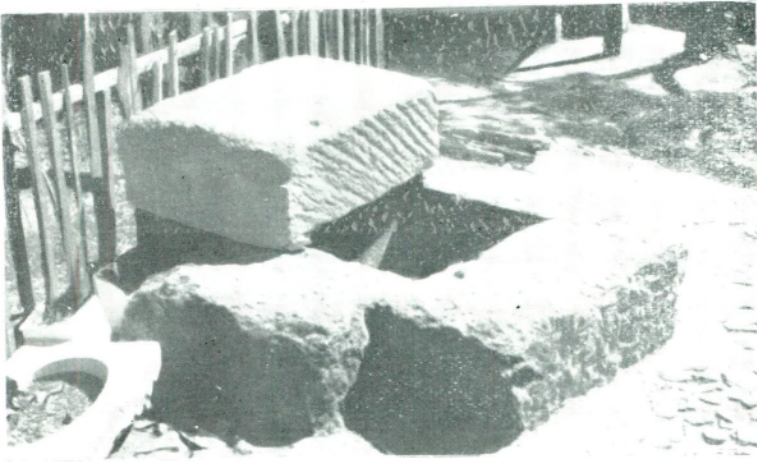
Res. 4 — Mudanya mezarının mevkiini gösterir resim (yamaçtaki evin bahçesinde)

Res. 5 — Mezar binasını ihtiva eden bahçenin duvarları

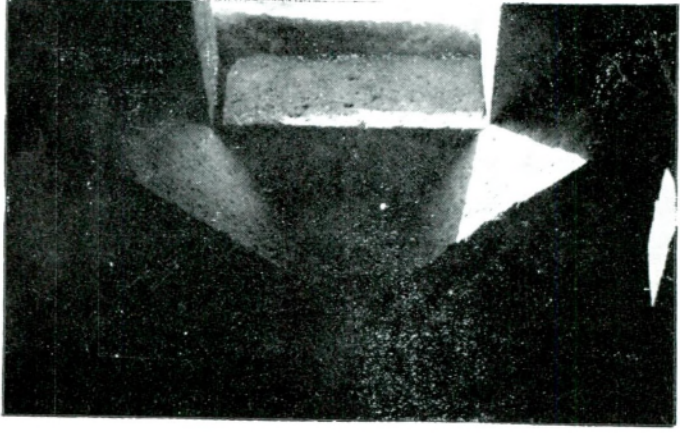
Res. 6 — Mezarodası tavanının üst kısmının konstrüksiyonu

Res. 7 — Mezarodası tavanının en üst tabakası *Bellefen, C. X*

Lev. VI

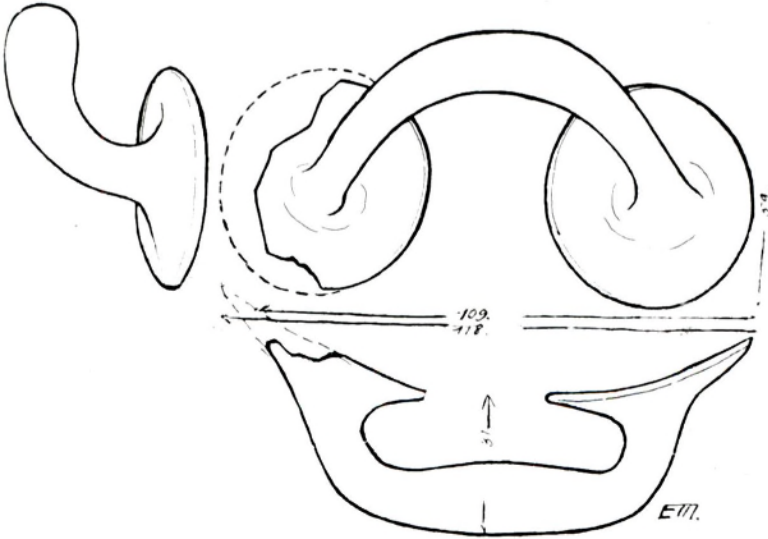
Res. 8 — Mezarodası tavanının içi

Res. 9 — Koridor

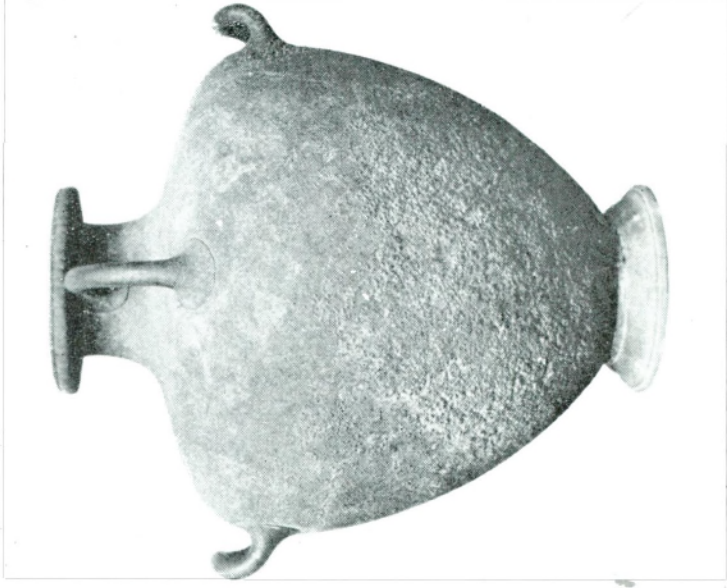
Res. 10 — Mezarda bulunmuş olan tunç vazo

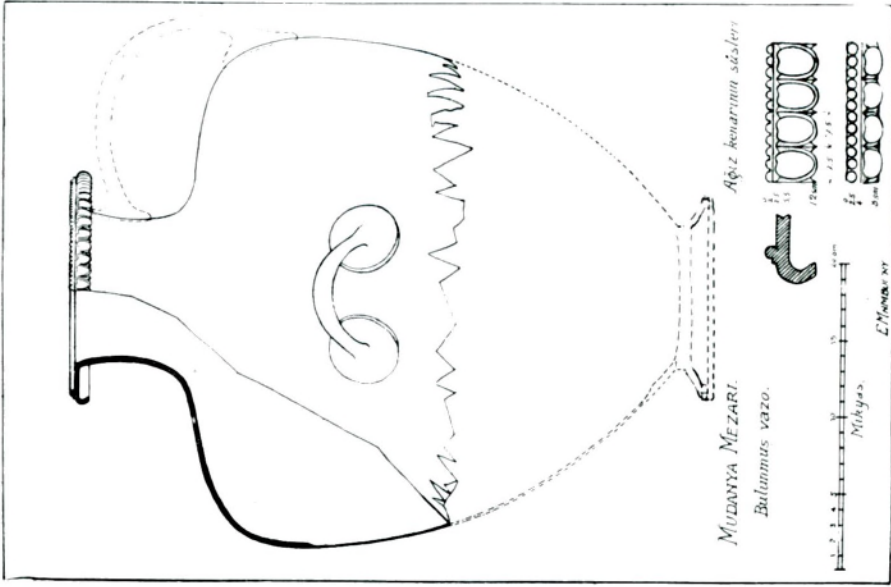
Res. 11 — Yukardaki tunç vazoya ait kulp

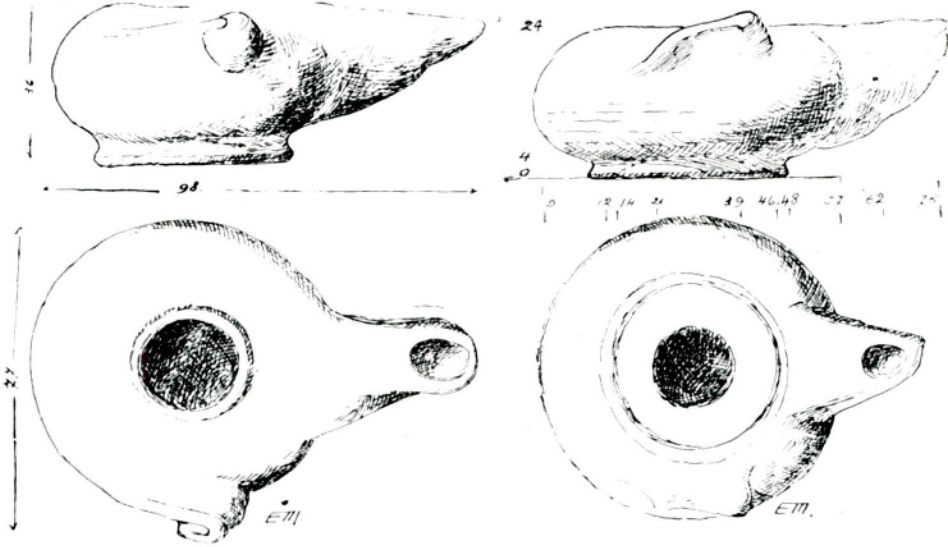
Lev. VIII

Res. 13 — Mudanya vazosu şeklinde bir vazoz
(Providence'da Rhode Island Resim Mektebindedir)

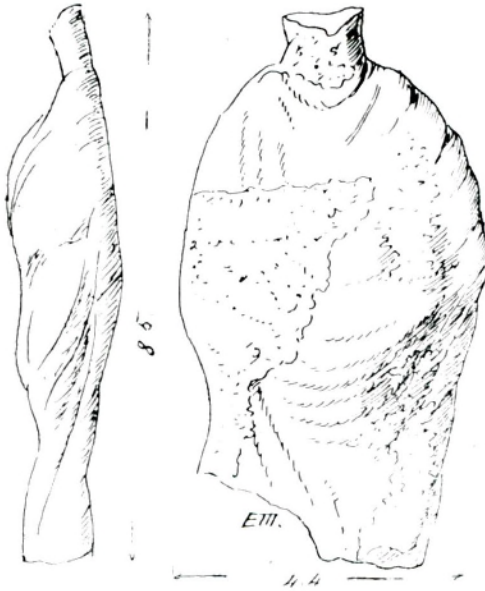

Res. 12 — Mudanya mezarında bulunmuş olan
vazonun restore edilmiş şekli

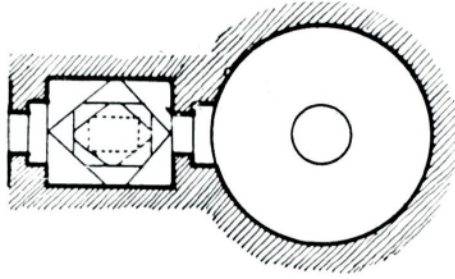
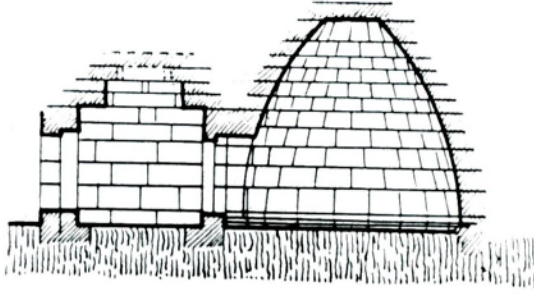
Res. 14 — Mezarda bulunan toprak kandil

Res. 15 — Mezarda bulunan toprak kandil

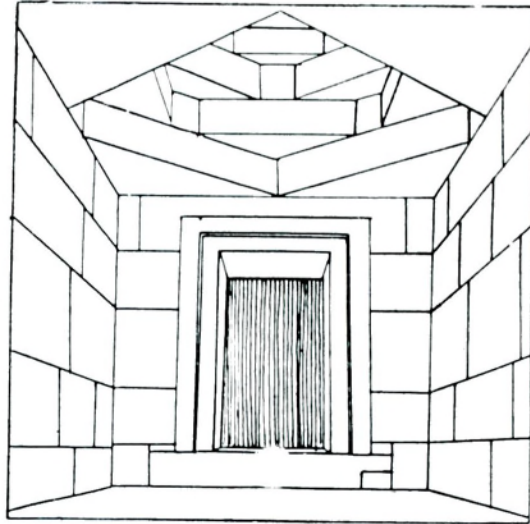

Res. 16 — Mezarda bulunan toprak heykelcik

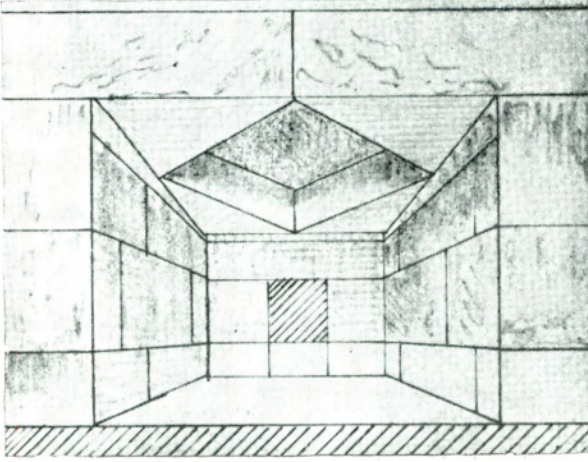

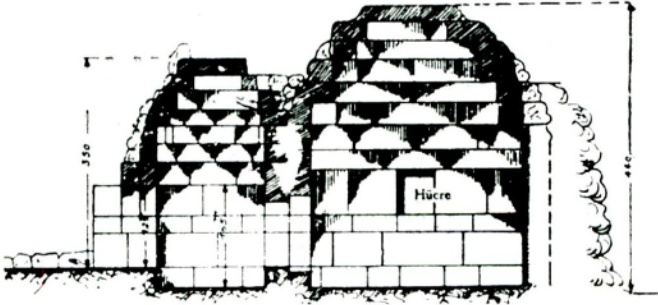
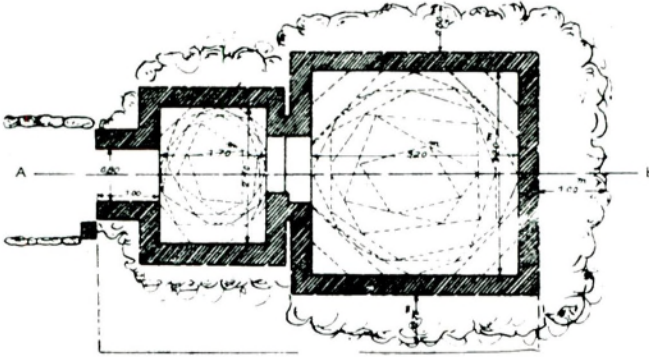
Res. 17 — Mezek yöresinde Kurtkale
kubbeli mezarının plân ve kesimi

Res. 18 — Kurtkale önodasının içi

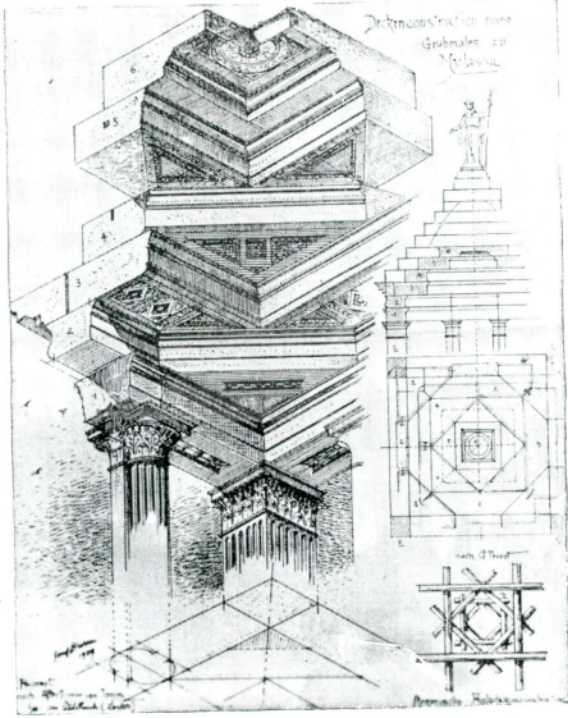
Res. 19 — Belevi mezarının önodası

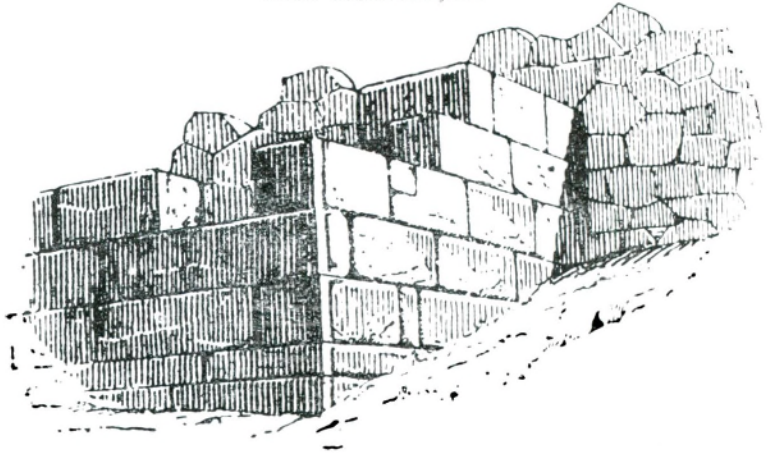
Res. 2) a - b — Karalar C tümülüsü mezar binasının plâni ve kesimi

Lev. XII

Res. 21 — Miläs mezar anıtının
tavan konstrüksiyonu

Res. 22 — Aigai suruna ait bir parça

tesir ve bağlardan bahsolunabilir. Hakiki kubbe ve kemerlerin bilinmediği bir devirde, mimarların kare, dik dörtgen yahut yuvarlak sahaları lineer yahut konsantrik bindirme tekniğinden faydalanarak ne suretle örtmüş olduklarını "Trakya-Kırklareli kubbeli mezarları ve sahte kubbe ve kemer problemi," (Türk Tarih kurumu yayınlarından, VI. seri, Nr. 2, Ankara 1943) adlı eserimde mufassalan izah etmiş olduğumdan burada fazla tafsilâta girişecek değilim. Alman tarihçilerinden F. Schachermeyr'e göre¹¹ konsantrik ve lineer bindirme tekniklerinin birleştirilmesi ile husule gelmiş olan bu tavan şekline Akalar yahut Miken devri Yunanistan'ında yahut Aka medeniyetinin uzun müddet yaşamış gelenekler meydana getirdiği Makedonya, Trakya ve güney Rusya kıyılarında şimdiye kadar raslanmamış, buna karşılık I inci binde batı ve güney Anadolu'da bu tavan şekli bulunmuştur. Her ne kadar bugün elimizde bulunan pek mahdut malzemeden kesin sonuçlar çıkarmak mümkün değilse de pek eski geleneklerin yurdu olarak karşımıza çıkan Anadolu'da bu örtme tarzının icad edilmemiş olsa da, gelişmiş ve buradan Kurtkale mezarının gösterdiği gibi, Trakya'ya geçmiş olduğu söylenebilir.

Mudanya mezar anıtının tarihini tesbit hususunda bu mezara en çok benzeyen Kurtkale mezar binasını nazarı itibare almamız lâzımdır. Bu bina eski bir devirde açılmış ve soyulmuş olduğundan içinde ne gibi eserler bulunmuş olduğunu bilmiyoruz. Binayı pek esaslı bir surette tetkik etmiş olan Prof. Filov bunun, içinde bulunmuş olan eserlere göre, M. ö. IV üncü asrın ilk yarısına ait olan Maltepe mezar binasına benzediğini, fakat burada gerek kapı söğelerinde, gerek duvar kaidelerinde Maltepe'de görülmeyen bir takım silmeler bulunduğuna göre Maltepe'den daha yeni bir zamana, yani aşağı yukarı M. ö. IV üncü asrın ikinci yarısına ait olması lâzımgeldiğini tesbit etmiştir¹². Şu halde Mudanya mezarının da aynı devre ait olduğunu kabul edebiliriz. Mudanya'da koridorun poligonal teknikte yapılmış olması bu hususta hiçbir engel teşkil etmez. Çünkü poligonal duvarlar yalnız arkayık devirde değil, klâsik ve hellenistik devirlerde de yapılmıştır. Helle-

¹¹ Etruskische Frühgeschichte, s. 104.

¹² Filow, Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare XI, 1937, s. 82, 93-94.

nistik devir misalleri arasında Priene'de "kutsal ev," in duvarları¹³, Bergama'da Demeter haziresi kuzey stoa'sının istinad duvarları¹⁴, yahut Evmenes II surunun bazı parçaları¹⁵ ve yahut Aigai şehir surunun bazı kısımları¹⁶ gösterilebilir. Bütün bu binalarda itinalı olarak işlenmiş ve aralarına küçük taş yahut sıva konmaksızın birbirile imtizaç ettirilmiş bloklardan müteşekkil duvarlar Mudanya koridoru ile dikkate değer bir benzerlik göstermektedirler.

Mudanya mezar anıtının önemi yalnız mezar odası tavanının şeklinde değil, aynı binada hem kesme taş, hem de poligonal taş tekniğini göstermesinde, bu suretle arkeoloji literatüründe bazan ortaya atılan poligonal tekniğin kesme taş tekniğinden daha eski olduğu teorisinin yanlışlığını kesin olarak isbat etmesindedir. Bu mezar binasının, bugünkü Mudanya kasabasının 1,5 km. doğusunda Hisarlık adını taşıyan tepenin üzerinde ve yamaçlarında bulunmuş olduğu anlaşılan Kolofon kolonilerinden Myrleia yahut Apameia şehri ile ilgili olması pek muhtemeldir.

Bu etüdümüzün sonunda bu mezarda bulunmuş oldukları iddiası ile Mudanya kaymakamlığı tarafından müsadere edilmiş ve Bursa Müzesine gönderilmiş olan eserleri gözden geçirmemiz faydadan hali değildir. Bunlar biri tunç, diğeri toprak iki vazo, iki toprak kandil ve bir de toprak heykelcik olmak üzere beş parçadan ibarettir. Böyle itinalı bir şekilde yapılmış bir mezarda bulunması icabeden diğerk kıymetli eserlere dair maalesef hiç bir şey bilmiyoruz.

1 — Tunç vazo. Bursa Müzesi envanter numarası 1426. Bugünkü yüksekliği : 0,21 m. (Res. 10). Rütubetli bir zemin üzerinde uzun zaman durduğundan dolayı alt kısmı çürümüş olan bu vazoun oldukça geniş gövdeli, basık boğazlı, biri şakulî, diğerk ikisi ise ufki üç kulplu bir "hydria," olduğunda şüphe yoktur. Ufki kulplarından biri zamanımıza kadar gelmiş olup üzerinde hiç bir süs ihtiva etmemektedir (genişlik : 20,9 cm. Env. 1427. Res. 11). 9,50 cm. kutruna olan vazounun ağızı, kenarında bir boncuk şeridi

¹³ Wiegand-Schrader, Priene. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen in den Jahren 1895 - 1898 (Berlin 1904), s. 176, res. 169.

¹⁴ Athenische Mitteilungen 1910, levha XIX.

¹⁵ Altertümer von Pergamon I,2, s. 185 ve Beiblatt 17,2.

¹⁶ Altertümer von Aegae (Jahrbuch des Deutschen Archaeologischen Instituts, Ergänzungsheft II, Berlin 1889), res. 4, 8, 84.

ve aşağıya doğru sarkan yaprak motifi ile (dil motifi) süslenmiştir. Mümasil parçalara göre bu vazoyu kâğıt üzerinde restore etmek mümkün olmuştur (Res. 12). Bu resme göre vazonun umumî yüksekliği 40 cm. dir. Yuvarlak kaidesinde, diğer vazolarda olduğu gibi, bir boncuk şeridi ve derine gömülmüş bir yaprak motifi bulunmuş olması muhtemeldir.

Bu vazoya pek benzeyen vazolara Trakya'da raslamak mümkün olmuştur. Büyük bir kısmı tümülüs altı mezarlarında bulunmuş olduğundan dolayı Trakların tedfin âdetlerinde büyük bir rol oynadıkları anlaşılan¹⁷ bu vazolar arasında Filibe yöresinde Duvanlı'da Muşoviça tümülüsünde bulunmuş olan M. ö. V. inci asrın ilk zamanlarına ait bir vazo¹⁸, yahut Stara Zagora kazasında Dalboki'de bulunmuş olup M. ö. V. inci asrın ilk yarısına ait olduğu anlaşılan başka bir vazo zikrolunabilir¹⁹. Ağızlarının kenarında birer kitabe ihtiva eden bir Aigina vazosu²⁰ ile halen Providence'da Rhode Island Resim Mektebinde hıfzedilmekte olan başka bir vazo (Res. 13)²¹ M. ö. 480-470 senelerine ait bulunmakta ve Mudanya vazosuna çok benzemektedirler. Yalnız bunlar Mudanya vazosuna nazaran daha baskık boyunlu ve daha geniş gövdeli olup bu vazodan daha eski gibi görünmektedirler²². Fakat bu şekilde vazolar yalnız V. inci asra inhisar etmemektedirler. Bunların IV. üncü asır ve hellenistik devirde yapılmış tunç ve toprak nümuneleri de

¹⁷ B. Filow, Die Grabhügelnekropole bei Duvalij in Südbulgarien, s. 218 v. d. - Bu kabil vazoların mezar eşyası olarak kullanıldıklarına dair krş. E. Fölzer, Die Hydria, ein Beitrag zur griechischen Vasenkunde, s. 13 v. d. ve D. M. Robinson, American Journal of Archaeology XLVI, 1942, s. 182, not 38 deki kaynaklar.

¹⁸ B. Filow, Die Grabhügelnekropole, s. 89 ve res. 111.

¹⁹ B. Filow, Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare VI, 1930-31, s. 50 v. d., res. 40, 1-2.

²⁰ G. Welter, Archaeologischer Anzeiger 1938, s. 8-10, res. 3-4.

²¹ D. M. Robinson, American Journal of Archaeology XLVI, 1942, s. 180 v. d., res. 12-13.- Aynı şekilde bir vazonun British Museum'da Blacas koleksiyonunda bulunduğunu Robinson zikrediyor (gösterilen makale s. 180, not 32).

²² Duvanlı yöresindeki tümülüslerde meydana çıkarılmış olan üç vazo (Filow, ismi geçen eser, s. 51 v. d., res. 61-64, s. 67-68, res. 85, s. 115, res. 136) yahut Varna'da (Bulletin de l'Institut Archéologique Bulgare VI, 1931, s. 71, res. 51-52) bulunmuş olan vazolar aynı şekilde olmakla beraber kulplarında ihtiva ettikleri süslerden dolayı bizim tetkik ettiğimiz gruptan ayrılmaktadırlar.

vardır ²³. Yalnız zamanla hydria'ların boyunlarının uzadığı, gövdelerinin daraldığı ve daha narin bir şekil aldıkları görülüyor. Mudanya vazosu çok harap bir halde olduğundan tam şekli hakkına kesin bir fikir edinemiyoruz. Bununla beraber bu vazonun bugünkü şekli IV üncü asırdan ziyade V inci asrı ima etmektedir. Şu halde bu vazonun mezar sahibinin ailesinde uzun zaman kullanıldığını ve IV üncü asrın ikinci yarısında mezarın içine bırakıldığını kabul edebiliriz.

2 — Toprak kandil. Env. 1428. Yağ hazinesinin kuturu: 7,7 cm.; fitil deliği ile birlikte âzamî uzunluğu: 9,80 cm.; yüksekliği: 3,6 cm. Res. 14. Kırmızı topraktan yapılmış ve üzeri parlak siyah bir boya ile örtülmüş olan bu kandil yağ hazinesi deliği etrafında kabartma şeklinde bir halka, sağ tarafında ise bir kıvrımdan ibaret bir çıkıntı şeklinde bir kulp ihtiva etmektedir.

3 — Toprak kandil. Env. 1429. Yağ hazinesinin kuturu: 5,70 cm.; fitil deliği ile birlikte azamî uzunluğu: 7,5 cm.; yüksekliği 2,90 cm. Res. 15. Siyah topraktan yapılmış ve üzeri cilâlanmış olan bu kandil hazine deliğine çerçeve teşkil eden bir halka, sağ tarafında küçük bir kanadı hatırlatan bir kulpa sahip bulunmaktadır.

4 — Küçük toprak vazo. Env. 1430. Bay Mamboury tarafından Bursa Müzesinde tetkik edilememiş olan bu vazoya dair bay Yunus'un Maarif Vekillğine takdim etmiş olduğu raporda şu malûmat veriliyor: "pişmiş topraktan bir amfor. Boyu 9, şişkin tarafın muhit dairesi 14 ve ağzının kutru 5 cm. dir „.

5. Toprak heykelcik. Env. 1431. Yükseklik: 8,5 cm.; genişlik: 4,4 cm.; kalınlık: 1,7 cm. Res. 19. Sarımtırak kırmızı topraktan yapılmış otup başı, ayakları kırılmış, orta kısmı bir hayli zedelenmiş olan bu heykelcik ayakta duran bir şahsı tasvir etmektedir. Aşağıya doğru sarkan sağ el mantonun alt kısımlarını kavrar gibi görünmekte, yine mantonun altında kalan sol kol ise yukarıya doğru kaldırılmış olup göğsün üzerine vazedilmiş bulunmaktadır. Çok zedelenmiş ve üzeri kalın bir kireç tabakası ile örtülmüş olan bu keykeciğe dair daha fazla tafsilât vermeğe ve üslûb mukayeseleri yapmağa imkân yoktur.

²³ E. Pernice, Hellenistische Kunst in Pompeji IV: Gefaesse und Geraete aus Bronze, s. 15 ve res. 21.

VI. TROİA'NIN ANADOLU ARKEOLOJİSİNDEKİ YERİ

Dr. TAHSİN ÖZGÜÇ

G. Karo, 1929 yılında, Troia'nın altıncı şehrini "Es ist eine typisch myk. Anlage, daher viel weniger Interessant als die II.; eigenartig sind nur die auf alteinheimischer Tradition beruhende starke Böschung der im übrigen ganz myk.....", şeklinde tasvir etmişti¹. Bossert de, 1942 yılında, yani Troia kazılarının bitiminden dört sene sonra, altıncı şehir için: "Es ist eine typisch mykenische Burg,, demişti². Durumun böyle olmadığını gösterebilmemiz için, bu büyük şehir kültürü üstünde durmamız gerekir.

Eski Alman ve yeni Amerikan kazıları ile geniş ölçüde açığa çıkarılan bu şehrin kronolojisini de tespit etmek mümkün olmuştur. Şehir surunun doğu kapısında ve VI h denilen kulenin kuzeyinde yapılan derin kazılarda ve yerleşmenin ilk seviyelerinde siyah ve gri renkli Minyas çanak çömleğiyle birlikte, sarı ve kırmızı cilâli, ayrıca az sayıda mat boyalı çanak parçaları bulunmuştur³. Kıt'a Yunanistan'daki orta Helas (OH) çanak çömleğinin çağdaşı olan bu buluntular, VI. şehrin başlangıcını ikinci bin yılının ilk yarısına kadar yükseltmiştir. Eski kalıntılardan başka, VI. Troia'nın geç, daha doğrusu son yığıntılarında Mikenai'dan ithal edilen çanak çömlek de bulunmuştur (SH I ve III)⁴. Bu buluntular arasında M. ö. 14 üncü yüzyıldan daha geç olmaması gereken ve son Helas (SH III) tipine giren boyalı bir kap, şehir tarihinin sonu için değerli bir ipucu sayılmıştır⁵. VI F evinin içinde ve VI G eviyle şehir suru arasındaki geniş alanda açığa çıkarılan son Helas (III) ve hattâ saray üslûbunun son safhasına ait (SH II) kalıntılar, şehrin M. ö. 13 üncü yüzyılın ilk yıllarına kadar devam ettiğini göstermiştir⁶. Kalıntıların bu durumuna göre, Blegen büyük

¹ Reallexikon der Vorgeschichte XIII, s. 446.

² Th. Bossert, Altanatolien, Berlin 1942 s. 19.

³ AJA 38 (1934) s. 17 ve Belleten 35 s. 346 not 20.

⁴ AJA 39 (1935) s. 16.

⁵ AJA 39 s. 16, 19.

⁶ AJA 41 (1937) s. 34, 42.

şehri M. ö. 1900 - 1350 / 1300 yılları arasına tarihlendirmekle, Dörpfeld'in eski ve çok yayılan kronolojisini desteklememiştir⁷. VI ncı şehrin ilk safhasından çıkarılan gri, kırmızı ve boz renkli çanak çömlek Minyas denilen seriye aittir⁸. Bundan başka, J 7 plânkarede yapılan ince araştırmalar, bu alanda yedi seviyenin varlığını ve çanak çömlek serilerinin VI ncı şehrin başlangıcından büyük felâketin vukuuna kadar kesiksiz olarak aktığını göstermiştir⁹. Bu arada Batı kültürlerinin durumuna ve Ege arkeolojisine göre düşünmek gerekirse, V nci Troia'da, Eski Tunç Çağı sona ermiş¹⁰ ve V ncinin VI ncıya geçişini sağlayan intikal safhasıyla VI ncı şehrin ilk yerleşmelerinde de Orta Tunç Çağı başlamış oluyor¹¹. Son Tunç Çağının başlangıcı için yeni kültür ve yapı katları kesin bir ipucu vermemekle beraber, Kıt'a Yunanistan'dan ithal edilen çanak çömlek, bu çağın VI ncı Troia'nın son safhasında başladığını ve VII a ile VII b'yi içine aldığını belirtmiştir¹². Amerikalı hâfire göre, Eski Tunç Çağı I nci Troia'nın sonundan, yani I d'den V nci şehre kadar devam etmektedir. Buna göre, birinci Troia'nın başlangıcından son safhasına kadar uzayan üç tâli seviye de (I a, b, c) ilk madenler çağına, yani Ege dünyası için muteber olmıyan Eneolitik'e tekâbül etmektedir. Esasen biz, nisbi kronoloji bakımından, birinci Troia'nın ilk üç safhasının Kıt'a Yunanistan'daki Neolitik kültüre paralel gittiğinden şüphe etmiyoruz.

İç Anadolu'da "Hititli," denilen kültür belgelerinin görülmeğe başladığı 2000 yılından¹³ aşağı-yukarı yüz yıl sonra ortaya çıkan ve büyük bir tabiat felâketiyle gene ondan 100 - 150 yıl önce tamamen çöken, fakat kudretli geleneğini ve bütün kültür özelliğini kesiksiz olarak VII a'da da devam ettiren VI ncı Troia'nın bitimi¹⁴ VII a'nın bitimi olarak kabul edilirse, aşağı yukarı M. ö.

⁷ Belleten 35, s. 346 daki kaynaklara bk.

⁸ AJA 43 (1939), s. 209.

⁹ AJA 43, s. 210.

¹⁰ Eski Helas çanak çömleğinin yalnız ilk safhada, Minyas parçalarının da son safhada bulunmuş olmasından.

¹¹ AJA 43, s. 210 ve 41 s. 595-6.

¹² AJA 41, s. 595-6.

¹³ Alişar ve Boğazköy'de Hitit katlarında bulunan asurlu tüccarlara ait yazılı belgelerin de doğruladığı gibi.

¹⁴ AJA 39, s. 17.

1200'de görülen alt sınırın her iki bölgede de müşterek olduğu anlaşılır.

VI ncı Troia'nın en büyük özelliği, gerçek bir yapı üslubuna erişen askerlik ve sivil yapılarıyla, Batıdan, Kıt'a Yunanistan'dan gelen kuvvetli etkilere ve geniş dış münasebetlerine rağmen, yerli özelliğini ve enaz 1200 yıldanberi sürüp gelen Troia'lı-Anadolu'lu karakterini kaybetmemiş olmasıdır.

VI ncı Troia müstahkem bir şehirdir. Şehir suru II nci Troia'nın son, yani C surunun da dışındadır. İç Anadolu'da M. ö. ikinci bin yılına ait Boğazköy, Alishar, Alacahöyük surlarının Batı Anadolu'daki tek paralelidir¹⁵. Schliemann bu büyük şehri, bu monumental kalıntıları gerçek anlamıyla öğrenmeden, göremeden ölmüştür. Sur, 1890 yılında, büyük mimar Dörpfeld tarafından keşfedilmiştir¹⁶. VI ncı Troia kalıntılarında höyüğün tepesinde, yani II nci şehrin yayıldığı geniş alanda raslanmamıştır. Büyük Atena tapınağının höyüğün tepesine kurulmuş olması, bu alandaki geç kültür katlarının kaldırılmasına sebep olmuştur¹⁷. Atena tapınağı için geniş bir alanın açılması, VI ncı şehir kalıntılarının da kaldırılmasını, daha doğrusu hiçbir iz bırakmamak üzere temizlenmesini sağlamıştır. Bunun için VI ncı Troia'ya ait şehir izlerine yalnız etekte raslanmıştır. Öntarih Anadolu arkeolojisinde bu ölçüde bir temizleme işine hiçbir yerde raslanmamıştır.

I ve II nci Troia yapılarında olduğu gibi, VI. şehrin suru da yerli kireçtaşından yapılmıştır. Sur, önceden hazırlanan blokların arasında ince bir çizgiden başka hiçbir izin görülmediği, üstün bir kesme taş tekniğine göre yapılmıştır. Üst üste ve yan yana dizilen dört köşeli taşlar arasında hiçbir boşluk yoktur¹⁸. Sur inşasında kullanılan kalker bloklarından bazıları, Hititlerinkiyle eşimsenebilecek bir üstünlük gösterir. Höyüğün doğu, güney ve batı bölgesine raslıyan suru açılmış ve incelenmiştir. VI. şehir surunun kuzeyde bulunmayacağına, onun o bölgede tahrip edildiğine inanan Dörpfeld'in görüşünü, yeni Amerikan kazıları doğrulamıştır¹⁹. Bizce incelenen şehir suru VI. Troia kurulduğu zaman

¹⁵ Bizce Kusura'daki C suru bu eşimsemeye ele alınacak kadar büyük ölçülü bir şehir suru değildir. Bk. *Archaeologia* 87, s. 230-5.

¹⁶ W. Dörpfeld, *Troja und Ilion*, Athen 1902, s. 107.

¹⁷ *Troja und Ilion*, s. 108. ¹⁸ *Troja und Ilion*, s. 110.

¹⁹ *Troja und Ilion*, s. 112-3 ve *AJA* 38, s. 20 ve 39, s. 22.

mevcut değildi. Etekteki surun VI ncı Troia'nın son safhasında yapıldığı anlaşılmaktadır²⁰. Bugünkü surun altında VI ncı katın kalın kültür yığıntıları görülmektedir. Biz, höyüğün tepesinde var olduğu umulan şehrin başlangıçtan beri müstahkem olduğunu, alt şehrin de daha geç, yani ikinci, hattâ belki de üçüncü safhada bir dış surla çevrildiğini düşünüyoruz²¹. Yapı tekniğini gözönünde tutan Dörpfeld, surun her yönünün aynı çağa ait olmadığını kabul etmektedir²². 1938 yılında kapanan Troia kazılarında sonra şehir surunun $\frac{4}{5}$ ü açığa çıkarılmıştır²³. 1894 kazısının bıraktığı yerden 40 m. daha ileriye götürülen batı surunun A 4-5 plânkarelerinde de devam ettiği ve burada köşe yaparak asıl tepenin kuzeyine doğru gittiği görülmüştür²⁴. Burada anakaya üstüne kurulan surun genişliği 5.5-6.00 metre arasında değişmektedir. Batı surunda iri kireçtaşı bloklarının arası küçük ve düzensiz taşlarla doldurulmuştur. Bu alanda 1.50 m. genişliği olan batı kapısı vardır. Kuzey batı köşesindeki surun temelleri çok derindir. A 6-7 ile VI U ve batı kapısı arasındaki sur parçası geri bir tekniğin eseridir. Aynı surun birbirine birleşen bu iki parçası arasındaki ayrılığın sebebini aydınlatmak şimdilik mümkün değildir²⁵. Troia'daki gibi, Alishar'ın Hitit surunda da yapı birliğinden ayrılan bu özelliğin sebebi aydınlanamamıştır²⁶. Anadolu'da ayrı²⁷ veya aynı surda raslanan bu türlü teknik ve plân ayrılıklarının sebebini kronolijilerinden ziyade, arazi durumunda kullanılacak malzemenin hazır olup olmamasında ve surun dış görüşünde aramalıdır. Ayrıca batı surunun küçük taş-

²⁰ AJA 38, s. 16.

²¹ Bu tipe giren askerlik yapılarının en canlı örneği M.ö. ikinci binin ikinci yarısına ait olan Alishar'daki Bakırçağı kültürünün tepe ve etekteki surlarıdır, OIP 28, s. 110 v. g.

²² Troja und Ilion, s. 113.

²³ İkinci Türk Tarih Kongresi, İstanbul 20-25 Eylül 1937; İstanbul 1943 s. 770 ve Troja und Ilion s. 112.

²⁴ AJA 39 s. 23, 25, 562-3 ve 41 s. 592-94.

²⁵ AJA 41 s. 593 Dörpfeld, bu ayrılığın sebebini sur parçalarının aynı çağa ait olmamasında aramıştı. Troja und Ilion s. 114. Blegen de bu ayrılığın kronolojiye dayanamayacağını belirtmektedir. AJA 41 s. 47.

²⁶ Arkeoloji Araştırmaları (Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Enstitüsü yayınları No. 2 Ankara 1945) s. 77.

²⁷ Meselâ, Boğazköy'ün kasa tertibine göre yapılan şehir suru ile, bu özelliğinden ayrılan Büyükkale suru gibi.

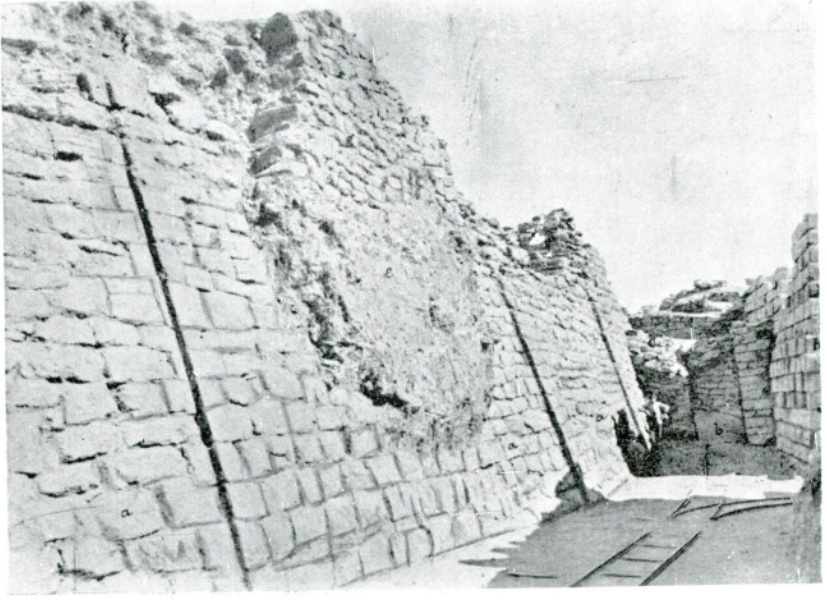

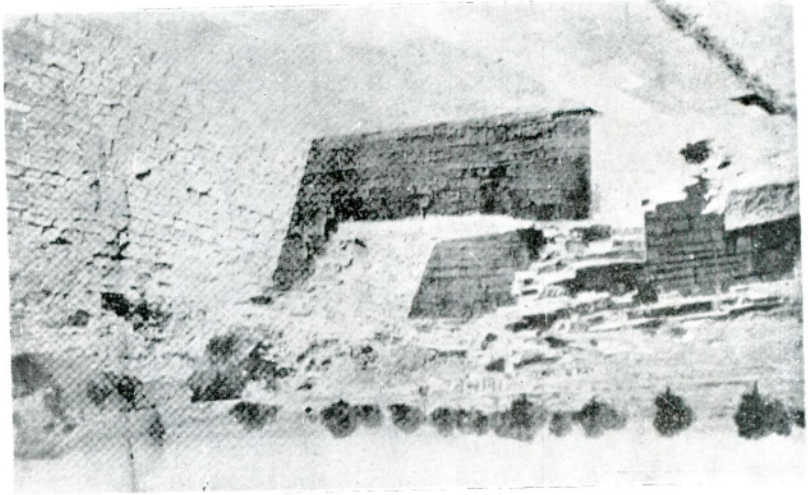
Resim 1 — I. Troia. Şehir suru

Resim 2 — II. Troia. Şehir suru

Resim 3 — VI. Troia. Şehir suru

Resim 4 — VI. Troia. Şehir suru

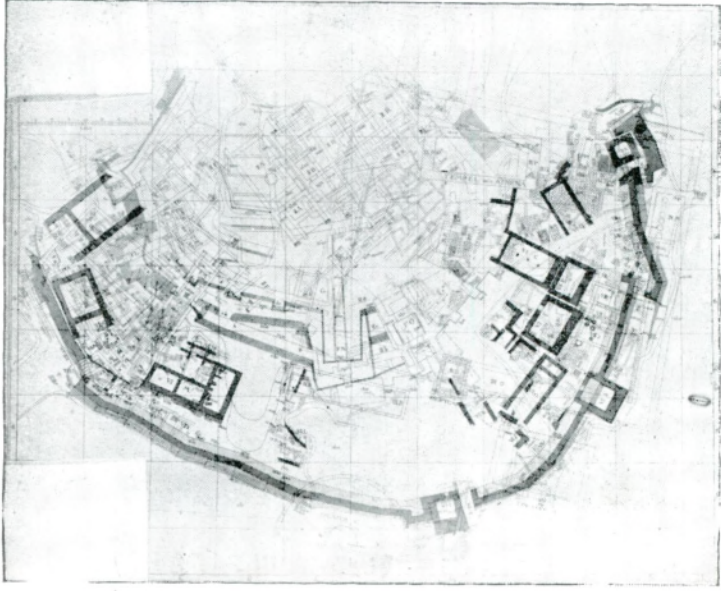
Resim 5 — VI. Troia. VI F. evi

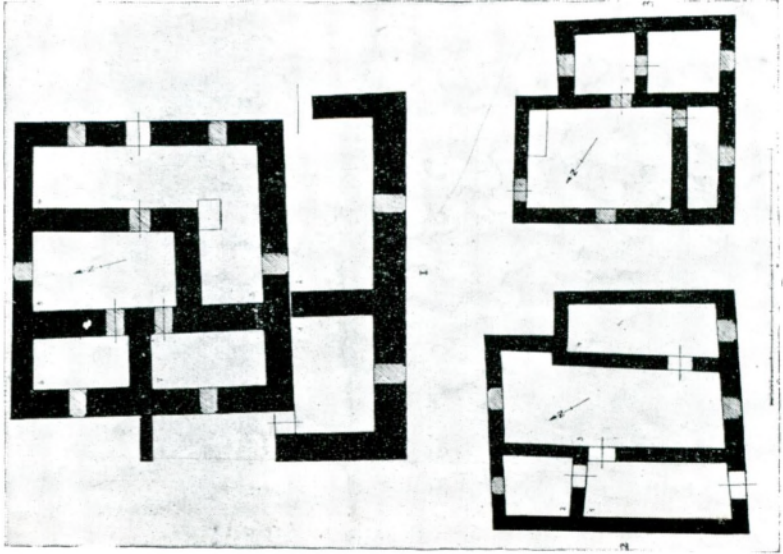
Resim 6 — Boğazköy. Arşiv binası

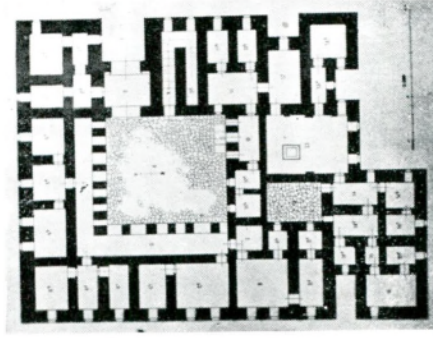
Lev. XVI

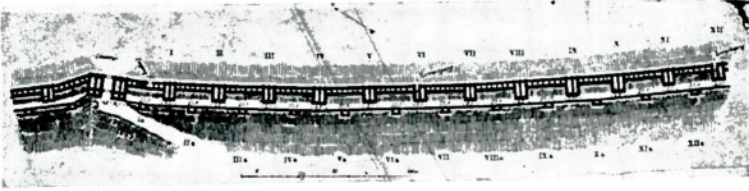
Resim 7 — Troia. Şehir plâni

Resim 8 — Bogazköy Eti evleri

Resim 9 — Boğazköy. II. mabet

Resim 10 — Boğazköy. Şehir surundan bir parça

Resim 11 — Boğazköy. (Büyükale) Kuzey-batı kulesi

lardan ve zayıf olarak yapılması da²³, bu yönden gelecek tehlikelerin azlığına işarettir.

Doğu suru iri ve iyi işlenmiş taşlarla yapılmış olup, şivli ve yüksektir. Bugün dahi altı m. yüksekliği olan bu sur parçasının üst kısmı küçük ve düzenli taşlarla örülmüştür²⁹. Üst kalınlığı beş m. ise de, alt kısmının belli değildir. Şiv bir metrede 0.37 dir. Bu, I nci ve II nci şehir surlarında da kullanılan Troia'lı bir ölçüdür (Resim 3). Troia ve hattâ bütün Anadolu'da taştan üst yapıya ilk defa burada raslanmış ve iki m. genişliğinde örüldüğü görülmüştür³⁰. Bununla beraber, bu çağda, bütün Anadolu'da olduğu gibi, VI nci Troia surunun asıl üst yapısı da kerpiçtendir. Kuzey doğudaki VI g kulesinden güneydeki VI T kapısına kadar devam eden doğu suru, ölçü ve taş işçiliği bakımından, bir birlik gösterir. Sur kavisli değildir; düz ve poligonal tarzda yapılmıştır. Sur köşeleri küçük çıkıntılarla belirtilmiş ve küçük dişli, iki ağızlı destere tipindeki surun doğması sağlanmıştır. Dörfeld surun içinde ve dışında görülen bu çıkıntıların süs için yapıldığını, yalnız sanat değeri olduğunu kabul etmektedir³¹. Biz bu görüşe iştirak edemeyeceğiz; Dörfeld gibi bir mimarın, o zamanki kıt buluntulara göre, bu şekilde düşünmesi gayet tabiidir. Çıkıntılarının 0.10-0.15, pek azının da 0.30 m. oluşu, görüşümüzü doğrulamıyacak bir ipucu sayılabilirse de, bu çıkıntılarının hem içerde, hem dışarda olduğu ve ayrıca ölçülerinin yer yer arttığı düşünülürse, diğer işlere de yaradığı kolayca anlaşılır. Bu teknik, Ege ve Kıt'a Yunanistan'dan başka, İç Anadolu'da M. ö. 2000 yılından itibaren sekizinci yüzyıla kadar kullanılmıştır³². Bu çıkıntılarının yapıdaki özelliğini açıklıyan Alishar hâfirleri, bunların stratejik bir fayda sağladığını, yani divarın sağlamlığına yaradığını, herhangi bir hücumda surun yalnız bir parçasının yıkılabileceğini ve ayrıca yıktı-

²⁸ Kalınlığı 3 m. AJA 41 s. 46 ve Troja und İlion s. 114. I ve II. Troia için ileri sürdüğümüz bu görüş, bu yönde kulelerin yokluğu ile de açıklanabilir. Arkeoloji Araştırmaları Nö. 2 s. 62.

²⁹ Troja und İlion s. 116-7

³⁰ Troja und İlion s. 117-8 e göre bu taşların boyu 0.25×0.50×0.15-0.18 m. dir. Yeni Amerikan kazıları taştan üst yapı için hiçbir şey söylememiştir.

³¹ Troja und İlion s. 120-1.

³² ÖİP 29 s. 4 v. g. Arkeoloji Araştırmaları s. 76 ve v. d. Osten, Gâvurkale Klavuzu, İstanbul 1937 şek. 3.

lanın da kolayca onarılabileceğini ileri sürmüşlerdir³³. Bundan başka, kavissiz veya az kavisli şehir surlarının en kolay yapılabileceği usul de budur. Alişar gibi bir höyüğe ve Gâvurkale gibi yüksek bir kayalığa tatbik edilen bu sistemin VI ncı surdaki varlığı bizi şaşırtmamalıdır. Biz VI ncı Troia'daki bu çıkıntıların stratejik bir düşünce ve kavisten çekinme sebebiyle doğduğunu düşünüyoruz³⁴.

Güney suru, ortalama 0.30×1.50 m. boyundaki iri ve çok iyi işlenmiş dört köşeli taşlarla yapılmıştır. Bloklar arasında hiçbir boşluk bırakılmamıştır. Bu teknik, Argolis ve Hitit ülkesindeki askerlik yapılarına yabancısıdır. Şivi doğu surundakinden daha azdır. VI ncı Troia'nın en güzel yapı üslûbuna göre yapılan güney suru, doğudakinin bittiği VI T kapısından, batıdakinin başladığı VI U ya kadar devam etmektedir³⁵. Toprağın içinde kalan temel taşları işlenmemiştir. Bu surun da üst yapısı ilk safhada kerpiçle, sonuncusunda tuğla boyundaki taşlarla örülmüştür. Kalınlığı aşağı-yukarı 5 m., ele geçen yüksekliği de 6-8 m. arasında değişmektedir³⁶.

VI ncı şehrin kuleleri asıl surla çağdaş değildir; bunlar sonradan, yani surun ikinci-geç safhasında duvara eklenmiştir. Bu bakımdan kule ve sur tekniği birbirinden farklıdır³⁷. VI ncı şehir suru iki yapı çağına ayrılır. Yeni kazılar, bilhassa güney surunun birinci yapı katında, yani ilk safhasında da kuleli olduğunu göstermiştir³⁸. İkinci safhaya ait olan VI i kapı kulesi sura dikkatle birleştirilmiş, diğer bir deyimle, surla aynı zamanda yapılmış şivli ve orijinal bir kulenin yerini tutmuştur.

³³ Arkeoloji Araştırmaları s. 76.

³⁴ Sifnos'daki ikinci surun bu tipe girmesi muhtemel olan çıkıntıları bir yana bırakılırsa (Arkeoloji Araştırmaları s. 68 ve not 86). Güney doğu Avrupa ve Önasya'nın en eski destere ağzı tipindeki suru Alişar'da yaratılmıştır. Bununla beraber, bu tekniğin, İç Anadolu'dan Batı'ya yayıldığına inanmak da doğru değildir. Bizece, bu türlü teknik birlikler, yukarıda açıkladığımız müşterek sebeplerden ötürü, muhtelif kültür bölgelerinde birbirlerinden ayrı ve mustakil olarak doğmuştur. Yalnız bu sistemi en iyi kullanan, onu bir yapı üslûbuna göre şekillendiren iki büyük kültür merkezinden birincisi Batı'da VI ncı Troia, ikincisi de Doğu'da Alişar'dır.

³⁵ Troja und Ilion s 121-2. ³⁶ AJA 38 s. 12.

³⁷ AJA 38 s. 16 ve Troja und Ilion s. 124.

³⁸ AJA 38 s. 19.

Şehir suru dört kapılıdır. Bunların ikisi batıda, birisi güneyde, dördüncüsü de doğudadır³⁹. Doğudaki VI s sağlam olarak ele geçmiştir. İki yanında taş duvarla daraltılan kapı açıklığını kapatan kanatları çift ve tahtadan olmalıdır⁴⁰. VI s yolu uzun ve dolambaçlıdır. Uzun yol, surun kuzey parçasının kavisli yapılması ve güneyden gelenin de kavisli kısmın içine doğru devam ettirilmesiyle kazanılmıştır. M. ö. üçüncü binin ikinci yarısına ait olan Ahlatlıbel kalesinin kapısı da iki çıkıntı ile daraltılarak yolun uzanması sağlanmıştır⁴¹. Strateji bakımından çok faydalı olan yolun genişliği 2 m. kapınıniki de 1.80 m. dir. Dörpfeld, asıl sur taşlarına birleştirilmeyen kapı duvarlarının yapı tarzındaki geriliğini sezmiş ve bunların sonradan eklendiğini belirtmişse de, yeni Amerikan kazıları bu bakımdan hiçbir şey söylememiştir⁴². VI s, Hititlerin iki kenarı kuvvetli ve iri taşlarla sınırlanan sağlam kapılarına bakınca çok zayıftır. Ayrıca Tiryns ve Mikenai'nın monümental kapıları da bununla eşimsenemeyecek kadar sağlamdır⁴³. Bunun için kulesiz ve zayıf olan VI s kapısının müdafaasında iç içe giren iki sur parçasının özel bir ödev gördüğünü kabul etmek gerektir. VI ncı şehir surunun en büyük kapısı güneydeki VI T adı verilenidir. Batısında bir kule bulunan bu kapının genişliği 3.25 - 3.55 m. dir⁴⁴. Burada surla kule arasını darlaştıran yan çıkıntılara raslanmamıştır. Troia'nın eski kapı prensiplerine aykırı olan bu durumun aydınlanabilmesi için, bu alanda geniş ölçüde kazılar yapan Amerikalı heyetin son raporunu beklemek gerektir. Kule; büyük, dörtköşeli ve şivsizdir. Kulenin içinde ve 5.70 × 5.30 m. ölçüsünde bir oda vardır. Odaya kuzeyden ve şehir surundan açılan bir kapı ile girilir. Ortasında ve daire biçiminde taş döşeli bir yapı kalıntısına raslanmıştır. Blegen'e göre, bu, bir sunak veya sunak kaidesi, kulenin içindeki oda da bir "chapel," dir⁴⁵. Kulenin güney cephesinde ilk kazılarda

³⁹ Troja und Ilion s. 125 AJA 41 s. 592.

⁴⁰ Troja und Ilion şek. 40. Bu sistem Hitit kapı kanatlarının benzeridir. K. Bittel, Die Ruinen von Boğazköy, Leipzig 1937 s. 14.

⁴¹ Türk Tarih Arkeologya Etnografya Dergisi II, s. 7 ve Arkeoloji Araştırmaları s. 48.

⁴² Troja und Ilion s. 128.

⁴³ Kurt Müller, Tiryns. Augsburg 1930 s. 70 ve Lev. 22-24.

⁴⁴ Troja und Ilion şek. 44.

⁴⁵ AJA 38 s. 19.

da görülen iri, dik ve iyi işlenmiş taşlardan geri kalanlarını yeni kazılar açığa çıkarmıştır⁴⁶. Bu monolitleri kule içindeki sunakla ilgili gören Amerikalı hâfir, bu çağda eşine Ege dünyasında raslanmıyan bir "shrine,"ın varlığına ve paralellerinin yalnız doğuda bulunabileceğine inanmaktadır. Hitit kalelerinde ve hattâ doğunun bütün askerî yapılarında dinle ilgili izlere raslanmamakla beraber, bu tipe giren "shrine,"ın aynı çağda Boğazköy'deki Büyükale'de de bulunduğu unutulmamalıdır⁴⁷. Bu bakımdan bu gelenek doğulu bir köke sahip olup, Ege ve hele Mikenai kültürü ile hiçbir ilgisi yoktur.

Batıdaki VI U'nun genişliği dört m., yani en büyük olanıdır⁴⁸. Burada da, doğudakinde olduğu gibi, güney suru dışarda, batı suru içerde ve kulesizdir. Kapı açıklığının gerçek yerine ait kesin bir bilgiye sahip değiliz. Kapının, Dörpfeld'in şüphe ile kabul ettiği, IK da olması mümkün değildir⁴⁹. Bizce, kapı kanatlarından birinin surun içine, diğerinin şehir içindeki bir destek duvarının dış yüzüne bağlanması da mümkün değildir⁵⁰. Buraya kurulan Helenistik çağ suruna dokunmamak zorunda kalan Amerikan hâfirleri de VI U hakkında hiçbir bilgi edinmemiştir⁵¹.

Troia surunun VI i kapı kulesinden başka, birincisi kuzey doğuda, ikincisi doğuda olmak üzere, iki kulesi vardır⁵². Her iki kule de surun geç safhasına aittir⁵³. VI h kulesinin genişliği 11 m., surdan ileri çıkıntısı da 8 m. dir. Şivi çok az ve dört köşelidir (Resim: 4). Taşları dört köşeli ve iyi işlenmiş olup, düzenli sıralar halinde yerleştirilmiştir. İçi tek hücrelidir. VI i de olduğu gibi, cephe duvarı, yan duvarlarından daha kalındır. Kalıntı izlerine göre iki katlıdır. Üst kata şehir içindeki divardan açılan bir kapiyle, alttakinine de üstündekinden merdivenle inilir⁵⁴. Bu, müdafiler için en

⁴⁶ Troja und İlion s. 135 şek. 45 ve AJA 38 s. 19.

⁴⁷ MDOG 75 s. 20 v. g.

⁴⁸ AJA 39 s. 564 ve Troja und İlion s. 135.

⁴⁹ Troja und İlion şek. 46 IK. s. 136.

⁵⁰ Bu, herhangi bir hücumda kapının kolay çökertilmesini ve şehre kolay girilmesini sağlayabilir. ⁵¹ AJA 39 s. 564.

⁵² Troja und İlion s. 139 ve AJA 41 s. 583; 43 s. 207.

⁵³ Surun bu alanı II. Troia zamanında da sık kuleliydi. Troja und İlion, Beilage 3. Troia'lılar sivil ve askerlik yapılarını Hisarlık tepesinin ve eteğinin biçimine uydurmak zorunda kalmışlar ve bunda her çağda başarı göstermişlerdir.

⁵⁴ Troia und İlion s. 142.

iyi düşünölmüş bir kule prensibidir.

Kulelerin en monümentali VI g adı verilenidir. Küçük ve dört basamaklı bir kapısı vardır⁵⁵. Kulenin içindeki kuyu, su deposu ödevini görmüştür. Biz anakaya içine kazılan bu kuyunun Önasya ve Ege kulelerindeki paralelini tanımıyoruz. Kulenin genişliği 18 m., surdan ileri çıkıntısı da VI h ninki kadardır. Kulenin dış yüzünün dahi destere ağzı biçimine göre yapılmış olması, yapı tarzındaki üslûp birliği ve kulenin büyüklüğü ile aydınlanabilir. Şivi aşağıdan yukarıya doğru azalmaktadır. Bunu Dörpfeld, Eyfel kulesinin üstün tekniğiyle eşimsemektedir⁵⁶. Bugün bu büyük mimarın görüşünü kim rededebilir ?

Eski ve yeni kazı raporlarının ışığı altında VI. Troia'nın şehir surunu gördükten sonra, onun Anadolu'daki yeri üstünde durabiliriz. Troia surunun taş işçiliği, taşların dizilişi ve birbirine bağlanması, Büyük Hitit çağına ait askerlik yapılarında görülmiyen teknik bir üstünlüktür. VI h ve VI g kuleleri Boğazköy'deki şehir suru, Büyükkale ve Sarıkale'deki kulelerle eşimsenabilirse de⁵⁷, Hititlerin sık kule prensibi Troia'ya yabancıdır (Resim: 10). Ayrıca sur hattından ileri çıkan dört köşeli kule biçimi, Anadolu'da, Orta çağlara kadar kullanıldığından kuvvetli bir eşimseme unsuru da sayılamaz. Bundan başka Hitit kaleleri kiklopeen tarzda yapılmış olup, kule ve surları da şivsizdir (Resim: 11)⁵⁸. Alishar'ın kiklopeen olmiyan surları da⁵⁹, VI ncı Troia tekniğinde değildir. Büyükkalenin iri kalker blokları birbirine zıvanaların yardımıyla giydirilmiş, dış yüzleri iyi işlenmiş ve üst üste kusursuz oturtulmuş

⁵⁵ Troja und İlion şek. 52.

⁵⁶ Troja und İlion s. 149.

⁵⁷ Die Ruinen von Boğazköy s. 12 v. g.; s. 40 v. g. ve Kurt Bittel und Rudolf Naumann, Boğazköz II (Neue Untersuchungen in hethitischer Architektur) Berlin 1938 Lev. I.

⁵⁸ Bununla beraber, Hititlilerin şivli duvar tekniğinde iyi bir usta olduklarını, Boğazköy kapılarının yanındaki şivli duvarlarla, bilhassa Alacahöyük'deki büyük toprak yığıntısını içerden destekliyen iyi örgülü duvarlar belgelendirir. Şiv tekniği Batı Anadolu'nun askerlik yapılarını karakterlendirir. I ve II. Troia, bunun en güzel örneklerini vermiştir. Yalnız yeni araştırmalar şivin Eski Hitit Çağında, yani Büyükkale'nin V. yapı katında da kullanıldığını göstermiştir (Boğazköy II s. 11-12). Öntarihte İç Anadolu'nun askerlik yapıları iyice incelenir ve buluntular artarsa, bu tekniğin daha eski çağlarda da bilindiği anlaşılabilir. Buluntuların kronolojisine göre, şivli duvar Anadolu'ludur.

⁵⁹ OİP 29 s. 4 ve Arkeoloji Araştırmaları s. 75-7.

olmalarına rağmen, VI. Troia'daki güzelliğe erişememiştir. Bundan başka, Eski ve Yeni Hitit çağına ait surların büyük bir kısmı Troia'da bilinmeyen bir tekniğe, yani kasa tertibine göre yapılmıştır. Alishar ve Boğazköy'deki sur kapıları, çift kuleli, VI. Troia'ninkiler ya tek kuleli veya kulesizdir. VI. Troia'nın uzun yol prensibini Hititler kullanmamışlardır. Alishar ve Boğazköy'de kırık ve küçük taşlardan yapılan sur parçaları da Troia'daki ileri tekniğe erişememiştir⁶⁰. Kiklopeen tekniğin VI ncı Troia'nın şehir içi yapılarında görülmesi, bu prensibin M. ö. ikinci binin yarısında Kit'a Yunanistan ve bütün Anadolu'ya yayıldığını göstermesi bakımından çok önemlidir⁶¹. VI ncı Troia'dakinden eski olmakla beraber, bu çağda da kullanılan Kusura'nın C suru VI. surla eşimsenebilecek bir özelliğe sahip değildir⁶².

Argolis'in stratejik bakımdan önemli yerlerinde ve kaya sırtları üstünden yükselen Mikenai ve Tiryns gibi şatolarla bunların tipine giren askerlik yapıları da VI ncı şehrin paraleli olamaz⁶³. Tabiaten müstahkem yerlerde ve yol boylarında görülen yapıların hepsi kiklop tarzında yapılmış olup, taş işçiliği ve taş dizilişi bakımından VI ncı Troia ile hiçbir ilgisi yoktur. M. ö. ondördüncü yüzyılın başlangıcına tarihlenen Mikenai surunun kapısında kullanılan taşların iyi işlenmiş olması da yapı benzerliğine bir işaret değildir⁶⁴. Üstlerine kurulduğu kayalık sırtların biçimine uyan bu şatoların plâni, teşekkül etmiş bir höyük tepesini çeviren VI ncı Troia surundan çok farklıdır. Mikenai surunun büyük bir kısmı, Tiryns'in de küçük bir parçası kavislidir⁶⁵. Önemli bir kısmı destere ağzı biçimine göre yapılan Tiryns surunun çıkıntıları, küçük birer kule denilecek kadar büyüktür.

⁶⁰ Bununla, Hititlerin taş işçiliğinde VI. Troia ustalarından daha geri olduğu anlaşılmasın; çünkü biz onların üstün taş işçiliğini, büyük tapınağın ortostadlarında, kapı ve pencerelerinde, sütun kaidelerinde, Eflâton-Pınar anıtında ve biihassa yazıtlı, yazıtsız kabartmalarında, sur kapılarında ve yazılıkaya'da en canlı örnekleriyle görüyoruz (bunlar için bk. Altanatolien 94-127, 120). Yalnız Hititler bu türlü ustalıklarını askerlik yapılarından ziyade, dinî yapılarıyla tasvirli sanatlarında göstermiştir.

⁶¹ AJA 39 s. 570 ve 43, s. 214.

⁶² Archæologia 87 s. 230-5 ve Arkeoloji Araştırmaları No. 2 not 63.

⁶³ RV VIII Mykenai ve Bossert, Altkreta 9, 11-12 Tiryns III ve AJA 43 s. 78.

⁶⁴ J. B. History of Greece, London 1938 s. 21-3.

⁶⁵ Tiryns III Lev. I. VI. Troia surunun da en büyük özelliği kavissiz olusudur.

Tiryns kapıları da kuleli olmamakla beraber, karşılıklı sur parçaları, Troia'da olduğu gibi, iç içe girmez. Ayrıca Tiryns kazamatları, kemerli galerileri Argolis'in tipik yapılarıdır. Argolis'in bu özelliklerine Troia'da rastlanmamaktadır.

Üstünde durduğumuz VI ncı Troia, Hitit ve Argolis kaleleri arasındaki ayrılıklar; bu yapıların aynı kökten doğmadıklarını ve ayrı geleneklere bağlı kaldıklarını açıkça göstermektedir. Teknik ve plân ayrılıkları, çağdaş olan bu yapıları birbirinden uzaklaştırmakta ve ayrı kültür bölgelerinin yarattığı anıtlar olarak karakterlendirmektedir. Burada, kökleri Anadolu'da Bakır ve Tunç çağı kültürlerinde saklı bulunan Hitit kalelerinin menşei problemiyle uğraşılmıyacaktır; yalnız VI. Troia surunun en yakın benzerlerini üç safhalı bulunan I. ve II. Troia surlarında aramamız gerektiğini belirtmeliyiz. Birinci şehirdekinin tekâmülü sayılan II. Troia surları, VI ncıdaki doğumunu sağlamıştır. M. ö. dördüncü binin sonundan üçüncü binin sonuna kadar adım adım takip ettiğimiz bu gelişme, hiçbir değişiklik göstermeksizin üstün bir taş kesme tekniğiyle, belirli bir yapı üslûbuña erişilmiş olması ve iki taraflı kapı kulelerinin yerine tek taraflı veya uzun kapı yollarının geçmiş olmasıdır. Aradaki zaman farkı ve gelişme safhaları göz önünde tutulursa, bu ayrılığın önemli olmadığı kendiliğinden anlaşılır. Buna göre VI ncı şehrin suru Troia'da yerli ve I-II ncı şehirdekinin doğrudan doğruya tekâmülüdür (Resim : 1-2). Bu bakımdan, Batı Anadolu'nun müstahkem şehirlerinden birincisi olan VI ncı Troia'nın tipik bir Miken şehri olması da mümkün değildir. Yalnız, Batı Anadolu'daki kazıların azlığı, bu monümental yapının eşini bulmamıza engeldir. Bu bölgenin mustakbel kazıları, bu çağda, bu tipe giren şehir ve surların belirli bir kavme aidiyetini de gösterecektir. Bu arada belirtilmesi gereken en önemli noktalardan birisi, M. ö. ikinci binin yarısında İç ve Batı Anadolu'da kuvvetli surlarla tahkim edilmiş büyük şehirlerin varlığıdır.

Askerlik yapılarında görülen bu durumu ev plânları da doğrulamaktadır. Şehir içinde ve destere ağzı tertibindeki destek duvarıyla tutturulan yüksek taraçalar üstünde kurulan evlerin çoğu sağlam olarak bulunmuştur. Dörpfeld'in tamamen veya kısmen kazdığı evleri, Amerikalılar yeniden incelemiş ve eskiden bilinmi-

yenlere yenilerini de katmıştır⁶¹. Troia evlerini şu şekilde değerlendirebiliriz (Resim: 7):

a) VI ncı Troia'nın megaron tipindeki evleri köklerini Troia'nın I a safhasında raslanan ilk megaron tipindeki evden almıştır⁶⁷. Ege'li ve bilhassa en olgun örnekleriyle Troia'lı olan bu ev tipi ve menşei üstünde büyük prehistorien K. Bittel tam selâhiyetle durduğu için, biz burada bu konuyu yeniden ele almayacağız⁶³. Şehir surunda olduğu gibi, megaron tipindeki evin de, I nci Troi'anın ilk safhasından itibaren ve hele IIb-c de geliştikten sonra, VI ncı Troia'ya geçtiğinden şüphe edilmemelidir. Bu bakımdan Tiryns ve Mikenai saraylarının VI ncı Troia'dakilerle eşimsenmesi, aynı yerde Hisarlık ölçüsünde prototipi veya evveliyatı olmayan bir yapı tarzının aynı merkezde en az 1500 yıllık bir öncüsü ve geçmişi bulunan Batı Anadolu'nun büyük şehrine örnek olamayacağı gerçeğini belirtir. Biz, bu ev tipi bakımından, VI. Troia'nın tipik bir Miken şehri olmadığını ve bu gerçeğin son yıllara kadar yanlış anlaşıldığını Bittel'den sonra fakat daha geniş ölçüde ele almış bulunuyoruz⁶³.

b) Sütunlu tek veya çift odalı Troia evleri: Bu tipe giren birden fazla yapının en güzel örneğini VI F denilen ev sağladığı için, yalnız onun üstünde durmak, görüşümüzü belirtmeğe yeter sayılabilir. Dörpfeld'e göre, VI ncı şehrin ilk safhasına ait olan bu evin⁷⁰, düzensiz döşemesi üstünde ve birincisi batı duvarı boyunca, ikincisi de bundan 4.50 m. mesafede ve doğu duvarı boyunca iki sıra halinde dizilmiş taş sütun kaidelerine raslanmıştır⁷¹. Her sırada beş tane olan bu sütun kaidelerinin üst yüzleri daire biçimindedir (Resim: 5). Her ikisinin de, aynı zamanda kullanıldığı bilinmemekle beraber, iki kapısı vardır⁷². Döşemede bulu-

⁶⁶ Troja und Ilion s. 151 ve AJA 39 s. 17, 20; 39 s. 563, 569 v. g. 41 s. 31, 573 v. g. ve 43 s. 211 v. g.

⁶⁷ Bu ev plânları için bk. AJA 41 Lev. XIX. Amerikan kazılarında ikinci defa incelenen veya yeni bulunan bütün yapı kalıntıları bu plânda kusursuz olarak gösterilmiştir.

⁶⁸ Kurt Bittel, Kleinasiatische Studien, İstanbul 1942, s. 138 v. g. ve Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi II, 5 s. 698.

⁶⁹ Kleinasiatische Studien s. 137 not 50x.

⁷⁰ Troja und Ilion s. 166.

⁷¹ AJA 39 s. 18-9.

⁷² AJA 41 s. 39 ve 43 s. 211.

nan ve Mikenai'dan ithal edilen çanak çömleğe göre bu ev, on beşinci yüzyılın sonuna ve 1400 yıllarına aittir⁷³. Ayrıca bu evde iki sıra arasında ve birincisi güneyde, ikincisi kuzeyde kalan iki ayrı sütun kaidesine de raslanmıştır. Blegen'e göre kalınlıkları aşağı-yukarı 0.30 m. olan oniki ağaç sütun, evin ikinci katını taşımaktadır⁷⁴. Üstünde sütun kaidelerinin bulunduğu döşeme, zemin katıdır. Taş kaidelerin her evde bulunmadığını tek odalı VI E ve iki odalı VI G evindeki araştırmalar da göstermiştir. VI F evinin Ege'de benzerinin bulunmadığını gözönünde tutan hâfir, bu evin Hitit yapılarına benzediğine işaret etmiştir⁷⁵. Gerçekten Boğazköy'de onüçüncü yüzyıla tarihlenen, yani Büyükkale'de III b yapı katına ait olan altı odalı arşiv binasının her odasında ve iki sıra halinde dizilmiş sütun kaideleri bulunmuştur⁷⁶ (Resim: 6). Sayıları 6-7 arasında değişen bu sütun kaideleri de tavanı taşımaktadır. Arşiv binasının III a ya yani, 14-15 nci yüzyıla tarihlenen ilk safhasında sütun kaidelerinin bulunmadığına göre, VI F evindekilerinin daha eski olduğunu kabul etmek gerektir. Ege dünyasında eşine raslanmayan bu çift sütun sıralı yapıların benzerliği bir tesadüf değildir. Bununla beraber, bu yapıların teknik ve plân ayrılıkları göz önünde tutulmalı, benzerliğin de yalnız sütun kaidelerine ait olduğu belirtilmelidir. Çift sütun sıralı ev tipi Anadolu'ludur. Aşağı-yukarı aynı çağda hem Batı hem de İç Anadolu'da kullanılmıştır. Tek ve çift sütunlu veya direkli evlere Anadolu'da kalkolitik⁷⁷ ve II. Troia'da da raslandığından⁷⁸, çok sütunlu ev tipinin de bu ilk örneklerden tekâmül etmiş olduğunu kabul etmek gerektir. VI. Troia'daki VI F evi de, bu şehrin tipik Miken şehri olmadığını belirten değerli bir yapı kalıntısıdır.

c) Çift sütunlu, salonlu ve üç küçük odalı ev: Prof. Blegen'in içindeki kitlevi ve yukarıya doğru incelen iki taş sütuna göre "Pillar house," dediği bu ev, güney kapısının kuzey batısında ve

⁷³ AJA 39 s. 20 ve İkinci Türk Tarih Kongresi s. 771. Dörpfeld'in kullandığı eski safha tabirini de buna göre değerlendirmelidir.

⁷⁴ AJA 39 s. 378-9.

⁷⁵ İkinci Türk Tarih Kongresi s. 771.

⁷⁶ MDOG 70 s. 18; 72 s. 15; 75 s. 4. Bittel'e göre bu yapı tek katlıdır. Troia'nınki ise çift katlıdır.

⁷⁷ OIP 28 s. 35-6 şek. 36.

⁷⁸ AJA 41 s. 24 şek. 7.

FG 8-9 plânkarelerinde bulunmuştur⁷⁹. Sütunun boyu 1.70, dip genişliği 0.95, üstü de 0.75 m. dir. İyi işlenmiş ve birbiri üstüne iyi giydirilmiş altı blokta yapılmıştır. İyice görülebilen zıvana delikleri Hititlerdekinin aynıdır. Bu evin uzunluğu 27 m. genişliği 13 m. olduğuna göre, VI. Troia'nın monümental bir anıdır⁸⁰. Salonun batısında yanyana ve döşemeleri taş döşenmiş üç küçük oda vardır. Binanın doğusunda da sütunlu salona açılan büyük bir oda görülür. VI ncı şehrin yapı üslûbuna göre yapılan bu binanın batıdaki üç küçük odasının da sütunlu salona açıldığı anlaşılmıştır⁸¹. Hâfir, salona açılan küçük odaların neye yaradığını kestirememekle beraber, Mezopotamya tapınaklarındakilerle eşimsemek fikrindedir⁸². Gerçekten bu ev, Argolis'teki kült yerlerinden, yani Tiryns'deki büyük megaron'un ortasında ve dört sütunla çevrili ocak prensibinden tamamen ayrıdır⁸³. Büyük salonlara açılan küçük oda prensibi veya revakı andıran salonlar, Mezopotamya tapınaklarının müşterek bir özelliğidir. Yalnız, çok defa üç odadan daha fazla odalı olan Mezopotamya tapınakları geniş teşkilâtlı ve her yöünde çeşitli işlere yarayan höcrelere sahiptir⁸⁴. Troia tapınağının gerçek benzerini doğuda bulmak mümkün değilse de, ortadaki salonu, çok odası, sütun sunakları, doğulu bir geleneğe sahiptir. Bu sonuç VI ncı şehrin din yapıları bakımından, yer yer doğudakilerle eşimsenebilen yerli bir özelliğe, Troia'lı bir karaktere sahip olduğunu belirten ikinci belgedir. Troia'nın M. ö. ikinci binin yarısına tarihlenen din yapıları da, bu yerleşmenin tipik bir Miken şehri olmadığını açıklamaktadır.

Boğazköy, Alishar, Alacahöyük ve Düdartepe'deki Eski ve bilhassa Yeni Hitit Çağının, yani VI ncı şehrin yapılarıyla çağdaş olan tapınak ve ev plânları Troia'dakilerden çok farklıdır (Lev.

⁷⁹ AJA 41 s. 31. Evin plânı da Lev. XIX da yayınlanmıştır.

⁸⁰ AJA 41 s. 575.

⁸¹ AJA 43 s. 216.

⁸² AJA 43 s. 216. Ayrıca Blegen bu yapının bir evden ziyade bir tapınağa benzediğine de işaret etmektedir (İkinci Türk Tarih Kongresi s. 771).

⁸³ Tiryns III Lev. 1,4 ve Karo RV VIII «Mikenai» da.

⁸⁴ W. Andrae, Die archaischen Isehtar - tempel in Assur. - Leipzig 1923 ve V. Christian, Altertumskunde des Zweistromlandes, Leipzig 1940 Lev. 85, 149 ve 404 deki tapınakların plânına ve bilhassa odaların çokluğuna ve salonun her örnekte müşterek olduğuna, sunak ve kaidelere bk.

VI, 8-9). Hitit ve VI ncı Troia evleri, ayrı ayrı köklerden geliştiği için, birbirine benzememiştir. Basit plânlı münferit Troia evleri ve megaronları I ve II. şehirdekilerinin bu çağda da yaşayan örnekleridir.

VI ncı Troia'yı Ege - Mikenai dünyasından ayıran ve onu Hitit kültür alanına bağlayan Arkeoloji buluntularının en önemlisi yakılmış ölülerin gömüldüğü VI ncı şehrin mezarlığıdır. Varlığına 1893 yılında da işaret edilen mezarlığı, iyice araştıran Amerikalı hafriyat heyeti, bunun büyük bir küp mezarlığı olduğunu tespit etmiştir⁸⁵. Şehrin dışına ve güneyine kurulan bu mezarlıktaki küplerin içinde kül ve yanmış kemik parçaları bulunmuştur. Ölü hediyeleri arasında görülen ve Mikenai'dan ithal edilen çanak çömleğe göre, 14 üncü yüzyıla tarihlenen bu mezarlık, Hitilerin ölü yakmayı tasvir eden yazılı belgeleriyle çağdaştır⁸⁶. VI ncı Troia ve Hititlerdeki ölü yakma âdetinin menşei Anadolu içinde arıyan Bittel'in görüşünü, bu çağda diğer kültür bölgelerinde ölü yakma âdetinin görülmemesi de doğrulamaktadır⁸⁷. Aynı çağa giren Mikenai'nın monümental mezarları, VI ncı Troia'nın ölü yakma âdetine aykırı bir geleneğin anıtlarıdır. Batı-kuzey Anadolu ve Argolis insanların öteki dünya görüşleri arasında derin ayrılıklar vardır. Yalnız ölü yakma âdeti dahi VI ncı yerleşmenin tipik bir Miken şehri olmadığını ve onu doğuya, yani Hitit dünyasıyla aynı kökten gelen Anadolu'lu bir geleneğe bağlamak için yeter bir belgedir.

VI ncı Troia'da Mikenai'den ithal edilen çanak çömleğin bulunması, bu yerleşmenin yerli karakterini değiştirmemiştir. Blegen'in de belirttiği gibi, VI ncı şehirdeki çanak çömleğin büyük bir kısmı yerli ve V ncı kattakilerin kesiksiz bir tekâmülüdür⁸⁸. Bundan başka Mikenai çanak çömleğinin yerli taklitleri de az değildir. VI ncı şehri karakterlendiren gri renkli çanak çömlek yerli özelliğini kaybetmeksizin kullanılmasına devam etmiş ve Mikenai menşeli çanak çömlek yanında üstünlüğü kurmuştur. VI ncı katın ilk safhasında görülen kırmızı renkli çanak çömleği,

⁸⁵ W. Dörpfeld, Troja 1893 s. 122 ve AJA 39 s. 26 v. g.

⁸⁶ MDOG 75 s. 17 ve 78 s. 12 v. g.

⁸⁷ MDOG 78 s. 28. Bu konunun en geniş ve en anlayışlı bir şekilde işlendiği kaynak budur.

⁸⁸ İkinci Türk Tarih Kongresi s. 771-2 ve AJA 39 s. 26 v. g.

V nci katın bu teknikle yapılan örneklerinden ayırmak da çok güçtür⁸⁹. Arkeoloji belgelerinin bu durumunu çok iyi değerlendiren Bittel, VI ncı şehri şu şekilde tasvir etmişti: "Es gibt dort nur mykenischen Import und einheimische Nachahmungen, während Stadt und Kultur durchaus kleinasiatischen, nichtmykenischen Gepräges sind,"⁹⁰.

Henüz Troia'dan başka bir yerde incelenmiyen VI ncı şehir kültürünün yayılış alanını tespit etmek mümkün değildir. Yalnız, VI ncı Troia'ya bağlanan çanak çömleğin İnegöl⁹¹ ve Tavşanlı'da⁹² bulunmuş olması, bu kültürün aşağı - yukarı Hitit kültür belgelerinin görüldüğü sınır bölgesine kadar eriştiğini zannettirmektedir. M. ö. üçüncü bin yılında olduğu gibi, bu çağda da Anadolu'da iki büyük kültür bölgesi vardır. Bunlardan birincisini yalnız VI ncı Troia temsil etmektedir. Gelecekteki araştırmalar birbirinden farklı, fakat gene Anadolu'lu olan bu iki kültürün karşılıklı durumunu aydınlatacak ve batıdaki büyük şehir kültürünü belirli bir kavme bağlayabilecektir⁹³.

⁸⁹ AJA 43 s. 209 - 211 de bu konu eksiksiz olarak aydınlatılmıştır. Mikenai sanat eserlerinin Troia'dan başka Batı ve Güneybatı Anadolu ile Suriye ve Amik Ovası'na da eriştiğini öğreniyoruz. Mikenai çanak çömleğinin bu geniş yayılış alanı, Troja'dakilerin önemini azaltmaktadır. Bu yayılış için bk. Arkeoloji Araştırmaları No. II s. 9 v. g. ve Belleten 36 s. 514.

⁹⁰ Kleinasiatische Studien s. 137 not 50x.

⁹¹ Kleinasiatische Studien s. 161.

⁹² Bize Tavşanlı'dan gönderilen çanak çömlek koleksiyonuna göre.

⁹³ Etütteki resimlerin alındığı kaynaklar: 1 = AJA 41, şek. 7; 2 = Troja und Ilion; Beilage 7; 3 = Troja und Ilion; Beilage; 16. 4 = AJA 41; şek. 27. 5 = AJA 39; şek; 21. 6 = Die Ruinen von Boğazköy; resim: 15. 7 = Troja und Ilion; Levha. VI. 8 = Boğazköy II. resim: 18. 9 = Die Ruinen von Boğazköy; resim; 45. 10 = Otto Puchstein; Die Bauwerke von Boğazköy, Leipzig 1912. şek; 38; 11 = MDOG 72; şek; 4.

BİTİNİYA TETKİKLERİ

(I. KISIM)

E. BOSCH

Istanbul Üniversitesi Tarih Profesörü

Türkçeye Çeviren: SABAHAT ATLAN

Istanbul Üniversitesi İlkçağ Tarihi Asistanı

I. Bitinya tarihine ait kaynaklar

İlkçağda birçok tarihçiler, Bitinya hakkında, yazı yazmışlardır, fakat bunların eserleri tamamiyle kaybolup gitmişlerdir. Yalnız bu tarihçilerin isimleri ve eserlerinden alınmış bazı parçalar, bu eserlerden istifade etmiş olan antik devrin diğer müelliflerinde zamanımıza kadar gelmişlerdir.

Bu tarihçilerin en eskisi, Bitinya'da, Mürlealı Asklepiades'tir¹. Bu adam, takriben m.ö. 200 senelerinde yaşamıştı ve zamanının en büyük filologlarından biri idi. Bazı antik müellifler, Asklepiades'in eserlerinden, en aşağı 10 kitap ihtiva etmiş olması gereken Βιθυνιακά "Bitinya araştırmaları,, adlı eserinden parçalar almışlardır. Bu parçalar, Müller tarafından, "Grek tarihçilerinden kalma parçalar koleksiyonu,, adlı eserinde bir araya toplanmıştır². Asklepiades, Aleksander Polihistor tarafından istinsah edilmiştir ki, bunun eserinden birçok malzeme de Bizanslı Stefan'ın Etnoğrafya Leksikon'una³, hakikî müellifin ismi zikredilmeksizin, geçmiştir. Βιθυνιακά'dan, müellifin ismiyle, zamanımıza kadar, ancak 4 parça gelmiştir, fakat bunlar da, Bitinya tarihi hakkında, hiçbir şey öğretmemektedirler⁴.

Geniş bilgisinden dolayı Polihistor (çok cepheli) unvanını almış olan Milet'li Aleksander de, περί Βιθυνίας "Bitinya hakkında,,

¹ Bunun için Schmid - Stählin, Geschichte der griechischen Literatur 2, 430. Wentzel RE 2, 1628, burada diğer modern bibliografya da verilmiştir.

² 3, 298. Eserin adı *Fragmenta Historicorum Graecorum* I-V (Paris 1848 ve devamı), FHG şeklinde kısaltılır.

³ Schmid - Stählin 2, 1084 v. d. Honigmann RE II 3, 2369 - 2399.

⁴ FHG 3, 300.

adlı bir eser yazmıştır⁵. Aleksander, birinci Mitradat harbinde (m. ö.88-85) Romahlara esir düşmüş, köle olarak Roma'ya getirilmiş, fakat burada, bilgisi sayesinde, şöhret ve hürriyete kavuşmuştur. Aleksander her sahada yazı yazan bir müellifti ve hiç seçmeden eline geçirdiği her kitaptan, ilmi bir tenkide tâbi tutmadan, istifade ederdi. Bitinya hakkında yazdığı kitabından, topoğrafik mahiyette, yalnız 3 parça zamanımıza kadar gelmiştir⁶.

Bitinyalı Demostenes'e gelince, bunun yaşadığı devri bile kat'ı olarak bilmiyoruz. M. ö.3 veya 2 inci asırdan evvel yaşamış olması mümkün değildir, bununla beraber, Roma imparatorluk devrine ait olması muhtemeldir⁷. Bizanslı Stefan, bunun eserinden bazı parçaları da, müellifin ismini zikrederek, kitabına geçirmiştir. Demostenes'in eseri, Βιθυνιακά ismini taşıyordu; şiir tarzında yazılmıştı ve en aşağı 10 kitaptan mürekkepti. Bu eserden, topoğrafik mahiyette 12 parça mahfuz kalmıştır⁸.

Kalchedon, (Kadıköy) lu Nikandros'un da yaşadığı devir malûm değildir; Bununla beraber M.ö. I. inci asırda yaşadığı tahmin edilebilir⁹. Bitinya kırallarının macera dolu mukadderatından, bahseden Περιπέτεια adlı eserinin yalnız, 4 ve 6 inci kitaplarından iki parça zamanımıza kadar gelmiştir¹⁰. Bu parçalardan birinde Prusias (II. ?) in icat ettiği bir kadeh, diğerinde kiral Nikomedes (II. ?) in uşağına âşık olan bir horozdan bahsedilmektedir.

Zamanımıza kadar gelen tarihî parçaların ekserisi, Bitinya'da, Nikomedeia (İzmit) lı Arrianos'un Βιθυνιακά adlı eserine aittir¹¹. Arrianos, m. s. 95 senelerinde doğmuş ve 175'e kadar yaşamıştır. Nikomedeia ve Atina üniversitelerinde tahsilini bitirmiş, 121 ve 124 seneleri arasında Roma konsolu olmuş ve 131 - 137 arasında, doğu Anadolu'da, Kapadokya eyaleti valiliğini yapmıştır. Arrianos, tenkitçi, ciddi ve mütevazı bir âlimdi ve ilkçağda en iyi ve en objektif Büyük İskender tarihini yazan müellifti. "Bitinya,, tarihi adlı

⁵ Schwartz RE 1, 1449. Schmid - Stählin 2, 400.

⁶ FHG 3, 232. Jacoby *Die Fragmente der griechischen Historiker* III A 98, Fragm. 12, 13 ve 125.

⁷ Schwartz RE 5, 188. Schmid-Stählin 2, 321.

⁸ FHG 4, 384.

⁹ Kroll RE 17, 265 No. 12.

¹⁰ FHG 4, 462.

¹¹ FHG 3, 586. Schwartz RE 2, 1230. Schmid-Stählin 2, 746.

eserinden elimizde 16 parça mevcuttur ki¹², bunlar, daha ziyade mitoloji, din tarihi, etnoloji, topoğrafya ve coğrafya ile ilgilidirler. Tarihî mahiyette olan yalnız bir tek parçadır¹³.

Askalon'lu Artemidoros da, m. s. 2 inci asra aittir. Bunun hakkındaki bilgimiz, kendisinin περί Βιθυνίας "Bitinya hakkında,, adlı bir eser yazmış olmasına inhisar etmektedir. Bu eserden, zamanımıza hiçbir şey intikal etmemiştir¹⁴.

Bizi, Bitinya araştırmalarında, ilgilendiren tariht meseleler için, zikredilen antik devir tarih yazıcıları hiçbir yardımda bulunamazlar; binaenaleyh, diğer kaynaklara baş vurmamız lâzımdır.

Eserlerinde tesadüfen Bitinya tarihine de temas eden antik devrin diğer tarih yazıcıları pek fazla değildir. Bitinya'nın eski tarihi için en mühim kaynak, bu husustaki bilgilerimizin hemen hepsini kendisine borçlu olduğumuz Herakleia (Ereğli) lı Memnon'dur¹⁵. Muhtemeldir ki, m. s. 1 inci asırda yaşamış ve Herakleia şehir cumhuriyeti hakkında, 16 kitaptan fazla olan bir tarih yazmıştır. Bu eserin kendisi kaybolmuştur, fakat m.ö. 363-46seneleri vukuatını ihtiva eden 9-16 ncı kitapların Fotyos tarafından yapılmış bir hülâsası zamanımıza kadar gelmiştir¹⁶. Bu zat, m.s. 9uncu asırda İstanbul patriği idi ve Βιβλιοθήκη "Kütüphane,, adlı büyük bir toplama eser yazmıştır. Bu eserin sonuna, şiir tarzında yazılmış 280 eserin muhteviyatını ve bunlardan yapılmış hülâsaları gösteren bir fihrist eklenmiştir. Bizim için bu eserin kıymeti, ilkçağda yazılmış ve zamanımıza intikal etmemiş olan eserler hakkında malûmat vermesindedir. Fotyos olmasaydı, Memnon hakkında, hiçbir bilgimiz olmayacaktı; çünkü ilkçağın diğer hiçbir müellifi, Memnon'un eserinin mütevazı, bitaraf ve şayanı itimad olmasına rağmen, hattâ ismini bile zikretmemişlerdir. Memnon, vatanı olan şehrin tarihini anlatırken, Herakleia'nın karışmış olduğu haric büyük vak'alara da temas etmek mecburiyetinde kalmıştır. Böylece Mitradat harpleri, Galat devletinin kuruluşu ve Bitinya'nın eski tarihi

¹² FHG 3, 591 v. d. 51 parça gösterir ve büyük bir kısmının kitabın ismi altında zikredilmediği halde Βιθυνιακά ya ait olduklarını söyler. Jacoby *Die Fragmente der griechischen Historiker* II B 855 v. d. yalnız vazih olarak kitabın ismi altında intikal etmiş olan parçaları toplamıştır.

¹³ Müller 75 inci parça — Jacoby 29.

¹⁴ FHG 4, 340. Schwartz, RE 2, 1329 No. 26.

¹⁵ Schmid - Stählin 2, 417. Laqueur RE 13, 1098 - 1102.

¹⁶ Schmid - Stählin 2, 1090 v. d.

hakkında etraflı istitratlar yapmaktadır. Tabiatıyla Memnon, bize, Bitinya'nın kırallık devri tarihinin tam bir tarifini yapmıyor, fakat ondan bazı şayanı itimat tarih vak'alar elde ediyoruz ki, bu vakıaların, Bitinya tarihinin sabit noktaları yahut iskeleti olarak nazarı itibara alınmaları lâzımdır.

Bitinya'nın muahhar zamanları için, yani Romalıların doğu işlerine müdahaleye başladıkları zamandan itibaren, Roma tarihlerinin ve bunlardan bilhassa Polübios¹⁷ ile Livius¹⁸ un verdiği malûmattan istifade etmekteyiz. Bu eserlerde, Bitinya'nın, yalnız Roma noktayı nazarına göre, mühim olan hususlarından bahsedilmiştir ki, bunlar, hiçbir zaman bizim görüşümüz olamazlar. İşte bu kaynaklarla da biz, bazı vakıalar ve bazı şahsiyetlerin hususiyetlerinden daha fazla bir şey öğrenemiyoruz. Bu kaynaklar ile bize bazı dağınık notlar ve tesadüfi malûmat veren diğer kaynaklardan, bilâhare araştırmalarımız esnasında bunlara baş vurmak icap ettiği zaman, tekrar bahsedeceğiz.

Ihtiva ettikleri malûmatı bilvasıta verdiklerinden dolayı ikinci elden kaynaklar ismini verdiğimiz bu edebî kaynaklardan başka, elimizde doğrudan doğruya o zamandan kalmış olan bazı vesikalar, yani orijinal veya birinci elden kaynaklar da mevcuttur ki, bunlar da kitabe veya sikkelerdir. Kitabeler¹⁹ pek azdır ve bunlardan fazla bir şey çıkarmak mümkün değildir. Sikkeler²⁰ daha çoktur, fakat tipleri o kadar birbirinin aynıdır ki, bunlardan da fazla birşey öğrenemiyoruz. Bununla beraber bu sikkeler, yüzlerinde bulunan Bitinya kırallarının resimleriyle, elimizde bulunan malzemeye biraz hayat vermektedirler.

Bu kaynaklar ne kadar az ve kifayetsiz olurlarsa olsunlar, araştırılması mümkün olanı araştırmak için, bunların ihtiva ettiği

¹⁷ Schmid - Stählin 2, 383 v. d. Bosch, Hellenizm Tarihi Ana Hatları II 172.

¹⁸ Schanz - Hosius, Geschichte der römischen Literatur 2, 297 v. d. Klotz RE 13, 816 - 852.

¹⁹ Bunlar ilmi bibliyografya içinde dağınık bir haldedirler. Büyük bir kısmı Ditteberger *Orientis Graeci Inscriptiones Selectae* I (1903) 544 v. d. da toplu bir haldedir.

²⁰ Sikkelere umumî bir bakış, Head, *Historia Numorum* (1911) 519 v. d. mufassal malûmat : Waddington - Reinach - Babelon, *Recueil général des monnaies grecques d'Asie mineure* I, 2 (1908) 215-233.

malûmatı bulup çıkarmak, bir nizama sokmak ve izah etmeğe çalışmak mecburiyetindeyiz.

Kaynak malzemesinin kıtlığı ve bunların izahı için gerekli olan zahmet ve meşakkat, bu mevzu ile fazla meşgul olmak için, modern tarihçileri pek fazla teşvik etmemiştir. Bitinya tarihi, biraz meyve verebilmesi için, gayret ve ihtimamla işlenmesi icap eden taşlık ve verimsiz bir tarladır. Bu malzemenin ilk umumî tetkikini Nolte, *De rebus Bithynorum* (Halle 1861) adlı doktora tezinde yapmıştır²¹. Bundan sonra Th. Reinach, Bitinya kırallarının sik-kelerini tâyin ve tanzim etmek hususunda lüzumlu olan esasî kurabilmek için, bu malzemeyi, *Essai sur la numismatique des rois de Bithynie* (Revue numismatique 1887, 220 v. d., 337 v. d.) adlı makalesinde bir kere daha gözden geçirmiştir. Gayet tabii olarak bu makalede sırf meskûkât için ehemmiyetli olmıyan meseleler ihmal edilmiştir. Bu mevzu üzerinde son ve etraflı etüdü Ed. Meyer, *Realencyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft* Bd. 3 (1899) s. 510-524 de yapmıştır²². Bitinya tarihi ile alâkalı meseleler, parça parça, muhtelif müellifler tarafından tetkik edilmiştir; meselâ, Bitinya kırallarının kronolojisi, Clinton, *Fasti Hellenici*, 3 (1834) 410, Appendix 7 ve Beloch, *Griechische Geschichte* IV 2², 211-214 tarafından tetkik edilmiştir ki, bunların elde ettiği neticeler, birbirinden farklı olduğu gibi, Reinach'inkilerinden de ayrılmaktadırlar. J. Toepffer, *Hermes* adlı mecmuanın 31 (1896) 124-136 ıncı sayısında, Bitinya tarihi ile pek sıkı bir rabatası olan Astakos şehrinin tarihini tetkik etmiş, son zamanlarda da, L. Robert, *Etudes Anatoliennes* (1937) 224 de, Bitinya'ya ait kitabeleri ve, s. 111 de, Prusias II. nin Attalos III. ile yaptığı seferi gözden geçirmiştir. Büyük ilmi tarihlerde, tabii olarak, Bitinya'ya

²¹ Bu eseri göremedim.

²² «Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, neue Bearbeitung, unter Mitwirkung zahlreicher Fachgenossen herausgegeben von Georg Wissowa» RE kısaltılmış şekliyle gösterilir. 1894 denberi intişar etmekte olan ve alfabe sırasıyla tanzim edilmiş maddeler altında bizim klasik ilk çağ hakkındaki bütün bilgimizi, vesikaların her çeşidiyle mufassal ve esaslı bir şekilde izah eden bu muazzam eser, şimdiye kadar 52 yarım ciltle 7 ilâve cilt ihtiva eder. A - P ye kadar olan harfler 1 - 20 ciltleri içindedir. (18 in 3 üncü ve 20 nin 2 inci kısmı daha intişar etmemiştir). Birinci dünya harbinden sonra eserin tabını süratlendirmek için R harfi ile ikinci bir seriye daha başlanmıştır ki biz bunu RE II şeklinde göstermekteyiz. Bu seri R - T harflerini ihtiva eder.

dair yapılmış müstakil araştırmalar da mevcuttur, meselâ, yukarıda ismi geçen Beloch'un Grek tarihinde, Niese'nin Grek ve Makedonya devletlerinin tarihinde ve Ed. Meyer'in Eskiçağ tarihinde ve diğerlerinde.... olduğu gibi.

Bu son eserlerin tetkiki ile anlaşılmıştır ki, Bitinya'nın hakikî mütecanis bir tarihini yazmak, bugün için, mümkün değildir. Çünkü bu tarihin üzerinde kurulması icap eden temel, daha henüz kâfi derecede inşa edilmemiştir. Elimizde şimdi de, hiç veya kâfi miktarda izah edilmemiş, esaslı meseleler mevcuttur. Bu sebepten, yapmakta olduğumuz bu araştırma ile lüzumlu olan temel inşasını biraz daha ileriye götürmeğe ve böylece Bitinya'nın ilmi tarihinin temel atma işinde bir rol almağa çalışacağız.

2. Bitinler'in Küçük Asya'daki anayurtları

Küçük Asya'nın muhtelif tarihî harita ve atlasları üzerinde Bitinler'in oturma yerleri değişik olarak gösterilmiştir, bundan da, bu mes'eledede henüz vuzuh olmadığı anlaşılır. Modern coğrafyacıların bu vuzuhsuzluğuna sebep, ihtimal ki, ilkçağ tarihçi ve coğrafyacılarının bu mes'ele hakkında verdikleri malûmatın birbirinden farklı olmasıdır. Şu halde, bu mes'eleyi izah edebilmek için, evvelâ, antik müelliflerin verdikleri malûmatı tetkik etmek lâzımdır.

Küçük Asya'nın eski coğrafyasını tetkik hususunda en mühim müellif, eserini m. s. 19 senesinde neşretmiş olan Amaseia (Amasya)lı Strabon'dur²³. Strabon, Bitinya'nın hudutlarını şu şekilde tarif etmektedir:

Strab. 12, 4, 1.

Τὴν δὲ Βιθυνίαν ἀπὸ μὲν τῆς ἀνατολῆς ὀρίζουσι Παφλαγόνες τε καὶ Μαρριανδουνοὶ καὶ τῶν Ἐπικτήτων τινές, ἀπὸ δὲ τῶν ἄρκτων ἢ Ποντικῆ θάλαττα ἢ ἀπὸ τῶν ἐκβολῶν τοῦ Σαγγαρίου μέχρι τοῦ στόματος τοῦ κατὰ Βυζάντιον καὶ Χαλκηδῶνα, ἀπὸ δὲ δύσεως ἢ Προποντίς, πρὸς νότον δ' ἢ τε Μυσία καὶ ἡ ἐπίκτητος καλουμένη Θρυγία, ἢ δ' αὐτὴ καὶ Ἑλλησποντιακὴ φρυγία καλουμένη.

Trc. "Bitinya'yı doğuda, Paflagonlar ve Mariandünler ve Epiktetlerin bir kısmı kuzeyde, Pontus (Karadeniz) un, Sangarios (Sakarya) un mansabından Büzantion (İstanbul) ve Kalchedon

²³ Schmid-Stählin 2, 409 ve devamı. Honigmann RE II, 4, 76 - 155. Strabon'un eserinin neşri hakkında: B. Niese Hermes 13 (1878) 33 v. d.

(Kadıköy) civarındaki boğaza kadar uzanan parçası; batıda Propontis (Marmara denizi); güneyde Müsya ve Hellespont Frügya'sı adını da taşıyan Frügya Epiktetos hudutlandırmaktadır.,,

Paflagonlar, Sakarya'nın doğusunda aşağı yukarı Kızılıрмаğ'a kadar olan bölgede, Mariandünler Herakleia (Ereğli) civarında oturuyorlardı²⁴. Strabon'a nazaran, Bitinya'nın doğu ve güneyini çevreleyen Frügya Epiktetos, Pers imparatorluğunun eski Frügya Satraplığının kuzey batısına düşen kısmının en dış parçası idi ki, bu, Hellespont (Çanakkale) a kadar uzanır ve bu sebepten, Strabon'un da işaret ettiği gibi, Hellespont Frügya'sı ismini taşırdı²⁵. Bu Hellespont Frügyasını, M. ö. 183 senesinde Bergama kralı Evmenes II. zaptetmiş ve yeni kazanılan araziye ἐπίκτητος "ilâveten kazanılan," ismini vermiştir. Frügya Epiktetos doğuda Bitünyon (Bolu) ve Kara deniz kenarında bulunan Tios şehirlerini içine almakta idi²⁶. Strabon, kitabının diğer bir yerinde (12, 8, 1), Olümp (Uludağ) in de Frügya Epiktetos'a dahil olduğunu işaret etmektedir. Bundan da Bitünyon, Olümp ve bunun neticesinde Prusa (Bursa) şehrinin artık Bitinya'ya ait olmadığını tesbit ediyoruz.

Fakat Prusa'nın, M. ö. 230-183 seneleri arasında hükûmet sürmüş olan Bitinya kralı Prusias I. tarafından tesis edilmiş olduğu malûmdur²⁷. İsminden de anlaşılacağı veçhile, Bitünyon da Bitinler tarafından tesis edilmiştir. Şu halde, Bitinya'nın M. ö. 200 senelerinde Strabon'un gösterdiğinden daha büyük olması icap eder. Acaba kendisinin Anadolu'yu en iyi bilen bir âlim olduğunu ispat etmiş olan coğrafyacı, burada bir hata mı işlemiştir? Hayır. Strabon burada yalnız Roma'nın Küçük Asya'daki devletlerin hudutlarını tesbit ettiği M. ö. 188 tarihli Apameia sulhundan²⁸ sonra hâdiselerin aldığı şekli anlatmıştır ve bizim de burada, Bitinya hudutlarının zamanla değiştiğini kabul etmemiz lâzımdır ki, bu vaziyette mem-

²⁴ Strab. 12, 3, 4 (s. 542). Schol. Apoll. Rhod. 355, 746. Eustath. ad Dion 787.

²⁵ Ernest Meyer, Die Grenzen der hellenistischen Staaten in Kleinasien (1925) 4.

²⁶ Ernst Meyer, Aynı eser, 149.

²⁷ Steph. Byz. Προῦσα. Strab. 12, 4, 3 (s. 564) Arrian. 75 inci parça.

²⁸ Helenizm tarihinin ana hatları II, 95.

leketin asırlarca süren tarihi için gayet tabii bir vâkıdır. Bu siyasî değişiklikler şimdi değil, bu tetkiklerimizin müteakıp fasıllarında gözden geçirilecektir. Burada bizi ilgilendiren mes'ele, Bitin kavminin asıl ana yurtlarını tesbit etmektir ki, bunu, yukarıda gözden geçirdiğimiz Strabon'un verdiği malûmattan çıkaracak durumda değiliz. Çünkü kitabının 12, 4, 4. faslında, Küçük Asya'nın kuzey batısında ve Boğazlar kenarında oturan kavimleri birbirinden ayırmanın pek güç olduğundan şikâyet etmesinden anlaşılacağı veçhile, kendisinin de, bu mes'ele hakkında, vazih bir fikri yoktu. Burada oturan kavimler arasında : Bitinler, Frügler, Müsler, Doli-onlar, Mügdonlar ve Troyalıları saymaktadır. Strabon'a göre, bunlar, muhaceretleri esnasında zaptettikleri yerlere devamlı olarak yerleşmiyerek, göçebeler gibi dolaşan cenkçi kavimlerdi. Bunların birbirlerinden hemen hiç farkları yoktu ; bundan da, bu kavimlerin birbiriyle akraba olduklarını ve aynı menşeden çıktıklarını istidlâl etmek lâzımdır. Bunları söyledikten sonra Strabon, kafasını pek yorduğu anlaşılan bu mes'eleyi bir tarafa bırakmış ve kitabının diğer bir yerinde (12, 8, 10) Mügdonlar'ın Olümp (Uludağ) den Mürlea (Mudanya) ya kadar olan yerde oturduklarına işaret etmekle iktifa etmiştir. Strabon'un bu kaydından da anlıyoruz ki, bu bölgenin, Bitinlerin ilk oturdukları yer olabilmesi imkânı mevzu bahis olamaz.

İlkçağdan, M. ö. 6 ıncı asırda* yaşamış Karyalı bir amiral ve coğrafyacı olan Karyandalı Skülaks²⁹ ın ismi altında, zamanımıza kadar gelmiş olan bir gemi seyahati el kitabı, bizim araştırmalarımıza yardım edecek bazı dakik malûmat vermektedir. Bu küçük eser, bugünkü haliyle M. ö. 5 inci asırdan kalmadır, fakat bu, daha eski zamanlara ait birkaç el kitabının-ki içlerinde Skülaks'ınki en mühim ve en çok kullanılmış olanıdır - üzerinde işlenilmiş bir şeklidir³⁰. Bu sebepten, bu kitapta oldukça eski vaziyetlerin, şayanı itimat bir surette, nakledilmiş olduğunu kabul edebiliriz. Bu kitapta bizi ilgilendiren kısım şu şekildedir :

Ps.—Scylax periplus. 75 Fabric. ed. II.

Μετὰ δὲ Μαρνανδύνους εἶσι Θρᾷκες Βιθυνοὶ ἔθνος, καὶ ποταμὸς Σαγγάριος καὶ ἄλλος ποταμὸς Ἄρτανης καὶ νῆσος Θουιάς, οἰκοῦσι

²⁹ Schmid - Stählin I, 701. Gisinger RE II 3, 619 u. d.

³⁰ Gisinger RE II, 3, 635 - 646.

δ' αὐτὴν Ἡρακλεῶται, καὶ ποτομὸς Ῥήβας. Εἶτ' εὐθὺς ὁ Βόσπορος καὶ τὸ προειρημένον ἱερὸν ἐν τῷ στόματι τοῦ Πόντου καὶ μετὰ τοῦτο πόλις Χαλκηδῶν ἔξω τοῦ πόρου τῆς Θρᾶκης, μεθ' ἣν ὁ κόλπος Ὀλβιανός. Παράπλους ἀπὸ Μαριανδυνῶν μέχρι τοῦ μυχοῦ τοῦ κόλπου τοῦ Ὀλβιανοῦ, τοσαύτη γὰρ ἔστιν ἡ Βιθυνῶν Θάλασσα, ἡμερῶν τριῶν.

Trc. "Mariandünlerin arkasında Trakya Bitinleri, Sangarios nehri, Artanes adlı diğ er bir nehir, Tüniyas adası (burada Heraklealılar otururlar) ve Rêbas nehri bulunur; hemen bundan sonra Boğaz, Pontos'un mahrecinde evvelce zikredilen mâbet, bundan sonra Trakya Bosporos'unun dışında Kalchedon şehri, bundan sonra Olbia körfezi. Mariandünler'den Olbia körfezinin en iç zaviyesine kadar-işte burası Trak Bitinyasıdır-yapılan bir sahil seferi üç gün devam eder,„

Burada, doğudan batıya doğru sahil tarif edilmektedir. Burada da, Strabon'da olduğu gibi, Bitinlerin doğu komşuları olarak Mariandünler tespit edilmektedir; binaenaleyh Bitinler'in sahası, ne evvelce ne de sonraları Sakarya'nın ötesine gitmiyordu. Bitinler'in, Traklar olarak gösterilmesi meselesini gelecek fasılda ele alacağız. Tüniyas, bugün, Kefken adasıdır. Kitap müellifinin daha evvelki bir yerde bahsettiği Pontos medhalindeki mâbede gelince, bu, İstanbul boğazının medhalinde ve Anadolu yakasında bulunan ve ilkçağda pek meşhur olan Zevs Urios mâbedidir. Enteresan olan nokta, Kalchedon'un artık hemen Boğaz kenarında değil, fakat haricinde, Marmara denizi kenarında olarak gösterilmesidir ki, bu husus, bugünkü Kadıköy'üne tamamiyle tevafuk etmektedir. İstanbul boğazına Trak Bosporosu adının verilmesine sebep, Tauris Hersonesi (Kırım yarımadası) nda Karadeniz ile Mayotis denizi (Azak denizi) ni birbirine bağlayan ve Kimmer Bosporosu ismini taşıyan boğazdan ayırmak içindir. Olbia körfezi, İzmit körfezidir. Körfeze bu ismin verilmesi bize, gemi seyahatı el kitabı müellifinin bu tarifi oldukça daha eski bir kaynaktan almış olduğunu ispat etmektedir. Çünkü M.ö. 5 inci asırdan itibaren İzmit körfezi, umumiyetle, körfezin en iç zaviyesinde ve Nikomedeia (İzmit) yakınındaki Astakos şehrine izafeten "Astakos Körfezi,, adını taşımaktadır. Olbia şehrine, tarihî zamanlarda, artık tesadüf etmiyoruz. Şu halde, gittikçe inkişaf eden Astakos şehri tarafından gölgede bırakılmış ve sonunda ortadan kaldırılmıştır. Bu sebepten, "Olbia körfezi,, ismi

çok eskidir ve M. ö. 6 ncı asır veya 5 inci asırın ilk yarısını imâ etmektedir. Bundan dolayı bütün tarif de eskidir ve böyle olunca, bu tarifi Skülaks'a izafe etmekte her halde hak kazanılmış olur. Eğer vardığımız bu netice doğru ise, böylece, Bitinlerin anayurtları hakkında, en eski ve en şayanı kabul bir tarife malik bulunuyoruz demektir. Bu tarifte, Sakarya'nın ağzından İzmit körfezinin en iç zaviyesine kadar olan arazinin, Bitinlerin memleketi olduğu, vazıh bir şekilde, işaret edilmiştir. Bundan sonra bu el kitabında, sahil seferinin müteakıp kısımları anlatılırken ³¹, Arganthonios yarımadasının (İzmit körfezi ile Gemlik körfezi arasında) Müsya'ya ait olduğu söylenmektedir. Şu halde, burada bu yarımada, Bitinya'dan, vazıh bir surette, ayrı olarak gösterilmektedir.

Araştırmalarımız şu neticeyi vermiştir: Bitin kavminin Küçük Asya'da tesbit edilebilen en eski oturma yerleri, Karadeniz, İstanbul Boğazı ve İzmit körfezi tarafından çevrilen yarımada üzerinde idi; doğuda bunlar, Sakarya'ya kadar uzanıyordu. İşte bu, sonraları siyasî hudutlarını güney ve güney doğuya doğru genişletecek, fakat kavmî hudutlarını hemen hemen hiç değiştirmeyecek olan asıl Bitinya'dır.

3. Bitinler'in muhacereti

5 inci ve 4 üncü asır antik devir müelliflerinin hemen hepsi, Bitinleri "Asya Trakları,, veya "Trakya Bitinleri,, memleketlerini de "Asya Trakyası,, veya "Trakya Bitinyası,, diye tavsif ederler ³². Şu halde Bitinler, Trakyalı bir kavimdirler; bu da Herodot tarafından açık olarak zikredilmiştir:

Herod. 7, 75:

Οἱτοί (scil. Θρήκες) δὲ διαβάντες μὲν ἐς τὴν Ἀσίην ἐκλήθησαν Βιθυνοί, τὸ δὲ πρότερον ἐκαλέοντο, ὡς αὐτοὶ λέγουσι, Στρυμόνιοι, οἰκόντες ἐπὶ Στρυμόνι. ἐξαναστῆναι δὲ φασὶ ἐξ ἠθέων ὑπὸ Τευκρῶν τε καὶ Μυσῶν.

Trc. "Bunlar (Traklar) Asya'ya geçtiler ve Bitinler tesmiye edildiler; bunlar, kendilerinin de söylediği gibi, evvelce Strümonlar ismini taşırlar ve Strümon kenarında oturlardı. Bunlar,

³¹ Ps. Scyl. 76 Fabr. ed. II.

³² Herod. 1, 28. 3, 90. Thuk. 4, 75. Xen. Hell. 1, 3, 2. 3, 2, 2. Xen. anab. 6, 2, 17 - 19. 6, 4, 1. 6, 4, 2. Ps. — Scyl. Peripl. 75 Fabr. ed. II. Diod. 14, 38. Arrian. anab. 1, 29, 5.

Tevkerler ve Misler tarafından oturdukları yerlerden çıkarıldıklarını anlatırlar.,,

Strümon, Balkan yarımadasındaki Struma (Türkçe Karasu) nehridir ve ilkçağda Makedonya ile Trakya arasındaki hududu teşkil ediyordu³³. Burada zikredilen Herodot'un haberi, antik devir âlimlerinin birçoğu tarafından tasdik edilmektedir³⁴, öyle ki, Bitinlerin Trakya menşeli olduklarında hiçbir şüpheye yer yoktur. Fakat etnik meseleleri şimdi, burada, mevzuu bahsetmekten vazgeçerek, evvelâ, bu muhaceretin ne zaman vukua geldiği meselesi ile uğraşalım.

Herodot bizzat kendisi, eserinin biraz evvel tetkik ettiğimiz parçasında, Bitinlerin, Trakya'dan Tevkerler ve Misler tarafından atılmış olduklarını söylemekle, bu muhaceretin vuku zamanı hakkında, bilvasita kronolojik bir nokta tespit etmiş bulunuyor. Herodot, kitabının diğer yerlerinde (7, 20. 5, 13. 5, 122), Tevkerler'den bahsetmektedir ki, bu malûmatın umumî heyeti bize kendisinin bu kavim hakkındaki görüşlerini anlatmaktadır. Buna göre Tevkerler, eskidenberi Troas'da oturuyorlardı ve, Troya harplerinden evvel, Misler'le beraber Avrupa'ya bir sefer yapmışlar ve bunun neticesinde bütün Trakya'yı işgal etmişlerdir. Şu halde, bu vesile ile, Bitinler de Strümon kenarından koçulmuşlardır. Fakat bu doğru olamaz. Çünkü Bitinlerin, doğudan gelen bu hücumlar neticesinde ancak batıya doğru çekilmeleri mümkündü. Bu hücumların geldiği tarafa, Bitinya'ya geçemezlerdi. Tevkerler'in Avrupa'ya yaptıkları seferden bahseden bu haberde, Trakya ve Yunanistan'ın eski zamanlarda Anadolulu bir kavim tarafından iskân edilmiş olması vakiasının bir hatırası gizli olmalıdır ki, bu hâdise, eski yer isimlerinin birbiriyle mukayesesıyla sabit olmuştur³⁵. Fakat Bitinlerin Tevkerler tarafından tardedilmiş olması vakası yanlış bir kombinasyon, belki de, Tevkerler'in, M. ö. 500 senelerinde, hakikaten Strümon kenarında oturmuş ve Bitinlerin halefleri olmuş olan³⁶ Payonlar'la

³³ Oberhummer RE II, 4, 390 - 393.

³⁴ Arrian. Bith. parça 37(FGH 3, 593), Steph. Byz. Συρμών. Euseb. Chron. Hieron. ad ann. Abr. 1044/5 Helm. Karşılaştır. Plin. n. h. 5, 145.

³⁵ Kretschmer, Einleitung in die Geschichte der Griechischen Sprache (1896) 401 ve devamı.

³⁶ Tomaschek, Die alten Thraker I,15 ve devamı. Sitz. Ber. Ak. Wien 128 (1893) IV.

karıştırılması hâdisesine dayanmaktadır. Bitin muhaceretinin Troya harbinden evvel tarihlendirilmesinin, tarihî tenkit karşısında, hiçbir kıymeti yoktur.

Kronograf Eusebios³⁷ ise, Bitinlerin, Trakya'dan Anadolu'ya geçişlerini, İbrahim'in doğumundan sonra 1044 senesine koymaktadır ki, bu tarih, bugünkü zaman hesaplarımıza göre, M. ö. 973 senesini ifade eder³⁸. Fakat bu malûmattan da ilmi bir neticeye varmak imkânsızdır; çünkü bu tarihin nereden alındığını, hangi kaynağa dayandığını tetkik edebilecek bir durumda değiliz. Eusebios için, kendi yaşadığı devirden 1250 sene evvel vukua gelmiş bir hâdise hakkında itimad edilebilir malûmat verecek tarihî bir an'âne mevcut değildir. Bununla beraber Eusebios, Bitinlerin muhaceretini, kendisinin 1182 senesi olarak tarihlendirdiği³⁹ Troya'nın düşmesinden 210 sene sonraya koymakta ve böylece Herodot'tan bir hayli uzaklaşmaktadır.

Eusebios'un, Bitinlerin muhacereti için, bu tarihi kabul etmesine, Appian'ın hikâye ettiği mitoğrafik bir spekülasyon sebep olmuştur⁴⁰. Homer, İlias'ta Trakların kırılları Rhesos'un reisliği altında Troya'lılara yardıma gittiklerini anlatır⁴¹. Appian'a göre, Rhesos, Diomedes tarafından öldürüldükten sonra Traklar Bosporos'a kaçmışlardır. Traklar, karşı tarafa geçebilmek için gemi tedarik edemediklerinden ya burada yerleşip kalmışlar veyahutta Bosporos'u Bizantion civarında geçerek, Trakya'da, Bithyas nehri kenarında yerleşmişlerdir. Bunlar, bir kıtlık neticesinde, sonradan, tekrar Anadolu'ya dönmüşler ve orada ele geçirdikleri ülkeye, Bithyas nehrinin ismini hatırlatmak maksadiyle, Bitinya ismini vermişlerdir. Ahmakça bir kombinasyona dayanan bu hikâye, tabiiyle, tamamiyle kıymetsizdir. Fakat, bununla beraber, zengin ve âlimane gibi görünen edebî ilâvelerle süslediği takdirde, Eusebios'u, yukarıda zikredilen Bitinler muhacereti tarihini bulup çıkarmağa teşvik etmiş olabilir. Fakat, buna rağmen, bu tarihin kıymetine daha fazla birşey ilâve edilmiş olmaz.

³⁷ Onun hakkında karşılaştı. Schmid - Stählin 2, 1359 v. d. Schwartz RE 6, 1370 v. d.

³⁸ Helm tab'ı s. 73.

³⁹ Helm s. 60.

⁴⁰ Mithr. 1.

⁴¹ 10, 434.

Bununla beraber, metodik bir surette hareket edildiği takdirde, bizzat efsanenin yardımı ile hakikat aşığı yukarı elde edilebilir. Çünkü Argonautlar'ın Kolhis'e yaptıkları sefer efsanesinde Bosporos kenarındaki bölgeden bahis geçer, fakat burada Argonautlar Bitinlere değil, Bebrüklere rastlamışlardır⁴². Efsanenin bu bölgelere yerleşmesi, daha M. ö. 8. asırda, Marmara denizi kenarlarında ticaret kolonileri ve, 7. asrın birinci yarısında, Karadeniz sahillerinde birçok devamlı şehirler kurmuş olan Miletliler vasıtasıyla olmuştur⁴³. Bu sebepten efsanede, Miletlilerin, M. ö. 700 senelerine doğru oralarda buldukları hakikî durumun akisleri bulunsa gerekir; bundan dolayı, o devirde, Bosporos kenarında daha henüz Bitinlerin oturmadıklarını kabul etmekte haklıyız. Şu halde, Bitinlerin muhacereti M. ö. 700 senesinden sonra, fakat Karyandalı Skülaks, fasıl 2 de tespit ettiğimiz gibi, bunların Bosporos kenarındaki vatanlarından malûmattar olduğundan M. ö. 6 ıncı asrın sonundan önce vukua gelmiştir.

Daha doğru bir tarih elde etmemize Bitinyalı bir tarihçi olan Nikomedyalı Arrianos⁴⁴ yardım etmektedir ki, M. s. 12 inci asırda, Dionüsius Periegetes'in coğrafyasına bir komentar yazmış olan Eustatios⁴⁵ onun eserinden şu kısımları almaktadır:

Eustath. ad Dion. 322 = Arrian. Bith. fr. 37 (FHG 3,593).

Ὅτι Θρᾶκες οὐ μόνον Εὐρωπαῖοι, ἀλλὰ καὶ Ἄσιανοί, κατὰ τὴν Ἀρριανοῦ ἱστορίαν λέγοντος, ὡσπερ Φρύγας καὶ Μυσοῦς, οὕτω δὴ καὶ Θρᾶκας ἐξ Εὐρώπης διαβῆναι εἰς Ἀσίαν μετὰ Πατάρου τινὸς ἡγεμόνος, ὅτε οἱ Κιμμέριοι τὴν Ἀσίαν κατέτρεχον, οὓς ἐκβαλόντες ἐκ Βιθυνίας οἱ Θρᾶκες ὤκησαν αὐτοί.

Trc. "Arrian'ın tarihine göre, yalnız Avrupa Trakları değil, fakat Asya Trakları da vardır; ona göre, Frigler ve Misler gibi, Traklar da başlarında Pataros adlı bir reis olduğu halde, Avrupa'dan Asya'ya geçmişlerdir; bu hâdise, Kimmerlerin Asya'da dolaştıkları bir zamana rastlamıştır; bunları, Traklar Bitinya'dan kovmuşlar ve sonra da kendileri bu araziye yerleşmişlerdir,,"

⁴² Apoll. Rhod. 2, 1-4. Schol. 2, 1. 2, 2.

⁴³ Hiller v. Gaertringen RE 15, 1591. Bilabel, Die Ionische Kolonisation (1920) 9 ve devamı.

⁴⁴ Yukarıda s. 14.

⁴⁵ Schmid-Ştählin 2, 677. Cohn RE 6, 1455.

Kimmerler, M. ö. 700 senelerinde, doğudan Anadolu'ya girmişler ve 650 senelerinde, tâ batı kıyılarına kadar gelmişlerdi ⁴⁶. Burada, aralarında Trer kabilesinin ⁴⁷ baş rolü oynadığı Trakyalı müstevlilerle birleşerek, beraberce harekete geçmişlerdir. Şu halde, Arrian'a göre, bu hâdiseler olduğu esnada, Bitinler de, kuzey-batı Anadolu'ya gelmişlerdir ve Bitin muhaceretinin bu tarihe konulması, daha evvel Argonautlar efsanesinde çıkardığımız neticeye gayet güzel tetabuk etmektedir. Her ne hal ise, bu tarih, ilmi bir münakaşa için, nazarı itibare alınabilecek yegâne tarihtir.

Şu halde, Bitinlerin Trakya'dan Anadolu'ya muhaceretinin vuku'unu M. ö. 7 inci asrın ikinci yarısında tesbit ile bu araştırmayı bitirebiliriz.

4. Ahali meseleleri

Bitinlerin, Sangarios ile Bosporos arasındaki yarımada'yı, M.ö. 7. asırda, iskân ettikleri kabul edilince, bu sefer de, acaba onlardan evvel buralarda kimler oturuyordu meselesi ortaya çıkar; çünkü bu yarımada'nın, o zamana kadar, boş kalamıyacağı tabiidir ⁴⁸.

Yukarıda gördük ki, Miletliler M. ö. 700 senelerinde, Bosporos kenerında Bebriklere rastlamışlardı. Bundan başka, diğer kaynaklarda da, Bebrikler, umumiyetle, Bitinlerin öncüleri olarak kabul edilirler ve, birçok antik müellifin kaydettiği gibi, Bitinya yarımadası daha önceden Bebrikya ismini taşıyordu ⁴⁹. Bebrik ismi, Frig isminin aynıdır ⁵⁰ ve böylece bu Bebrikler, M. ö. 12 asırda, Küçük Asya'ya muhaceret eden Friglerin burada kalmış bakiyelerinden başka birşey değildirler. Şu halde biz, 1150 den 650 ye kadar olan 500 senelik zaman için, Bitinya'da bir Frig kavminin oturduğunu kabul edebiliriz. 1200'den evvel burada hangi kavimlerin oturmuş olduklarını tespit hususunda elimizde vasıtalar yoktur. Yalnız, şimdilik, Anadolu'nun otokton ahali

⁴⁶ Kimmerler hakkında : Lehmann-Haupt RE II, 397-434.

⁴⁷ J. Keil RE II, 6, 2291.

⁴⁸ Bittel'in *Prähistorische Forschung in Kleinasien* (1934) de kaydettiği Bitinya'daki prehistorik buluntu yerleri ile karşılaştır : Erenköy s. 125 No. 54, Kadıköy s. 128 No. 89, Pendik s. 131 No. 124. Kadıköy ile Pendik bakır devri iskân yerleridir.

⁴⁹ Strab. 12, 3, 3. Apoll. Rhod. 2, 1-4. Appian. Mithr. 1. Solin. 42, 1. Euseb. Chron. ed. Helm s. 73. Synkell. p. 340 Bonn.

⁵⁰ Tomasche', *Die alten Thraker* I, 35.

olarak kabul edebileceğimiz, Küçük Asya'nın en eski zamanlarına ait, bir ahalinin Bitinya'da da izlerini bıraktığı söylenebilir. Bu izler, -ss ve -nd veya -nth sufiksleriyle teşekkül etmiş olan yer isimlerinde kendilerini göstermektedir⁵¹. Bu çeşit yer isimleri, vakıa Bitinya'da pek azdır, fakat vardır. Meselâ *Arganthonios*, *Libyssa* gibi. Bu hususta daha fazla söz söylemek tarihî metodun hudutlarını aşar.

Eponim olan kahramanların birbirleri arasındaki mitolojik akrabalıklardan kavimlerin menşelerini çıkarmak tecrübesi yapılabılır. Fakat evvelce pek çok kullanılmış olan bu metodu, semeresiz olduğu için, reddetmemiz lâzımdır; çünkü bizi, tevsik olunamıyan spekülâsyonlara götürebilir. Kahramanların birbirleri arasındaki ilgileri hakkında antik devirden kalmış olan malûmatın çoğu, içinde eski hatıraların saklı kalmış olduğu hakikî efsanelerden değil, muahhar mitografların yaptıkları âlimane kombinasyonlardan çıkmakta ve bunun için hemen hemen tamamiyle kıymetsiz bulunmaktadır. Bu sebepten, bu usulü bir tarafa bırakarak, Strabon'un ortaya attığı bir meseleyi daha aydınlatmağa çalışalım.

Strabon'a göre, Bitinya'da, Bitinler'den evvel ve Bebrıklar'den sonra, Misler oturmuştur. Strabon kitabının iki yerinde bu meseleye temas etmektedir:

Strab. 12, 4, 8.

“Ὅτι δ'ἦν κατοικία Μουσῶν ἢ Βιθυνία πρῶτον μαρτυρήσει Σκύλαξ ὁ Καρυανδεὺς φήσας περιοικεῖν τὴν Ἀσκανίαν λίμνην Φρύγας καὶ Μουσούς, ἔπειτα Διονύσιος ὁ τὰς κτίσεις συγγράψας, ὅς τὰ κατὰ Χαλκηδῶνα καὶ Βυζάντιον στενά, ἃ νῦν Θρακίος Βόσπορος καλεῖται, πρότερόν φησι Μύσιον Βόσπορον προσαγορεύεσθαι.

Terc. “Mislerin Bitinya'da oturmuş olduklarına, ilk defa, Karyandalı Skülaks şahadet eder ve Askanios gölü kenarında Frigler ile Mislerin oturduklarını söyler; sonra da eserinde şehirlerin inşasından bahseden Dionüsyos, Kalchedon ile Bizantion arasında bulunan ve şimdi Trakya Bosporosu ismini taşıyan Boğazın evvelce Mis Bosporosu adını taşıdığını yazar,„

Askanios gölü İznik gölüdür ki, şu halde, Skülaks'ın yaşadığı zamanda, yani M. ö. 6 ıncı asrın ikinci yarısında burada henüz daha

⁵¹ H. Kiepert, Lehrbuch der alten Geographie (1878) 73. Kretschmer, Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache, 290 vd.

Frigler ve Misler oturuyorlardı. Strabon'un zikrettiği Dionüsyos'a gelince, bu, Evboya'da, Halkis şehrinden hellenistik devir tarihçilerinden biridir⁵² ve verdiği malûmat, diğer kaynaklar tarafından da teyit olunmaktadır⁵³.

Strab. 12, 3, 3:

Οἱ μὲν οὖν Βιθυνοὶ διότι πρότερον Μυσοὶ ὄντες μετωνομάσθησαν οὕτως ἀπὸ τῶν Θρακῶν τῶν ἐποικησάντων, Βιθυνῶν τε καὶ Θυνῶν, ὁμολογεῖται παρὰ τῶν πλείστων, καὶ σημεῖα τίθενται τοῦ μὲν τῶν Βιθυνῶν ἔθνους τὸ μέχρι νῦν ἐν τῇ Θρακίᾳ λέγεσθαι τινὰς Βιθυνούς, τοῦ δὲ τῶν Θυνῶν τὴν Θυνιάδα ἀκτὴν τὴν πρὸς Ἀπολλωνίᾳ καὶ Σαλμυδησοῦ. καὶ οἱ Βέβρυκες δὲ οἱ τούτων προεποικήσαντες τὴν Μυσίαν Θρακίαν, ὡς εἰκάζω ἐγώ. Εἴρηται δ' ὅτι καὶ αὐτοὶ οἱ Μυσοὶ Θρακῶν ἀποικοὶ εἶσι τῶν νῦν λεγομένων Μοισῶν.

Trc. "Bitinlerin evvelce Misler ismini taşıdıkları ve Trakya muhacirleri, Bitinler ve Tinler tarafından isimlerinin değiştirildiğini birçok kimseler (âlimler) kabul etmektedir. Bunlar, Bitin kavmi için, şu delili göstermektedirler: bu gün dahi, Trakya'da, Bitinler olarak gösterilen insanlar varmış; Tinler için: Apollonia ve Salmüdesos civarındaki Tinias burnu bulunuyormuş. Ve bunlardan evvel Bitinya'da oturmuş olan Bebrükler de, zannıma göre, Traklar'dır ve bizzat Mislerin de bugün Mösyalılar ismini taşıyan Trakların ahfadı oldukları söylenmektedir..

Strabon zamanında bile, Trakya'daki Bitinlere dair, başka hiçbir şey bilinmiyor, bundan dolayı, bu malûmatı kontrol edemiyoruz. Tinias burnu, Karadeniz'in Trakya sahillerinde bulunuyordu⁵⁴. Tinler meselesine, biraz sonra, tekrar döneceğiz. Strabon burada, Bosporos kenarında ilk evvelâ Frigler-Bebrüklerin sonra Mislerin ve nihayet Bitinlerin oturdukları neticesine varmaktadır.

Fakat bu netice pek problematiktir. Çünkü, M. ö. 700 senelerinde, Bosporos kenarında henüz daha Bebrüklerin ve M.ö.650 senelerinde de Bitinlerin oturduklarına göre, Mislerin burasını iskân etmeleri için geriye pek fazla bir zaman kalmamaktadır. Şu halde, Strabon'un vardığı bu netice doğru olamaz. Strabon'un böyle bir hata

⁵² Schmid-Stählin 2, 213 ve not 6. Schwartz RE 5, 929 No. 107. FHG 4, 393.

⁵³ Schol. Apoll. Rhod. 2, 168. Eustath. ad Dion. 140. Arrian. fr. 35 (FHG 3, 593; Jacoby fr. 20).

⁵⁴ Oberhummer RE II 6, 717.

yapması, kendisinin Bitinlerin ilk oturdukları yeri, muahhar Bitinya kırallığının siyasi hudutlarıyla karıştırmamasından ileri gelmektedir. Bizim, kısım 2 de tespit ettiğimiz gibi, Bitinlerin asıl iskân bölgeleri Sakarya, Karadeniz, İstanbul boğazı ve İzmit körfezi arasındaki yarımada'dır. Misler, ancak bu yarımada'nın güneyinde ve, Strabon'un kitabınının 12, 4, 8, kısmında Skülaks'dan naklettiği veçhile, İzmit gölü kenarında ve, Skülaks'ın muahhar bir nüshasından öğrenmiş olduğumuz üzere (s 22), İzmit körfezi ile Gemlik körfezi arasındaki Arganthonios yarımadasında oturuyorlardı. Şu halde, Strabon'un "Bitinya'daki Misler,, i, bilâhare Bitinya kırallığının genişleyen hudutları içine alınmış olmalarına rağmen, asıl Bitinya arazisi içinde yaşamıyorlardı. Strabon, kavmi bölge ile devlet bölgesi arasındaki farkı nazarı itibare almadığı için işlerin hakiki hal ve vaziyetlerini doğru bir şekilde kavrayamamıştır.

Aynı hatayı diğer bir müellif daha yapmıştır. M.ö.3 üncü asırda yaşamış bir müellif olan Solinus⁵⁵ kitabında (42, 1) mevzu bahsettiğimiz memleketin evvelâ Bebrikyia sonra Mügdonya ve nihayet Bitinya ismini taşıdığını söyler. Biraz evvel tesbit ettiğimiz veçhile, Strabon'a göre (12, 8, 10), Mügdonlar Olimp ile Mirlea arasındaki arazide yani "Bitinya Misleri,,nden daha güneyde oturuyorlardı. Burada da aynı şeyi görüyoruz: Solinus veya faydalandığı kaynak, Mügdonların muahhar Bitinya devletinin yalnız en güney parçasını işgal ettiklerini, fakat Bitinlerin, asıl iskân bölgeleriyle hiçbir ilgileri olmadığını anlayamamıştır.

Şu halde hiçbir yerde Bitinlerin Küçük Asya'daki anavatanlarında, diğer birtakım kavimlerle karışmış olduklarını kabul ettirecek bir sebep bulunamaz. Belki eski Bebriklerin bakiyeleri, Bitin kavmi içerisine karışmış olabilir. Fakat böyle birşey vaki olmuş ise bile, Bebrik unsuru, Bitinler arasında bir rol oynamamıştır. Çünkü Bitinler, muhaceretlerinden 250-300 sene sonra bile, Trak karakterlerini o kadar saf olarak muhafaza ediyorlardı ki, yukarıda gördüğümüz gibi, M. ö. 5inci ve 4 üncü asır tarihçileri, onları hiç düşünmeden, Asya Trakları diye tavsif etmişlerdir⁵⁶; ve Roma İmparatorluğu zamanında rastladığımız Trak-Bitin şahıs

⁵⁵ Schanz-Hosius 3, 224. Diehl RE 10, 823-838.

⁵⁶ Not 32 ye bakınız.

isimlerinin de isbat ettiği gibi, Bitin kavmi, mevcudiyetini son zamanlara kadar kudretli bir şekilde muhafaza etmiştir.⁵⁷

Şimdi izah edilmesi icabeden bir mes'ele daha vardır ki, o da, Strabon'un (12, 3, 3) Bitinlerle beraber zikrettiği Tinlerin kim olduklarıdır. Tinler, daima ve yalnız Bitinlerle beraber zikredilmektedir ve, isimlerinin de gösterdiği gibi, Bitinlerle son derece yakın akraba olmaları lâzımdır⁵⁸. Belki de bunlar, başlı başına bir kavim değil, fakat Bitin kavminin bir koludurlar. Bunun böyle olduğuna, Tinlerin, Bitinlerle birlikte Küçük Asya'ya göç etmeleri ve Bitinya yarımadasında bunların yanında yerleşmeleri buna bir delil olsa gerektir. Tarihi tabiîsinin 5inci kitabında Küçük Asya'yı tarif eden Plinius'a göre, Tinler sahile, Bitinler ise memleketin iç taraflarına yerleşmişlerdi⁵⁹. Bu malûmatı esas tutan Kiepert, Küçük Asya'nın tarihî haritasında, Tinlerin iskân bölgesini güneyde İzmit körfezi sahilinde ve Bitinlerin iskân bölgesini de bunun kuzeyinde göstermiştir⁶⁰. Fakat antik devrin coğrafi kaynakları dakik bir şekilde gözden geçirildiği takdirde, hakikî durumun bunun aksi olduğu meydana çıkar. Tinler kuzeyde sahilde, Bitinler ise bunun güneyinde oturuyorlardı. Bizanslı Stefanos, M. s. 530 senesinde neşredilmiş olan etnoğrafya el kitabında, bu mes'ele hakkında, şunları söylemektedir :

Steph. Byz. Θυνιάς* νῆσος πρὸς τῷ στόματι τοῦ Πόντου καὶ ἄκρα.

«Tiniyas: Pontos mansabı yakınında bir ada ve bir burun,,.

Θυνία. ἡ χώρα τῶν Θυνῶν.

«Tiniya: Tinler memleketi,,.

Tiniyas burnu, Strabon'un (12, 3, 3,) bahsettiği Trakya sahilindeki (s. 28) burundur⁶¹. Tiniyas adası, İstanbul boğazı ağzının

⁵⁷ Ed. Meyer RE 3, 522. Dessau, Geschichte der römischen Kaiserzeit 2, 2, 593. C. Bosch, Die kleinasiatischen Münzen der römischen Kaiserzeit II 1, 93. Mütecessis olanlara, L. Robert, Etudes Anatoliennes (1937) 224 not 2 de buna dair olan itirazı tavsiye olunur.

⁵⁸ Lenk RE II 6, 734.

⁵⁹ Plin. NH 5, 150. Skymn. 976 ve devam; Steph. Byz. Ψίλιον. Eustath. ad. Dion. 793.

⁶⁰ FOA 8. Sahife 9: Tinleri asıl Bitinya yarımadasında, Bitinleri de İzmit körfezinin güney ve güney-doğusundan Olimp'e kadar olan arazide oturur gösterir.

⁶¹ Not 54'e bak.

biraz doğusunda bulunan Kefken adasıdır ⁶². Bu ada, isminden de anlaşılacağı veçhile, burada oturmuş olmaları icabeden Tinlere izafeten adlandırılmıştır. Şu halde, Tinler memleketi olan Tiniya'yı bu adanın karşısına düşen kontinan sahillerinde aramamız icab eder. Bu netice, Argonautlar efsanesi şairi Rodos'lu Apollonios'a yapılmış antik bir komentardan iki parça ile de teyid edilmektedir:

Schol. Apoll. Rhod. 2, 460:

Τὴν περὶ τὸν Βόσπορον χώραν πάλιν Θουρίδα εἶπεν.

“Bosporos kenarında bulunan araziye o (şair) yine Tiniyas ismini verir.,”

Argumentum 2:

. . . ὡς τὰς Συμπληγάδας διέπλευσαν καὶ ἐν τῇ παρακειμένῃ τῇ Θουρίδι χώρα νήσῳ ἐγένοντο.

“(Şair) onların (Argonautların) Sinplegadlar arasından geçerek Tinis memleketi karşısında bulunan adaya nasıl geldiklerini (anlatır) .,”

Şu halde, Bosporos yakınında bulunan memleket, bu parçaya nazaran, Tinis (= Tiniya) ismini taşıyordu ve bu Tinis memleketi Tiniyas adasının karşısında idi. Bu surette bu mes'eleye de izah edilmiş nazariyle bakabiliriz.

5. Memnon'un kıral listesi

Memnon, eserinin 2. inci faslında ⁶³ Bitinya'nın eski kırallarını gösteren bir cetvel vermiştir ki, bu, kronoloji bakımından, esaslı bir kıymeti haizdir. Kıral isimlerinden bazılarının yanına bunların saltanat senelerinin miktarını, kaç sene yaşadıklarını ve en mühim tarihf hâdiseleri kaydetmiştir. Bitinya kırallarının her birinin saltanat zamanlarıyla bilâhare meşgul olacağımızdan, burada, yalnız bu kıralların kronolojisini yapmağa uğraşacağız. Memnon'un metninden yalnız kuru hâdiseleri çıkardığımızda aşağıdaki levhayı çizebiliriz :

⁶² K. Ziegler RE II 6, 718.

⁶³ Bak. s. 15.

	Saltanat senesi	Yaşadığı müddet	Tarihî vak'alar
1-Doydalses			Astakos'un Atinalılar tarafından kolonize edilmesi.
2-Boteyras		76	
3-Bas	50	71	Büyük İskender'in generali Kalas'a karşı zafer.
4-Zipoytes	48	76	Lüzimahos'un iki generali ve kendisine karşı kazanılan zafer; Antiohos I. e karşı zafer.
5-Nikomedes I.			Galatları Küçük Asya'ya geçirir.

Burada bize düşen vazife, cedvele ilâve edilmiş olan hâdiselerin yardımı ile, verilmiş olan saltanat senelerini bizim modern zaman hesabı sistemimizin içine koymamıza yardım edecek kesin bir tarih tesbit etmektir. Bu hususta bize en evvel hizmet edecek nokta, Nikomedes I. in Galatları Küçük Asya'ya çağırması hâdisesidir; çünkü bu vak'a, Nikomedes saltanatının başlangıcında olmuştur.

Galatlar, M. ö. 4 üncü asrın ikinci yarısında, Balkan yarımadasına kadar ilerleyen ve burada yerleşen Keltler'dir. Lüzimahos ve Selevkos I. in ölümünden sonra, muhtelif kumandanların, hâkimiyeti ellerine almak için, yaptıkları mücadeleler neticesinde Trakya ve Makedonya zâfa düşünce, Galatlar tekrar harekete geçmişler ve bütün memleketi doğuda Bizantion, güneyde Delfi'ye kadar istilâ etmişlerdir⁶⁴. İşte bu Galat'ların Leonnorios'un reisliği altında bulunan bir grubu ile Nikomedes bir muahede yapmıştır ki, Kelter bu muahede ile ona silâh yardımında bulunmayı vadediyorlardı. Bundan sonra Niomedes, Galatları İstanbul Boğazı üzerinden Küçük Asya'ya geçirmiş ve bunları, babası Zipoytes'in ölümünden sonra, Bitinya hâkimiyetini kendisiyle beraber paylaşmış olan kardeşlerine karşı yaptığı mücadelelerde kullanmıştır. Bu suretle Nokomedes, memleketinde yalnız başına hâkim olmuştur⁶⁵.

⁶⁴ Galatlar hakkında; Stähelin, *Geschichte der kleinasiatischen Galater* (1907); Brandis RE 7, 519 ve Niese RE 7, 610.

⁶⁵ Memnon 19. 20. Liv. 38, 16. Justin. 25, 2, 10-11.

Galatların Küçük Asya'ya geçtikleri tarih, M. s. 2 asırda, turistler için Yunanistan'ın bir tarifini neşreden Pausanias'da tam olarak kaydedilmiştir⁶⁶.

Paus. 10, 23, 14:

Ἐγένετο δὲ τῶν Κελτῶν στρατεία τε ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα καὶ ἡ ἀπώλεια Ἀναξικράτους Ἀθηναίων ἄρχοντος, δευτέρῳ δὲ ἔτει τῆς πέμπτης Ὀλυμπιάδος ἐπὶ εἴκοσι καὶ ἑκατόν, ἦν Λάδας Αἰγίου ἐνίκᾳ στάδιον. Τῷ δὲ ἔτει τῷ ἑφεξῆς Δημοκλέους Ἀθηναίων ἄρχοντος οἱ δὲ αὐθις ἐς τὴν Ἀσίαν διαβαίνουσιν οἱ Κελτοί.

Trc.“Keltlerin Yunanistan'a karşı seferleriyle mağlûbiyetleri,Anaksikrates'in Atina'da Arhon olduğu senede, Aigion'lu Ladas'ın stadyomda galib geldiği 125 inci olimpiyadın 2 inci senesinde vuku'a gelmiştir. Müteakıp senede, yani Demokles'in Atina'da Arhon olduğu senede, Keltler Asya'ya geçmişlerdir,„

Olimpiyad sistemine göre verilmiş olan bir tarih, bizim modern zaman hesap sistemimize şu suretle tahvil edilebilir :

$$X = 777 - [(y - 1) \times 4] + z.$$

Burada y olimpiyadların miktarını, z olimpiyad içindeki seneyi gösterir ; X de, bu senenin bizim sistemimize tahvil edilmiş şeklidir ; şu halde :

$$X = 777 - [(125 - 1) \times 4] + 2 = 777 - (124 \times 4) + 2 = 777 - 496 + 2 = 279.$$

Şu halde, Pausanias'a göre, bundan bir sene sonra, yani M. ö. 278 de, Galatlar Küçük Asya'ya geçmişlerdir. Yani bu tarihte Nikomedes kiral idi ve yalnız başına hükümdar olabilmek için mücadele ediyordu.

Nikomedes'in babası Zipoytes hakkında son bildiğimiz şey, bunun, Antiohos I. e karşı kazandığı zaferdir⁶⁷. Fakat Zipoytes, Selevkoslar kiralının bizzat kendisini değil, bir generalini mağlûp etmiştir. Beloch'un Selevkos kırıllarının kırıllık seneleri hakkında yaptığı şayanı itimad bir hesaba göre⁶⁸, Antiohos takriben 280 senesi şubatında, babası Selevkos I. in öldürülmesinden sonra tahta geçmiştir. Antiohos. bu sırada, Asya içlerinde bulunuyordu ve kumandanı Patrokles'i, Selevkos'un katli üzerine,

⁶⁶ Schmid-Stählin 2, 755 ve devamı.

⁶⁷ Memnon 15. 20.

⁶⁸ Griechische Geschichte 4, 2, 197.

Anadolu'da çıkan karışıklıkları bastırmak için buraya göndermiştir. Patrokles te hemen, bir müddet evvel, Lüzimahos'un işgal ordusunu kovan ve Selevkosların tabiiyetini de kabul etmek istemiyen, Herakleia (Ereğli) şehrine bir kıt'a asker göndermişti. İşte bu kıt'a, Bitinya'dan geçtiği esnada, Zipoytes tarafından tamamıyla imha edilmiştir. Bütün bu hâdiselerin tabii ki Selevkos'un katlini müteakip vuk'ua gelmesi lâzımdır. Fakat bu katlin şuyuşu ve emrin gelmesi, Selevkos'ların gönderdiği kıt'anın silâhlanması ve hareket için geçecek zaman hesaplandığı takdirde, 280 senesi yazından evvel olmaması icab eder. Şu halde, bu tarihte, Zipoytes henüz hayatta bulunuyordu. Bundan bir sene sonra, yani, M. ö. 279 da, Antiohos, Bitinyalılardan mağlup edilen ordusunun intikamını almak için, bizzat garba geldi⁶⁹. Bu aralık Bitinya, Antiohos'a karşı bir koalisyon hazırlamıştı ki, buna Herakleia ile Antigonos Gonatas'da dahil olmuştu ve bu siyasi birleşmeye takaddüm eden müzakerelerde, Bitinya kiralı olarak, Nikomedes'in ismi geçmektedir⁷⁰. Antiohos ile bu koalisyon arasındaki harp, 279 senesi ilkbaharında başladığından⁷¹ ve buna takaddüm eden siyasi müzakerelerin uzun bir zaman devam etmesi icab ettiğinden⁷² Nikomedes, bu tarihten, her halde, birkaç ay evvel tahta çıkmış olsa gerektir. Bu da, 280'i 279'a bağlayan kış içerisinde olmuştur. Basit bir hesap elde etmek için, 279 senesinin başını, Nikomedes'in saltanatının başlangıcı olarak alıyoruz. Fakat bunu yaparken, birkaç haftalık veya belki de birkaç aylık bir değişiklik mevcut olabileceğini ve böylece de meselâ 280 senesi sonunda Nikomedes'in saltanat başlangıcı olarak kabul edilebileceğini nazarı dikkate almamız icap etmektedir.

Buna göre, cetvelde verilmiş olan seneleri hesap etmek kolaylaşmış oluyor. 48 sene saltanat sürmüş olan Zipoytes, 327'de tahta çıkmıştır. 355'te doğmuştur ve tahta geçtiği sene 28 yaşında idi. Bas, 398'de doğmuş ve 377'de 21 yaşında iken kiral olmuştur.

⁶⁹ Memnon 16. Kronoloji için karşılaştır. Beloch 4, 1, 561 ve 4, 2, 631.

⁷⁰ Memn. 16. 18.

⁷¹ Beloch 4, 1, 561 Not. 1.

⁷² Bilhassa Herakleia ile olan müzakereler kolay olmamıştır, çünkü Nikomedes babası Zipoytes'in Herakleialılardan almış olduğu bazı araziyi geri vermek mecburiyetinde kaldı. Fakat buna mukabil oldukça büyük bir para tavizâtı temin etti. Memn. 16.

Boteyras'ın kaç sene kiralık ettiği, maalesef, kaydedilmemiştir. Onun, yalnız 453'te doğduğunu söyleyebiliriz. 76 sene yaşadığı için 50-55 seneden fazla kiralık etmiş olamaz, aksi takdirde, tahta çıktığı esnada, çok küçük olması icab ederdi. Şu halde, saltanatının başlangıcı, en erken 432 - 427 senelerine rastlar. Doydalses hakkında, cetvelde, hiçbir tarih verilmemiştir. Fakat zamanında Astakos'un Atinalılar tarafından iskân edilmiş olması şeklindeki kayıttan, onun saltanat zamanına ait kat'i bir sene tesbit edebiliriz. Çünkü Astakos'un Atina tarafından kolonize edilmesi M. ö. 435 tarihinde olmuştur⁷³. Şu halde, 435 senelerinde, Doydalses kiral idi ki, bu da bizim, Boteyras'ın saltanat zamanı için, kabul ettiğimiz tarihe tamamiyle uymaktadır.

Fakat Memnon'un metninin Doydalses ve Astakos'un Atinalılar tarafından kolonize edilmesi hâdisesinden bahsettiği parçası, aynı zamanda, başka bir enterpretasyon ve bununla beraber Doydalses için başka bir seneyi mümkün kılan bir gramer müşkülü ortaya koymaktadır. Bu parça şu şekildedir:

Memnon 20:

Τὴν Ἀστακὸν δὲ Μεγαρέων φήσαν ἄποικοι Ὀλυμπιάδος Ἰσταμένης ἰζ'...⁷⁴. Αὕτη πολλὰς ἐπιθέσεις παρά τε τῶν ὀμορῶντων ὑποστᾶσα, καὶ πολέμοις πολλὰκις ἐντροχῶθεισα, Ἀθηναίων αὐτὴν μετὰ Μεγαρέας ἐπωκηκότων, ἔληξέ τε τῶν συμφορῶν καὶ ἐπὶ μέγα δόξης καὶ ἰσχύος ἐγένετο, Δυδαλοῦ⁷⁵ τηνικαῦτα τὴν Βιθυνῶν ἀρχὴν ἔχοντος. Trc. "Astakos şehrini, 17 inci olimpiyadın başlangıcında⁷⁴, Megaralı kolonistler iskân etmişti.... Şehir, komşularının müteaddit hücumlarına karşı koymak mecburiyetinde idi ve ekseriya harplerden ıstırap çekiyordu. Fakat Megaralılar'dan sonra Atinalılar burasını iskân edince, bu bedbahtlık sona ermiş ve şehir şeref ve kudrete kavuşmuştur. Bu hâdise, Doydalses'in⁷⁵ Bitinya hâkimiyetini elinde bulundurduğu zamanda olmuştur,,.

Fakat, yalnız gramer bakımından, bu parçanın şu şekilde de enterpretasyonu yapılabilir:

⁷³ Diod. 12, 34. ve Beloch 2, 1, 199.

⁷⁴ Yukarıda s. 33 te Olimpiyad senelerinin tahvili için verilen misale göre, 17 inci Olimpiyadın 1 inci senesi M. ö. 712 senesini verir.

⁷⁵ Memnon *Dydalses* ismini yazar, doğru şekli olan *Doidalses* ClG 2, 3779 kitabeleri içinde ve AM 14, (1889) 250. Strab. 12, 4, 2 de olduğu gibi.

Megaralılar'dan sonra Atinalılar, burasını iskân edince, şehir, komşularının müteaddit hücumlarına karşı koymak mecburiyetinde kalmış ve ekseriya harplerden muztarip olmuştur. Bu felâket, Doydalses'in Bitinya hâkimiyetini elinde bulundurduğu zaman sona erdi ve şehir şeref ve kudrete kavuştu.

Bu ikinci enterpretasyona göre, Astakos şehri için felâket, Atina'nın burasını, 435 senesinde, iskân etmesiyle başlamış ve Doydalses kiral olduğu zamanlarda sona ermiştir. Şu halde, Doydalses'in 435'ten epey sonra yaşamış olması icab etmektedir. Bu iki tercümeden hangisinin doğru olduğunun tespiti kronoloji için mühimdir. Fakat bu işi yapmak için, Memnon'un metni kâfi gelmediğinden, diğer kriteriumlar aramak mecburiyetindeyiz. Bu karışık vaziyet, Strabon'da rastladığımız bir kayıt ile büsbütün artmaktadır:

Strab. 12, 4, 2:

Ἦν δ'ὲν αὐτῷ τῷ κόλπῳ⁷⁶ καὶ Ἀστακὸς πόλις, Μεγαρέων κτίσμα καὶ Ἀθηναίων καὶ μετὰ ταῦτα Δοιδασοῦ, ἀφ'ἧς καὶ ὁ κόλπος ὠνομάσθη. κατεσκάφη δ'ὐπὸ Λυσιμάχου⁷⁷.

Trc. "Aynı koy içerisinde⁷⁶ Megara ile Atinalıların ve daha sonra Doydalses'in kolonisi olan Astakos adlı bir şehir daha vardı. Koy da ismini bu şehirden almıştır. Bu şehir, Lüzimahos tarafından tahrip edilmiştir⁷⁷„.

Bu parça, dikkatli bir şekilde gözden geçirildiği takdirde, Strabon'un birçok tarihî kayıtları kısa bir şekilde bir araya topladığı ve bunun neticesinde de bir yanlışlığın meydana çıktığı anlaşılır. Çünkü, aralarında hemen hemen 300 senelik bir zaman bulunan Megara (M. ö. 712) ve Atina (M. ö. 435) kolonizasyonlarını bir hareket olarak göstermiş ve "Doydalses'in Bitinya hâkimiyetini elinde bulundurduğu zaman„ tarzındaki, zamanı göstermek için konan bir cümleyi, üçüncü bir kolonizasyon, bir Bitinya kolonizasyonu şeklinde sokmuştur. Bu, hiç şüphesiz, yanlıştır. Çünkü, bundan 120 sene sonra, M. ö. 315 tarihinde bile, Astakos şehri müstakildi ve Zipoytes'in hücumuna uğramıştı⁷⁸. Şu halde, Strabon'un bu şahadeti, Memnon metninin tercümesi için bir kıymet ifade etmez.

⁷⁶ Astakos koyunda, bugünkü İsmit körfezi içinde.

⁷⁷ M. ö. 300 sıralarında.

⁷⁸ Diod. 19, 60.

Fakat, bir talih eseri olarak, burada hakikati meydana çıkarabilmemize yardım edecek bir vaziyetle karşı karşıya bulunuyoruz ki, o da, taşların konuşmağa başlamasıdır : Atina akropolisinde, Attik deniz ittihadı hazine nazırının taş levhalar üzerine oyulmuş hesap listelerinde Astakos şehrinin ismine de rastlanmaktadır. Astakos, Perikles'in Karadeniz'e yaptığı bir sefer⁷⁹ vesilesiyle, M. ö. 455 senesinde, Attik ittihadına girmiş ve 454 ten itibaren ittihada 9000 drahmilik bir vergi vermeğe başlamıştır⁸⁰. 450 senesinden sonra bu meblâğ 1000 drahmiye düşmüştür⁸¹. 440 senesinden sonra Astakos, hesap listelerinden kaybolmaktadır; şu halde bu tarihte artık hiçbir şey vermiyordu. Bu vakıalar, Memnon'un metni için mükemmel bir illustrasyondurlar, çünkü bunlar, bize şehrin felâketinin 435 ten çok daha evvel başladığını göstermektedir. Atina'nın burasını kolonize etmesinden sonra şehir kalkınmıştır, çünkü, 425 senesinde, hesap listelerinde tekrar yer almağa başlamıştır⁸². Bu neticeye göre, Memnon'un birinci şekildeki tercümesinin doğru olması lâzımdır⁸³.

Son olarak, Bitinya'nın bu ilk kırallarının, aşağıdaki şekilde, kronolojik bir listesini yapabiliriz :

1. Doydalses, 435 sıralarında	4. Zipoytes, 327-279
2. Boteyras, 430-377 sıralarında	5. Nikomedes I., 279
3. Bas, 377-327 sıralarında	

Bu listeyi devam ettirebilmemiz için, burada, yaptığımızdan farklı bir araştırma yapmamız lâzımdır ki, bunu başka bir zamana bırakıyoruz.

⁷⁹ Diod. 11, 85.

⁸⁰ İG ed. min. 1, 191, 30. 192, 14.

⁸¹ İG ed. min. 1, 195, 28. 200, 28. 204, 24.

⁸² İG 1, 63, 149. Verilen paranın miktarını gösteren kısım taştan kopmuştur.

⁸³ Bu hâdisenin izahını Toepffer'e borçluyuz (Hermes 31, 1896, 124 v. d.).

ARKAİK VE KLÂSİK ÇAĞLARDA İZMİR

Dr. EKREM AKURGAL

*Türk Tarih Kurumu Üyesi ve Dil, Tarih-Coğrafya Fakültesi
Arkeoloji Doçenti*

Bir başka yazıda İzmir'in tarihöncesi durumu incelendikten sonra "Eski İzmir," le ilgili konulara dokunulmuştu¹. Bu yazıda, Helen çağına ait bazı yeni malzeme tanıtılacak ve İzmir'in Helen tarihi içindeki Arkaik ve Klâsik devirlerde yapılmış eserleri üzerinde durulacaktır.

Helen yazılarına göre, İzmir'in ilk sakinleri Lelejliler'dir². Bu yönde yazılanlar efsaneden ibaret olmakla beraber, şimdilik, Lelej sözünü, Helenlerden önce, bu civarda oturan kavmin doğru veya yanlış adı olarak kabul etmekle yetineceğiz.

Anadolu'ya İon'lardan önce gelmiş olan Aiol'ların ise, İzmir'in ilk Helen sakinleri oldukları yazılı vesikalardan vazih olarak anlaşılmaktadır³. Fakat Aiol'ların İzmir'de bırakmış oldukları kalın-

¹ Arkeoloji Araştırmaları (Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Enstitüsü No. 2) Ekrem Akurgal, Eski İzmir hakkında birkaç not. s. 1 - 40.

² Lelej'ler hakkında: Cadoux, *ancient Smyrna* s. 50 ve arkası.

³ İzmir'in Aiolis'in bir şehri olduğu hakkında yazılı kaynaklardan bilinenler: A) Mimnermos (Diehl 12, veya Strabon 634). B) Homeros'a atfedilen epigramlardan biri: (IV, II 3 - 7).

C) Herodotos I 149. Kallimakhos epigr. V veya Athenaios'ta VII 318 c.

D) Antipatros (Selânikli), *Anthologia palatina* VII 398 (I 3488).

E) Arrianus, *Anab.* (V, VI, 4. F); Pausanias VII 3, 1.

Aiolis şehirlerinin kuruluşu şüphe yok ki onbirinci yüzyılın başına kadar çıkmaktadır. Herodotos'a atfedilen Homeros'un hayatı adlı kaynakta (Pseudo-Herodotos. Vit. Hom. 9) «İzmir, Kyme'den onsekiz yıl sonra Kyme'liler tarafından kurulmuştur» denmektedir. Yine orada Kyme 1120 tarihinde kurulmuştur, demekle İzmir'in Aiol'lar tarafından kuruluşu 1102 tarihine düşmektedir. Bu tarih aşağı yukarı doğru olsa gerektir.

Strabon (634): Ephesos'un Smyrna adını taşıyan mahallesinin Lelej'lerin oturduğu o zamanki İzmir'i işgal ettiğini, bir zaman sonra da Lelej'lerin bunları koğduklarını, onların da Kolofon'a kaçtıklarını ve en sonunda da oradan dönüp tekrar İzmir'e döndüklerini anlatmaktadır. Fakat Strabon'un burada İon'ları iltizam ettiği aşikârdır. Strabon Ephesos'tan çıkardığı İon'ları İzmir yolu ile bir

tılara henüz rastlanmamıştır. Şüphe yok ki, Yaman'ların bazı yerlerinde, Tepecik tepesinde, Pagos'da, İon'lardan önceki yerleşme izlerini bulmak mümkün olacaktır ⁴.

Miltner'in, 1931'de, Akropolis'de ve Hacı Mutso tepesinde yaptığı sondajlar bu yönden neticesiz kaldı. Onun bulduğu seramik, jeometrik devre kadar çıktığı halde, Aiolis dolaylarında kullanılan toprak kap parçalarından hiçbir örnek vermedi ⁵. Bu itibarla, İzmir'de, Aiol'ların büyük eserler bırakmış olacağı beklenemez. İzmir, İon'lar eline geçmeden de daha çok karşı adaların etkisi altında kalmış olmalıdır.

İzmir'in İonların eline geçtiği tarihe gelince, bunu, ancak Aiolis ve İonia seramiği bir arada bulunduğu gün tesbit etmek mümkün olacaktır. Pausanias ⁶, yirmi üçüncü Olimpiyad'da, yumruk güreşinde birinci gelen İzmir'li Onomastos'dan bahsederken, İzmir'in, daha o zaman, İonlar'la birleştiğini kaydediyor. Demek ki İzmir, M. ö. 688 tarihinde, artık bir İonia şehri olmuştu. Fakat Arkeoloji belgeleri, yapılacak sondaj ve kazılarla bu yöndeki tarihi belki biraz daha yukarılara çıkaracaktır.

Miltner'in, İzmir'de, elde ettiği çanak çömlek, İzmir'in İon'lı karakterine de tanıklık edememektedir. Sondajların verdiği parçalar daha çok Rodos seramiği tarzındadırlar ⁷. Miltner, haklı olarak, bu eserler arasında yerli bir özellik bulunmadığını ileri sürmüştür ⁸. Miltner'in bulduğu seramik parçalarının faydası şudur ki, onlarla, arkaik İzmir'in başlangıç ve bitim tarihlerini tespit etmek mümkün olmuştur. Eldeki parçaların en eskileri 9. yüzyılın başına gitmektedirler, en yenileri ise 6. yüzyılın başında, birdenbire, ortadan kaybolmaktadırlar. Yeniye doğru olan sınırın tarihi, kesin olarak, Lydya'lıların istilâsı ile belli olmaktadır. Eskiye doğru olan sınır ise, kesin olarak, bilmek henüz mümkün değildir.

Aiolis şehri olan Kyme'ye gönderiyor ve bunları tekrar İzmir'e iade etmekle İzmir'in ilk önce Aiol'lar tarafından değil, İon'lar tarafından kurulmuş olduğunu söylemek istiyor (Bu yönde bk. Cadoux 59 hş. 2).

⁴ J. Keil Gnom. 1939 s. 434. E. Akurgal, Arkeoloji Araştırmaları II s. 40.

⁵ Aiolis seramiği için: Karl Schefold Jdl 1942 s. 132 (Knid. Vasen...)

⁶ Pausanias V, 7,8.

⁷ Miltner, Alt Smyrna, WJH 1931 Beibl. Kol. 186; Schefold, Jdl 1942, s. 130.

⁸ Miltner 186.

Üç yüzyıllık bu Arkaik çağdan bugün İzmir'de kalmış izler çok azdır. Ayakta duran kalıntılar hakkında, birbirine aykırı düşünceler ileri sürülmüştür. İzmir "Akropolisinin," yani Turan'ın üstündeki eski İzmir kalesinin, Helenistik devirden kalma olduğunu söyleyenler yanında⁹ Miltner, buradaki bütün kalıntıların Arkaik devre ait olduğunu ispat etmeğe çalışmıştır¹⁰. Halbuki İzmir kalesinin büyük bir kısmı, beşinci yüzyıl başında veya içinde yapılan büyük bir yenileme sonunda meydana gelmiştir. Bununla beraber, Arkaik devirden olduğu şüphesiz olan kısımlar da vardır¹¹. İzmir kalesinin 1945 durumunda aldığı bir fotoğrafı, onun bazı yerlerindeki polygonal tekniği vazıh olarak gösteriyor (Şek. 1i). "Kale," nin bir iki kilometre güney doğusundaki Tantalos¹² mezarının polygonal örgüsü¹³ de aynı karakterdedir (Şek. 2, 4). Bunların ikisine de Larisa'dan paralel ararsak, Lesbos çeşidi duvar örgüsünün tipik örnekleri olan beşinci yüzyıl duvarlarını ele alamıyacağımız aşıkardır¹⁴. Larisa'nın 500 sıralarındaki duvarlarında çok köşeli, polygonal örgünün kavşıkları kıl gibi ince olduktan başka, dört beş dizi polygonal sıradan sonra, onun üstünde dümdüz rectogonal bir dizinin geldiği görülmektedir¹⁵. Demek oluyor ki, Larisa'da, 500 sıralarında, keskin kavşıklı polygonal örgü, rectogonal örgü ile beraber altlı üstlü kullanılmakta ve her iki örgü çeşidinin arasındaki kavşıklar kıl kadar ince olmak özelliğini göstermektedirler. Diğer bir özellik de blok satırlarının sivri bir murçla tesviye edilmiş olmasıdır¹⁶.

Bunlarla İzmir "Akropolis," duvarlarındaki polygonal örgü arasında büyük farkların bulunduğu, her iki duvar fotoğrafları yan yana koyulunca, göze çarpmaktadır. Gerek "Akropolis," duvarındaki bazı kısımlar ve gerekse Tantalos mezarının duvarındaki bloklar büyük boylu, pek az çekiç görmüş, yalnız lüzum olan yerde yontulmuş taşlardır. Boş kalan yerler, küçücük taşlarla dol-

⁹ O. Walter WJH 21 - 22 (1924) Beibl 224 ve arkası.

¹⁰ Miltner s. 141 ve arkası.

¹¹ Miltner bütün duvarları Arkaik devre sığdırmaktadır. s. 143 ve arkası.

¹² Miltner'deki fotoğraf'da hiçbir şey gözüküyor. Şek. 73.

¹³ Tantalos mezarının üst kısımları için : Perrot - Chipiez V s. 48 fig. 14.

¹⁴ Larisa am Hermos I levha 4 - 5.

¹⁵ Larisa I levha 5.

¹⁶ Larisa I levha 36. Levha 4 - 5.

durulmuştur. Tantalos mezarını ve İzmir kalesinin bu duvar örgülerini, Larisa'nın 550'den önceye tarihlenen 7 sayılı kulesindeki duvar tekniği ile de karşılaştırmaya imkân yoktur¹⁷. Çünkü Larisa'nın bu en eski duvarında dahi rectogonal sistemle polygonal sistemin karışık olduğunu hattâ rectogonal tarza daha çok meylediği, blokların büyük bir kısmının dörtgen ve kavşıkların da düz bir çizgi teşkil edercesine düzgün örüldüğü görülmektedir¹⁸. Şüphesiz ki, gerek "Akropolis,, surlarındaki ve gerekse Tantalos mezarlarındaki duvar örgüsü bunlardan daha eski bir özellik taşımaktadır. Çünkü İzmir Akropolis'indeki duvarda polygonal örgünün gözüktüğü yerde böyle altı üstlü iki çeşit örgünün kullanılmamış olduğu görülmektedir. Tantalos mezarının bugün ancak bir iki sırası ayakta kalmış ise de, Texier'nin verdiği çizgi resimlerde yalnız polygonal örgü müşahede edilmektedir. Bu itibarla, İzmir'deki Tantalos anıtı ile Kale'nin ilk inşasını 550'den daha eski bir devre, yani, hiç olmazsa, Erken Arkaik devre sokmak zorundayız. "Akropolis,, duvarının bugün en büyük kısmını teşkil eden yer, yer rektogonal örgülü yerlerine gelince, yukarıda işaret ettiğim gibi, onların daha sonraki devirlerde yapılmış yenilemeler olduğu kanaatindeyim. Nitekim Larisa'nın 2 km. kadar doğusundaki "Kale,, adını taşıyan hâkim tepenin kuzey duvarı, İzmir "Akropolis,, duvarının sonradan tamir görmüş kısımlarıyla yakın benzerlikler gösterir¹⁹. Hattâ kapının sögelerini teşkil eden büyük yan taşlar burada da, İzmir'deki kapıda olduğu gibi, birbirine doğru meyillidir. Bloklardan birçoğu da "Hellenique,, denilen tarzda kesilmiş şekilleriyle İzmir duvarının bazı yerlerini hatırlatmaktadır. Larisa hâfirleri, "Kale,, nin Hellenistique devirde yenilenmiş olduğunu söylüyorlarsa da, bu devreye ait bir örnek neşretmemektedirler. Hâfirlerin bu kale'yi Arkaik devirde bir defada yapılmış kabul ettikleri anlaşılıyor. Bu kale'de gözüken polygonal örgü ile^{19a} kapı ve onun civarındaki dikey kavşıkları eğri, "hellenique,, denilen, tarzdaki örgünün aynı devre sokulduğunu görüyoruz. Larisa'da her iki örgü aynı zamanda yapılmış olabilir, fakat İzmir'deki poligonal örgü, Lesbos tarzı olmadığı için, daha eski zaman-

¹⁷ Larisa I levha 6 a.

¹⁸ Larisa I levha 6 a ve levha 8 b.

¹⁹ Larisa I s. 113-116, levha 18 a.

^{19a} Larisa I s. 116 ve Levha 18 b.

dadır ; İzmir kapısı ve civarı ise, 5. asrın başında veya içinde yapılmış olmalıdır.

Beşinci yüz yılda yapılmış birinci yenilemeden kısa bir zaman sonra ikinci bir yenilmenin yapılmış olduğu anlaşılıyor. Bu gün "Akropolis,, duvarının kuzey batı köşesindeki kare şekilli, satırları düzgün bloklar ²⁰ ile Miltner'in neşrettiği aynı teknikteki duvar ^{20a} bu yenilemeye aittir. Miltner kendisinin neşrettiği duvarı Arkaik devre sokmak isterse de onun bu kanaatine iştirak edemeyeceğim. Üçüncü bir yenilemenin, daha doğrusu bir ilâvenin de aşağı yukarı 4 üncü yüzyılda yapılmış olduğu anlaşılıyor. Kale duvarının ortasında, tepenin en yüksek yerinde gözüken yapı kalıntılarının kesme taşları ince uzun dörtgen şekilleri ile dördüncü yüzyıl duvar tekniğini hatırlatıyor (Şekil 6). Bugün bu birbirinden ayrı duvar örgüleri, kalenin, Arkaik devirde yapıldıktan sonra birkaç defa yenilendiğini gösteriyor. İzmir'in çok eski devirlerindenberi berkitilmiş bir şehir olduğu yazılı kaynaklar yolu ile de anlaşıl-maktadır. Homeros'a atfedilen epigram'lerden birinde, İzmir "Phri-kon'un adamları,, tarafından berkitilmiş bir şehir olarak gösteril-mektedir ²¹. Phrikon, Kyme şehrinin kurucusu olarak tanındığına göre ²², yazılı kaynaklar, İzmir'in kale duvarlarını çok eski devirlere götürüyorlar demektir. Homeros'un kendisinin veya onun ağzından bir başka şairin bu söylediklerini aşağı yukarı Herodotos'un da, İzmir'in Kolofon'lular tarafından "Kale kapılarının kapanması,, ile Aiollerin elinden alınışını anlatırken, desteklediği görülmektedir ²³.

İzmirliilerin, aşağıda görüleceği gibi, Lidyalılara karşı yedinci yüzyıldanberi başarı ile savunmaları da, şehrin alınması güç bir kaleye malik olduğunu anlatıyor. İzmir'de zaptedilmesi en güç nokta, hiç şüphe yok ki, Turan'ın üstündeki bu yüksek kaledir. İşte bu bakımdan da, 7 inci yüzyılın müstahkem İzmir'inin "Büyük kale,, sini burada aramak zorundayız. Polygonal örgülü kısımlar o devirden kalmadırlar.

²⁰ Weber, Le Sipylos et ses monuments pl. I c.

^{20a} Miltner s. 145 şek. 69.

²¹ Iconomos - Slaars 69,93 (LXV).

²² Iconomos - Slaars 69 hş. 130; Herodotos I, 149.

²³ Herodotos I, 150.

Tantalos mezarına gelince, bu yöndeki düşüncelerimi Arkeoloji araştırmalarında²⁴ etraflıca öne sürmüş olduğumdan, burada yalnız tarihleme meselesine bir iki ilâve yapmakla yetineceğim. Adı geçen yazıda, Tantalos anıtının Schefold tarafından "Geç Arkaik devirden bir Tyran'ın mezarı," olarak aşağı yukarı 500 sıralarına konmuş olmasının²⁵ yerinde olmayacağını açıklamaya çalıştım. Yine orada, Arif Müfid Mansel'in²⁶ "mezar odasının orthogonal tekniğine,, bakarak anıtı 5. hattâ 4. yüzyıla tarihlemesine karşılık düşündüklerimi de münakaşaya koydum²⁷. Şimdi, Tantalos mezarının, üç beş yüz metre doğu güneyindeki küçük mezarlardan birinin fotoğrafını verirken bir noktaya daha işaret ediyorum (Şek. 5). Tantalos mezarının polygonal teknikteki dış duvarı yanında bu mezarın rectogonal örgülü duvarı Hellenistik devirden olabileceği gibi, dördüncü hattâ beşinci yüzyıldan da olabilir²⁸. Nitekim taş satırlarının "Bossage,, lı ve şekillerinin kareye yakın oluşu onları, daha çok 4. yüzyıl örneklerine yaklaştırır. Şu kadarı muhakkaktır ki, bu duvar Hellenistik devrin satırları "bombe,, olan ince uzun bloklarından çok daha eski bir karakter taşımaktadırlar. Bu çeşit, satırları Bossage'lı bir İzmir tümülüs'ünü Schefold de 4. yüzyıla tarihliyor^{28a}.

Arif Müfid Mansel'in haklı olarak işaret ettiği gibi, Tantalos mezarının dar yüzlerinden bir tanesi (Şek. 3 b), dördüncü yüzyıl duvar örgülerini hatırlatmaktadır. Orada ince uzun taş dizisinden ibaret sıraların daha kalın taşlardan meydana gelmiş sıralarla altı üstlü "dekoratif,, bir şekilde işlenmiş olduğunu görüyoruz. Fakat göze çarpan diğer bir cihet var ki, mezar odasının öteki

²⁴ E. Akurgal, Eski İzmir s. 17 v. a. (Arkeoloji Araştırmaları II).

²⁵ Schefold AA 1934 s. 388 v. a. Schefold, Larisa I s. 30 hş. 3, s. 101 hş. 2 s. 119 hş 1.

²⁶ A. M. Mansel, Trakya - Kırklareli Kubbeli Mezarları s. 24 hş. 105 (Almanca metin s. 47 hş. 43).

²⁷ E. Akurgal, Eski İzmir s. 21 v. a. (Arkeoloji Araştırmaları II).

²⁸ İzmir'deki bu geç devirden olan mezarlar için Lindos (Rodos) taki Kleobulos'a atfedilen fakat 4. veya 3. yüzyıla tarihlenmesi gereken mezar güzel bir paralel teşkil eder: Annuario 1921/22 s. 457 şek. 63. Bossert, Altanatolien 227.

^{28a} Schefold, Larisa I s. 101 hş. 2; Schefold, AA 1934 col. 388 ve arkası.

dar yüzü (Şek. 3 a) aşağı yukarı aynı kalınlıktaki taş sıraları ile örülmüştür; acaba duvar örülürken bu karşılıklı dar duvarlar niçin böyle ayrı bir tarzda örülmüşlerdir? Dekoratif şekilde örülü duvarın, Ras-Şamra mezarlarındaki gibi, lâmba veya hediye koymağa mahsus bir "niş," hücre ihtiva etmiş olmaları ihtimali akla geliyorsa da, delik üzerinde duran kare şekilli taşın desteği bulunmadığına göre, buna da kanaat getirmek mümkün olmuyor. Öyle anlaşılıyor ki, Tantalos mezarının tarihini dar taraftaki dekoratif duvar veremeyecektir. Çünkü Tantalos mezarını dördüncü yüzyıla sokmağa kalktığımız taktirde onun dış duvarındaki polygonal örgüsü karşımıza çıkıyor. Oysaki, Larisa gibi, bir yerde dahi polygonal duvar beşinci yüzyıldan sonra kullanılmamakta, onun yerini rectogonal örgü tutmaktadır. Ondan başka, yukarıda belirttiğim gibi, İzmir'in 4 üncü yüzyıla tarihlenen tümülüsleri, artık dış duvarlarında da rectogonal örgü göstermektedirler. Bu böyle olduğuna göre, polygonal örgülü Tantalos duvarını dördüncü yüzyıla sokmağa imkân kalmadığı kanaatindeyim. Küçük mezarın bu duvarı, Akropolis kalesi içindeki duvarla (Şek. 6), aşağı yukarı, aynı zamandan olsa gerektirler. Kesin bir tarih söylemek, şu an için, erken olur. Şurası muhakkaktır ki, bunların hiçbirisi Tantalos anıtının mezar odasındaki yapı tekniğine de benzemezler (Şek. 3a-b).

Tantalos çeşidi mezarların, yani Girit'teki Isopata tipi mezarların, değişik görünüşlerle, Anadolu'da eskidenberi yaşadığı şüphesizdir. Çünkü Ankara'nın, Haymana yakınındaki Gâvurkale yeraltı odasının²⁹ Isopata tipi mezarın, Hitit devrindeki güzel bir örneği olduğu düşüncesindeyim³⁰. Böylece Tantalos mezarı, Hitit devrindeki Gâvurkale mezar anıtının Helen arkaik günlerindeki değişik bir örneğidir.

²⁹ V. d. Osten, OIC 14 s. 56-90.

³⁰ Gâvurkale Hitit tapınağında şimdiye kadar v.d. Osten tarafından (OIC 14 1930 s. 56-90 s. 73) kült mahalli olarak adlandırılan yeraltı odasının mezar olması ihtimali çok büyüktür. Gâvurkale'deki bu yeraltı odasına ilk girdiğim zaman, derhal Ras Şamra mezar odalarını (Perrot-Chipiez V s. 48 şek. 17. Miltner WJH 1931 Beibl. Kol. şek. 77) (Schaeffer, Ugaritica s. 77 ve arkası) ve Tantalos mezarını hatırladım. Odanın genel durumu bu tesiri yapmaktadır (OIC 14 şek. 70-72) Gâvurkale'de ancak kısa bir müddet araştırma yapan v.d. Osten odanın şekli ve yalnız dar bir girişe malik olması bakımından onun tabkımata ait bir kısım olmadığını ileri sürmekte, bu yüzden burayı bir «culte place» bir kült mahalli adedilmektedir (OIC 14 s. 73). V.d. Osten'i bu düşünceye

İzmir kale'sinin ilk inşasının 500 tarihlerinden çok önce olması lazım geldiğini gösteren diğer bir cihet de, onun hemen eteklerinde bulunan Hacı Mutso'da, 900 - 600 arasındaki zamana ait 350

götüren en büyük sebep de, güney kaya sathı üzerinde oturur vaziyetteki kadın kabartması ile onun üstündeki «oturacak yer» in bu yeraltı odası ile mütenazır oluşudur. Tanrı kadın kabartmasının üstündeki yerin bir «oturacak yer olmayıp, sağda ve solda bugün de ayakta duran duvar kalıntılarının orta yerinin temel oyukları olduğunu Naumann haklı olarak ileri sürmüş bulunmaktadır (Yazılıkaya s. 41 hş. 2). Böylece burada bir «oturacak yer» meselesi ortadan kalkmış oluyor. Fakat böyle de olsaydı, yani tanrı kadın kabartmasının veya onun üstünde bulunacak bir «oturma yeri» nin, mütenazırı olan yeraltı odasının bir kült mahalli olmasına niçin sebep edeceğini anlamak güçtür.

Görülüyor ki v.d. Osten'in «Kült yeri» şeklindeki izahını ayakta tutacak bir delil yoktur. Buna karşılık Gâvurkale'deki yeraltı odası, toptan görünüşü ile, Girit'te bulunan İsoyata tarzındaki mezar çeşidinin değişik bir örneğidir. Gerek odanın ölçüsü ve gerekse girişin dar oluşu buranın bir mezar olduğunu anlatmaktadır. Odanın yapı şekli tıpkı Tantalos mezarında ve Ras Şamra mezarlarında olduğu gibidir. Yalnız burada bloklar Ras Şamra ve Tantalos'dakiler gibi güzel işlenmemiş olup, kabaca dörtgen şekle sokulmuşlardır. Fakat Gâvurkale'de Tantalos mezarlarında ve birçok Ras Şamra mezarlarında olduğu gibi kısa tarafa duvarları dikine yükselmekte, uzun taraflarda ise taş dizileri(3.diziden) yerden başlayarak birbirinin üzerinden taşmakta ve yukarıya doğru bir sivri kemer teşkil etmektedir. Şu var ki bu kemer Gâvurkale'de Tantalos mezarında olduğundan da kesik olup, üstüne kapak vaziyetinde konacak taşlar için çok yer kalmaktadır (OIC 14 şek. 70-72).

Arkeoloji bakımından benzerlik şüphesiz çok büyüktür. Bossert de bu kanaate varmış olacak ki, Gâvurkale'nin yeraltı odası için, «Grabkammer» mezar odası dediğini memnurlukla gördüm (Altaanatolien 489).

Arkeoloji araştırmaları ile varılan bu sonucu yazılı kaynaklar da desteklemektedir. Hitit ölü gömme metinlerinde, ceset yakıldıktan sonra toplanan kemiklerin bulunduğu E. Na yani taş-ev sözü Gâvurkale yeraltı odası için çok uygun düşmektedir (Hititlerde ölü gömme metinleri için : Otten Z. A. 1940 s. 206 ve arkası. Otten, MDOG 78, 1940, s. 40; Bittel, MDOG 78, 1940, s. 23 ve arkası).

Nitekim Boğazköy'de Büyükkale'deki Tuthalia adını taşıyan hiyeroglif stelinin bulunduğu, büyük taşlardan yapılmış önemli bir yapıyı da Bittel bir E. Na olarak vasıflandırmıştır (MDOG,78 s. 24). Şu var ki, burada, Hitit başkentinin yapısında bulunmuş olan libation suyunu akıtmağa mahsus kanal ile, «mezar kapları» bulunmamıştır. Fakat Gâvurkale'nin her noktası küçük buluntular bakımından çok zayıftır. Hitit'lerden sonra uzun zaman kullanılmış olan bu mezar odasında mezar kaplarının ele geçmesi beklenemezdi.

Gâvurkale'deki yeraltı odası hakkında söylenecekler çok olmakla beraber burada son olarak bir noktaya daha dokunmakla yetiniyorum : v. d. Osten yeraltı odasının kapı karşısındaki güney yöne düşen dar tarafında, odadan

kilogram ağırlığında seramik elde edilmiş olmasıdır³¹. Böylece Bayraklı ve Hacı Mutso'daki arkaik yerleşme, Alyattes'in İzmir'i zaptından sonra, tahribe uğrıyor ve bir daha uzun zaman oturma yeri olmaktan çıkıyor³². Demek ki, Akropolis'in kale duvarlarındaki bazı yerler ve Tantalos mezarı, 900 den 600 e kadar devam eden yerleşmenin anıtlarından elimize kadar geçen kalıntılardır.

İzmir'de bugün yüzüstü görünen kalıntılardan Arkaik çağa sokabileceklerimiz bundan ibarettir. İzmir'in yakın dolaylarında arkaik kalıntılar olduğu muhakkaktır. Fakat şehrin bugünkü sınırları içinde yüzüstü görünen başka Arkaik çağ öreni yoktur³³.

yukarıya, üstteki yapılara giden bir merdiven kabul etmektedir (OIC 14 s. 73). Bu meseleyi yerinde inceledim ve böyle bir merdivenin mevcudiyetini gösterecek hiçbir ize rastgelmedim. Öyle anlaşılıyor ki, odanın güney yönündeki dar duvarın son köşesindeki yıkık durum, v. d. Osten'e bu noktada yukarı ile aşağısı arasındaki rabıtayı temin eden bir yolun mevcudiyeti düşüncesini vermiştir. Bana kalırsa güney duvardaki yıkıntı, belki de Tantalos mezarında ve Ras Şamra mezarlarında bulunan hücrelerden burada da bir tanenin bulunmuş olması sebebiyet vermiştir. Mezar soyucuları veya meraklı kimseler bu hücrenin arkasında ne olacağını aramak yüzünden odanın güney duvarını bu yıkık duruma sokmuş olmalıydılar. Böyle bir hücreye malik olmayan öteki yanlardaki duvarlar da belki bu yüzden sağlam kalmışlardır. Hücrenin duvarın ortasında olması şart değildir. Nitekim Ras Şamra'da iki hücrenin yanyana bulunduğu da görülmektedir. (Schaeffer, Ugaritica s. 92 şek. 86, Levha XVII, I.).

Gâvurkale yeraltı odasında bir hücrenin bulunması yönündeki bu düşünce nihayet bir tahminden ibarettir. Eğer bunu tespit etmek mümkün olsaydı, Hitit metinlerinde «Taş ev» den bahsedilirken sözü geçen lâmba (MDOG 78, s. 9 ve s. 23) için de Arkeoloji bakımından güzel bir yer bulunmuş olurdu.

Gâvurkale'nin Ras Şamra mezarları ile göze çarpan diğer bir benzerliğin de, berikinin de ötekiler gibi iç taraftan açılır kapanır bir kapıya malik olmasıdır. Gâvurkale'de kapı kanadını tutturmağa mahsus delikler mevcuttur. (OIC 14 p. 71.).

³¹ Miltner 186-187.

³² Arkaik devir İzmir paralarıçine: Head, NH² 591 I (585 ten önce) Bürchner, RE (Pauly - Wissowa), Smyrna kol. 745.

³³ Bornova'yı Weber ikinci bir akropolis kabul ediyor (Sipylos et ses monuments, s. 25 Levha 1) ve burayı da Arkaik devre sokuyor. 1845 yazı 5 köşe plânlı bu kale örenini gezdim. Bugün Mandra olarak kullanılan bu kalenin alt duvarları, mandra sahipleri tarafından tamamlanan üst kısımlara bakılırsa, ayrı tiptedirler. Fakat alt kısımların dahi eski devirlere kadar gidebileceğini zannetmiyorum. Çünkü bu alt kısımdaki duvarların taşları arasında yer yer bazan da düzgün diziler halinde kiremit, tuğla parçalarına rastlanmaktadır. Duvarın içinde, Weber'in dediği gibi, harç yerine toprak vardır. Fakat duvar

Yaman'lardan ³⁴ başka, İzmir'in içinde, Kadife kale'nin üstünde, kale'nin doğusundaki hisar surlarının hemen dışında, "Meles," suyunun ve tren hattının geçtiği vadinin dik yamacı üstünde bulunan tümülüs ile, Tepecik'te, Kemer istasyonunun doğusundaki düzlüğün ortasında bulunan tepenin eski eserler sakladığı şüphesizdir³⁵. Ancak buralarda yapılacak sondajlarla İzmir'in eski tarihini aydınlatmak mümkün olacaktır. Bundan başka, Menemen yolunda ve boğazında, Belkahve boğazında ve nihayet Seydiköy - Kızıldağ civarındaki geçitlere hâkim bazı tepelerde de arkaik Akropolis ile aynı stratejik amacı güden müstahkem noktalar mevcut olması gereklidir. Buraya çok yakın olan Kemal Paşa'da, Ramsay, Kyklop tarzı duvarlarla arkaik çanak çömlek parçaları bulunduğunu söylemektedir³⁶. Ben, Belkahve üstündeki kalıntıları henüz görmedim, fakat İzmir müzesi sayın direktörü Bay Rüstem Duyuran, buradan toplanmış seramik parçalarını göstermek lütfünde bulundu. Bunların arasında beşinci yüzyıldan yukarı gidecek parça yoksa da, Belkahve öreninde veya, hiç olmazsa, onun toprak altındaki kısımlarında Arkaik devre ait kalıntılara rastgelmesi muhtemeldir.

M. ö. 900 ile 600 arasındaki İzmir hakkında, yazılı kaynaklar, pek az şey anlatmaktadırlar. Fakat elde mevcut haberlerden de entere-san bilgi ediniyoruz. En çok göze çarpan nokta, Kolopon'dan gelen lonlar'ın eline geçen İzmir'in lon'lı bir şehir olduğu halde, Panionion'a alınmamasıdır. Pausanias, Kolofon'dan gelen lonlar'la lon'laşan İzmir'in derhal değil, ancak "sonra," dan Panionion'a iştirak ettirildiğini anlatıyor³⁷.

Hiç şüphe yok ki, Pausanias, İzmirli Onomastos'dan bahsettiği yerdeki sözlerle, İzmir'in "lon birliğine," alındığını değil, ancak onun o zaman bir lon şehri olduğunu söylemek istemiştir. Yoksa

---

içinden çıkardığım hiçbir parça Bizans devrinden eskiye işaret etmiyordu. Örenin içinde ve dışında da Bizans devrinden daha eski bir parçaya rastlamadım. Bu itibarla Weber'in kanaatine iştirak edemeyeceğim. Bütün bunlara rağmen, ören hakkında kesin fikir elde etmek için burada da küçük bir iki sondaj yapılması gereklidir.

³⁴ Adatepe'deki arkaik izler meselesi hakkında esaslı bir fikir elde edebilmek için Mr. Beşan ile İzmir müzesi müdürü Bay Rüstem duyuranın burada geçen yıl yaptığı hafriyatın neticesini beklemek zorundayız.

³⁵ E. Akurgal, Eski İzmir s. 31- 33.

³⁶ Ramsay, JHS 1880 s. 63-68.

³⁷ Pausanias VII, s. 1.

Resim 1 — Tantalos mezarı,
üstten görünüş.

Resim 2 — Tantalos mezarı,
Polygonal örgülü dış duvar.

Lev. XIX

Resim 3 a — Tantalos mezarı,
Mezar odası.

Resim 3 b — Tantalos mezarı,
Mezar odası.

Resim 4 — Tantalos mezarı,
Polygonal örgülü dış duvar.

Resim 5 — İzmir, Küçük tümülüs.

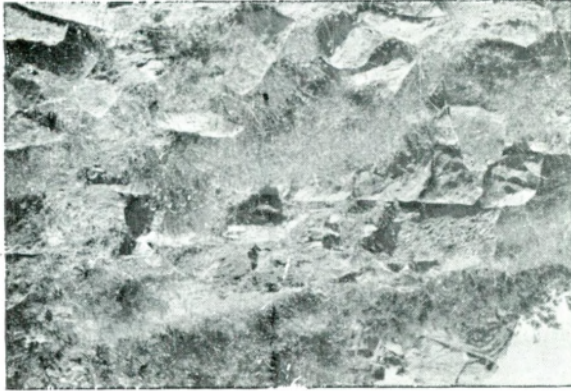
Resim 6 — İzmir Kalesi, Yapı temelleri.

Lev. XXI

Resim 7 — Adatepe, «Temenos» duvarı.

Resim 8 — Adatepe, «Temenos» duvarı.

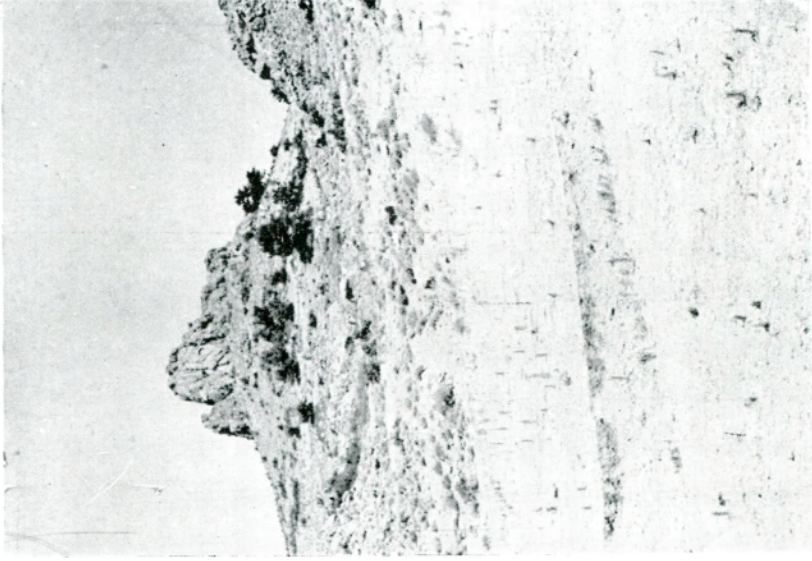

Resim 9 — Akçakaya'da sarniç.

Resim 10 — Akçakaya, genel görünüş.

Resim 12 — Adatepe.

Resim 11 — İzmir kalesi duvarları.

birliğin adı olan Panionion sözünü mutlaka kullanmış olması lâzım gelirdi³⁸. İzmir'in, İonlara geçtiği halde, Panionion'a alınmadığı, Herodotos'da, vazih olarak söylenmektedir. Herodotos³⁹, İzmir'den başka, 12 şehir adını saydıktan ve bunların da Panionion adını verdikleri bir tapınak inşa ettiklerini ve kendilerinden başka geri kalan İonların buna iştirak edemeyeceklerini karar altına aldıklarını söyledikten sonra, zaten İzmirlilerden başka kimsenin de iştirak etmek istememiş olduğunu ilâve eder⁴⁰. Öyle anlaşılıyor ki, İzmir, Panionion'a ancak İskender'den sonra alınmıştır⁴¹.

Yazılı kaynaklardan öğrendiğimiz önemli bilgilerden biri de, İzmirliilerin, bütün Aioller ve İonlar gibi, Lidyalılarla savaşmak zorunda kalmış olduklarıdır. Bununla beraber, Plutarchos'a atfedilen Homeros'un hayatı adındaki kaynakta, İzmir'in Aiollerden önce Lyd'lerin elinde göçükmesi gerçeğe uymasa gerek⁴².

İzmirliilerin Gyges ve Lydlerle olan savaşlarını Mimnermos'un bir elegie'si tasvir eder. Mimnermos'un bu şiirinde⁴³, adı anılmayan bir kahramanın savaşta cesareti ve başarısı övülürken, İzmirliilerin, Gediz vadisi boyunca, Lydialı atlıları önlerine kattıklarını okuyoruz. Bununla beraber, Pausanias'ın bir yerinden İzmirliilerin bu sırada, Gyges zamanında, büyük bir tehlike atlattıkları anlaşılıyor. Burada, yedinci yüzyılın sonunda, Messenia'lı kumandanlar, askerlerini düşmana karşı harekete geçirmek için, İzmirliilerin yaptıkları cesaretli işi hatırlatırlar ve "İzmirliiler İonların bir parçası oldukları halde şehirlerini bir aralık elde eden Daskylos'un oğlu Gyges'i ve Lydleri, şecaat ve cesaretleri ile tekrar dışarıya attıklarını," anlatırlar⁴⁴. Herodotos da: "Gyges kıral olunca, Mile-

³⁸ Pausanias V 8, 7.

³⁹ Herodotos I 143.

⁴⁰ Fakat öyle anlaşılıyor ki, bu, İzmir'in zengin ve işlek bir yer olmasını, önleyememiştir. Herodotos'a atfedilen Homeros'un hayatı adlı kaynakta (Herodotos, Vit. Hom. 5) İzmir'in Homeros'un günlerinde bir ticaret yeri olduğu, civardan bol miktarda giren zahirenin buradan dışarıya yollandığı öğrenilmektedir.

⁴¹ Cadoux, *Ancient Smyrna* s. 68. İzmir'in Panionion'a neden alınmadığı meselesi için, Cadoux, *Ancient Smyrna* s. 67.

⁴² Plutarkhos, *Vit. Hom.* 3.

⁴³ Mimnermos, Diehl 13. Pausanias (IX 29,4) «İzmirliilerin Lyd'lere ve Gyges'e karşı yaptığı savaş üzerine bir elegie yazan Mimnermos» demekle, Şairden elimize kalan parçanın İzmirliilere ait olduğunu desteklemiş oluyor.

⁴⁴ Pausanias IV 21,5.

tos'a ve İzmir'e karşı bir sefer yaptı ve Kolofon şehrini zaptetti,⁴⁵ demekle Mimnermos'un söylediklerini desteklemiş oluyor⁴⁶.

Fakat İzmir'in karşı koyması sonunda kırılır; 580 tarihlerinde yaşamış olan Theognis, bunun sebebinin "Hübris,, yani haddini bilmezlik olduğunu söyler⁴⁷. Herodotos, "Alyattes, Kolofon tarafından iskân edilmiş olan İzmir'i zaptetti,, der⁴⁸. İzmir'in, Lydlerin eline geçişinin kesin tarihini vermek güç ise de, tarihçilerin mütaleaları, Alyattes'in son hükümdarlık yılları üzerinde toplanıyor⁴⁹. Herodotos, Alyattes'in başardıklarını sıralarken, İzmir'in alınışını, Kyaxares'le yaptığı meşhur harpten yani 585 den sonra sayıyor, fakat onun bir kronoloji sırası gözetttiği isbat edilemeyeceği için, bu sıralama bize, kesin hüküm vermek imkânını kazandırmaz. Yalnız şurası muhakkaktır ki, Hacı Mutso'da elde edilen seramik 6. yüzyıl içine kadar girmektedir. Bu itibarla İzmir'in Lyd'ler tarafından alınışını 6. yüzyılın dörtlüğünün sonuna vermek, aşağı yukarı doğru bir tarihleme olacaktır. Çoğunlukça ileri sürülen 575 yılını kabul edelim.

Theognis'in sözü geçen mütaleasından, Hacı Mutso tepesinde yangın izlerinin görülmesinden ve buradaki çanak çömleğin 6. yüzyıl başında birdenbire kesilmesinden anlaşılıyor ki, İzmirliiler, birkaç yüzyıllık düşmanları ile bir ölüm kalım savaşına tutuşmuşlar ve sonunda bütün varlıklarını tüketmişlerdir. Hacı Mutso tepesinin terkedilmesi, buranın bir daha ele alınamıyacak kadar tahribe uğradığını anlatır.

İzmir'in bu yıkılışı o kadar şiddetli olmuştur ki, kendisini bir daha yüzlerce yıl toparlayamamıştır. Strabo: "Lydler İzmir'i tahrip ettikten sonra şehir 300 yıl kadar açık köyler halinde meskûn olmağa devam etti, sonra onu Antigonos, ondan sonra da Lysimachos yeniden canlandırdılar,,⁵⁰ demekle, İzmir'in, 300 yıl kadar

⁴⁵ Herodotos I 14.

⁴⁶ İzmir'in bu sıkışık günlerine ait iki anekdot Plutarkhos tarafından anlatılmaktadır. Birincisinde (Cadoux 80) İzmirliilerin Makedonya'lılardan buğday rica ettikleri, ikincisinde de (Cadoux 80) esir kızların marifeti ile Sart'lıların (yani Lyd'lerin) muhasarasından kurtuldukları anlaşılmaktadır. Ayrıca Aristides'in bu yönde bir yeri için: Cadoux 79 hş. 3.

⁴⁷ Theognis (Diehl 1103). ⁴⁸ Cadoux 84 hş. 2.

⁵⁰ Strabo (646) her ne kadar 400 yıl derse de, onun burada 100 yıllık bir yanlış yaptığı şüphesizdir. Hacı Mutso'da elde edilen seramik te 6. yüzyılın başında birden bire ortadan kaybolmakla, Lyd işgali ile Lysimakhos arasında ancak 300 yıllık bir zaman olabileceği bir daha kesin olarak belirmiş oluyor.

tahkimattan mahrum, dağınık köyler halinde, sönük bir hayat sürmek zorunda kaldığını anlatır.

Alyattes'den sonra bütün İonia ile beraber İzmir'in de Kyros'un eline geçtiği Aiskhylos'un bir mısraından anlaşılıyor⁵¹. Herodotos bunu, daha sarih olarak, dile getiriyor. Perslerin Lydleri yenmelerinden hemen sonra, Aioller ve İonlar Sardis'de bulunan Kyros'a elçiler gönderirler ve kendilerinin Kroisos'un idaresi altındaki şartlarla, kendisine de tâbi olmak istediklerini söylerler⁵². Fakat İranlıların Ege kıyılarında altıncı yüzyılda kültür ve sanat bakımından bir tesir yapmış olduklarını gösteren hiçbir iz yoktur⁵³.

Bu üçyüz yıllık devir boyunca İzmir, muhakkak ki, sönük kalmıştır. Ondan ne Thukidides, ne de Xenophon bahseder. Başka kaynaklarda da, İzmir'in faaliyeti hakkında, tek bir satıra rastlanmamaktadır. Bununla beraber, varlıklı bir şehir olmakta devam ettiğini gösteren bazı işaretler mevcuttur. Pausanias, heykeltraş ve mimar Boupalos'un İzmirliyle yaptığı bir Tykhe heykelinde, tanrı kadını, ilk defa olarak, başında polos ve bir elinde de Amalthaya boynuzu olarak tasvir ettiğini ve böylece tanrı kadının sıfatına ayırıcı bir işaret kazandırdığını kaydeder⁵⁴. Yine Pausanias, İzmir'de, Nemesis'lerin tapınağında Boupalos'un eseri olan altından yapılmış Kharis'lerden bahseder⁵⁵. Adı geçen eserlerin Hellenistik devirde mi yoksa daha önce mi yapıldığı meselesinde Heidenreich⁵⁶ birinci tezi, Cadoux⁵⁷ ikinci tezi müdafaa eden fikirler öne sürmüşlerdir. İzmir'in "dağınık köyler halinde," yaşadığı bu devrinde hiçbir sanat veya kültür hareketine sahne olmadığı kanaati muhakkak ki mübalâğalıdır. Bununla beraber, Pausanias'ın zikrettiği eserlerin hepsi de, İzmir'e veya İzmir tapınaklarına daha geç devirde de intikal etmiş olabilir. Yine Pausanias'ın bahsettiği Apelles'e ait Kharis tablosunun da⁵⁸ 4. yüzyılda İzmir için

⁵¹ Aiskhylos, Persai 768 - 771.

⁵² Herodotos I 141.

⁵³ İranlılar sanat bakımından Batı - Anadolu'da ancak 5. yüzyılda, o da, az miktarda tesir یرa etmişlerdir. Bu yönde: Ekrem Akurgal, Griechische Reliefs in Lykien s. 101.

⁵⁴ Pausanias IV 30,6.

⁵⁵ Pausanias IX 35,6.

⁵⁶ Heidenreich AA 1935 kol. 668 - 701.

⁵⁷ Cadoux 89 hş. 2.

⁵⁸ Pausanias IX 35,6.

yapılmış olacağı gibi, buraya daha sonraki bir devirde de gelmiş olabilir. Plinius'da Myron tarafından yapıldığı kaydedilen sarhoş ihtiyar kadın mermer heykeline gelince, bunun da, çok realist bir ifade taşımış olması bakımından, aynı adı taşıyan daha sonraki bir heykeltraşa ait olması, akla daha yakın gelmektedir⁵⁹.

575 yılından Hellenistik devrin başına kadar olan bu 300 yıllık devirdeki İzmir'in, büsbütün uyusuk durmadığına alâmet olarak, bir tarafında Apollon başı ve Lyr çalgısı, öteki tarafında da ΣΜΥΡΝΑΙΩΝ sözü yazılı, Rodos paraları ölçüsünde bir gümüş tetradrakhma gösterilebilir⁶⁰. Dördüncü yüzyılın birinci yarısına sokulan bu para, İzmir'de, o zaman, para basan bir merkezin bulunduğunu gösterir⁶¹. Demek oluyor ki, yukarıda da işaret edildiği gibi, bütün eserleri Hellenistik devre sokmak doğru olmayacaktır.

Şimdi bu üç yüzyıllık karanlık devirde yapılmış eserlerin kalıntılarına, İzmir'de, rastgelinip gelinmeyeceği meselesini mütalea edelim: İzmir'de üç dört ören yeri vardır ki, birçok bakımdan birbirlerine büyük benzerlikler gösterirler. Bunlar: 1. Yamanların göbeğindeki Adatepe; 2. Turan ve Bayraklı üstündeki İzmir Akropolisinin geç devre ait yapı kalıntıları; 3. Tantalos mezarının altındaki küçük mezarlardan bazıları; 4. Akçakaya, 5. Belkahve örenleridir.

İzmir körfezine kuzey batı istikametinde ilerliyen tepe silsileleri üzerinde "üç hemşireler,, tepelerinin bir iki tepe güney doğusunda 430 metre yükseklikte, akça renkte olan büyük kaya üzerindeki eserler hakkında, Weber, 1885 de, kısa fakat güzel bir rapor yayınlamıştı⁶². 1945 yılında, bu öreni, İzmir müzesi müdürü Rüstem Duyuran'la birlikte gezdik. Akçakaya'daki yapı kalıntılarının Yamanlar'ın güneyindeki Adatepe üzerinde bulunan yapı kalıntıları ile olan yakın benzerliğe Weber işaret etmişti. Müze müdürü Rüstem Duyuran ve ben, öreni görür görmez, Weber'in bu fikrine iştirak ettik ve Akçakaya'nın, Adatepe ve İzmir Akropolisini ile, bilhassa stratejik noktalar bakımından, aynı özelliği taşıdı-

⁵⁹ Plinius n. h. 36,5 (11 - 13).

⁶⁰ Head HN² 591.

⁶¹ Cadoux 92; Bürebnner, RE Pauly—Wissowa (Smyrna kol. 745).

⁶² Weber, AM 1885 s. 215 ve arkası.

ğını ve yapı kalıntıları arasında da bazı benzerliğin mevcut olduğunu müşahede ettik.

Akçakaya'daki sarnıç (Şek. 9), Adatepe'deki "sarnıç benzeri," yapının ilk bakışta çok benzeridir ^{62a}. Yalnız arada bazı ayrılıklar mevcut olduğuna kaniim. Her ikisinin duvar örgüsü, taş işçiliği bakımından, hemen hemen aynıdır. Yalnız blokların boyutları değişmektedir. Adatepe'de, blokların kalınlığı yani yüksekliği, değişiksiz, 36 santim ⁶³, Akçakaya'da ise, değişik olarak, 20 - 40 santim arasındır ⁶⁴. Genişlik yani blokların uzunluğu Adatepe'de ⁶⁵ 39 - 72 santim arasında, Akçakaya'da ⁶⁶ ise 40 - 64 santim arasında değişmektedir. Adatepe'de, çokluk kare taşların kullanılması göze çarpmaktadır. Buna karşılık Akçakaya'da, ince uzun blok dizileri hâkimdir. Akçakaya'daki bloklarda yüksekliğin uzunluğa nisbeti 1 - 2 hattâ bazı taşlarda 1 - 3 dir. Adatepe'deki işçilik daha temiz ve daha itinalıdır. Belki Adatepe yapısı daha eskidir de.

Buna karşılık Adatepe ihata duvarları ile Akçakaya sur duvarları arasında daha yakın bir benzerlik mevcuttur. Adatepe'nin yıllardanberi açıkta görünen duvarlarından bir tanesinin fotoğrafını veriyorum (Şek. 7 - 8). Buradaki blokların işlenişi, boyutları ve dizilişleri Akçakaya sur duvarındaki gibidir ⁶⁷. Yukarıda incelediğimiz eski İzmir Akropolisinin geç devre ait duvarları da aşağı yukarı bunlara benzemektedir. Her üçünün de birbirine yakın zamanlarda yapılmış olmaları, teknik bakımından, çok mümkündür.

Akçakaya'da birçok yapı kalıntıları yüzüstü görünmektedir. Bunlar arasında yerde yatan oluksuz düz satırlı, dört beş sütun gövdesi de vardır (Şek. 10). Fakat hiçbir başlık gözüküyor; sur duvarları büyük bir alanı çevrelemektedir. Fakat kazı yapılmadan

^{62a} 1944 yazı başında filolog Mr. Bean ile İzmir Müzesi Müdürü Arkeolog Rüstem Duyuran Adatepe'de kısa müddet süren sondajlar yapmışlardır. Benim Adatepe'yi görmem, bu sondajların yapılmasından sonraya tesadüf etti. Bu itibarla, Adatepe hakkında birçok meselelerin münakaşasını hâfirlerin raporu ardından sonra yapmak zorundayım. Burada yalnız Adatepe'nin bugüne kadar yayınlanmış ve adı geçen sondajlardan önce açıkta duran bir iki kalıntısı üzerinde mütalea yürütmekle yetineceğim.

⁶³ Weber, *Le Sipylos et ses monuments* s. 28, Perrot - Chipiez V S. 54.

⁶⁴ Weber AM 1885 s. 215.

⁶⁵ Weber, *Sipylos* s. 28, Perrot - Chipiez V s. 54.

⁶⁶ Weber AM 1885 s. 215.

⁶⁷ Akçakaya duvarını gösteren fotoğraf kazaya uğradı.

örenin plânını ve tarihini söylemek mümkün değildir. Buradan evvelce toplanmış olup, İzmir müzesinde bulunan bir miktar seramik dördüncü yüzyıla işaret ediyorsa da, bugün yüzüstü, bollukla rastlanan parçalar Roma-Bizans devrindedirler. Öyle anlaşılıyor ki, yüzüstüne çıkmış olan çanak çömleğin parçaları zamanla gezginler ve arkeologlar tarafından toplanıp bitirilmiştir. Bu örenin toprak altındaki kısımlarında güzel eserler saklı olduğuna hiç şüphe yoktur. Birgün, Akçakaya kazıldığı zaman, İzmir'in karanlık devri aydınlanacaktır. Akçakaya'nın, en önemli yönü onun berkitilmiş bir tepe oluşundandır. Bunu, Weber de yazısında isabetli bir şekilde kaydetmiştir. Onun dediği gibi, Adatepe ve eski İzmir Akropolisi denize, Akçakaya kara yoluna, güneyden İzmir'e giren Meles vadisine hâkimdir.

Bununla beraber Akçakaya, İzmir körfezinin güney kıyısını da kontrol etmektedir. Yamanların, İzmir Akropolisinin hattâ Adatepe'nin bu noktadan görünüşü, ihmal edilmemesi gereken cihetler olduğu kanaatindeyim. Böylece, dördüncü yüzyıldan sonra, büyümeğe başlamış olan Hellenistik İzmir'in Adatepe ve Akçakaya'ya hâkim noktaları tarafından emniyet altına alındığı, aşikâr olarak, gözüküyor. Bunlara, başlıca hâkim noktalardan diğeri biri olarak, Belkahve geçidini eklemek zorundayız. Bu hâkim ve çok mühim geçidin, yüksekliği dört yüz metreyi geçen kaya üstündeki örenini kendim henüz görmedim. Fakat İzmir müzesinde bulunan seramik dördüncü, belki de, beşinci yüzyıla çıkan parçaları ihtiva etmektedir.

Görülüyor ki Adatepe, eski İzmir Akropolisi, Akçakaya ve Belkahve noktaları, birçok bakımdan, birbirlerine yakınlık göstermektedirler. Adatepe'de çıkan seramiği görmedim. Fakat oranın da, hiç olmazsa, 4. veya 3. yüzyıllardan başlayarak Helen kap parçaları vermiş olması çok muhtemeldir. Eski İzmir Akropolis'inde ele geçen parçalar bugün, ne yazık ki, kaybolup gitmiştir⁶⁸. Akçakaya ve Belkahve, birbirine çok benzeyen, 4.-3. yüzyıllara ait, seramik örnekleri vermişlerdir. İkinci birleştirici nokta da şudur: Adatepe yapı kalıntıları, yukarıda gösterildiği gibi, Akropolis ve Akçakaya kalıntılarına yakın benzerlikler göstermektedir. Üçüncü

⁶⁸ Miltner, Akropolis'te (Büyükkale'de) çıkan toprak kap kırıntılarını Turan'da bir depoya konduğunu, fakat 1931 yılı aralık ayının başında vuku bulan büyük bir taşma felâketi ile bunlardan büyük bir kısmının sular tarafından denize sürüklenip kaybolduğunu kaydeder. Miltner 138 hş. 11.

ve en önemli birleştirici nokta ise, İzmir'i kuzey, doğu ve güney yönlerinden emniyet çemberi içine alan bu üç tepenin, müşterek bir savunma plânının, aynı zamanda kullanılan üç mühim merkezi olduğudur. Bu sayılan berkitili noktalar ve üzerlerindeki eserler aynı amaç ile aynı günlerde kullanılmışlardır. Adatepe'nin halk tarafından verilen adı gerçek çok yerindedir. O, Yamanlar'ın ortasında tek başına yükselen üç bir yanı yüksek tepelerle çevrili gerçek bir "ada,, olup yalnız ön kısmı deniz yönüne doğru açıktır; işte, hem tek başına oluşu, hem de denizi görüşü, ondan başka, İzmir Akropolisinin yanını ve arkasını emniyet altına alması onu, önemli bir savunma noktası haline getirmiştir (Şek. 12).

Akçakaya da hemen hemen aynı şartları haiz bir "ada,, tepe özelliğini taşıyan, başlı başına duran büyük bir kayadır. O da, İzmir körfezinin üzerinde Meles vadisine ve körfeze hâkim, etrafı küçük büyük tepelerle çevrili bir yüksek tepedir. Her iki kayanın birbirine bu kadar çok benzer özellikleri taşıması onların aynı devirde aynı amaçla kullanıldıklarını gösteren en kuvvetli delildir.

Bütün bu örenler, bugünkü görünüşleri ile, dördüncü yüzyıldan eski görünmemektedirler. Birçoklarının daha eski devirlerde de kullanılmış olduğunda şüphe yoktur. Fakat adı geçen örenlerin dördüncü veya üçüncü yüzyılda birlikte kullanılmış oldukları muhakkaktır. Bütün bu noktaların bir elden ve birlikte müteale edilmesi, hepsine ayrı ayrı sondajlar yapılarak meselenin topluca incelenmesi zarureti vardır⁶⁹. Pagos üzerinde ayrıca yapılacak araştırmalar ve sondajlarla da aynı meselenin bir başka yönden kontrol edilmesi mümkün olacaktır. Ancak bundan sonradır ki, "Klâsik,, devir İzmir'i ile Hellenistik devir İzmir'in yapı kalıntılarını birbirinden ayırmak ve şehrin karanlık içine gömülü olan yarım bin yıllık tarihini aydınlatmak imkânı elde edilecektir.

⁶⁹ Bu arada Menemen yolu üzerinde bazı noktaların, hele Gökkaya mevkiinin araştırılması gerekmektedir.

SMYRNE A L'EPOQUE ARCHAÏQUE ET CLASSIQUE

Dr. EKREM AKURGAL

La ville de Smyrne a été l'objet d'études détaillées durant la seconde moitié du XIXe siècle¹. Malgré l'importance de cette ville ce n'est que dans le courant des quinze dernières années que les travaux y ont recommencé. Parmi ces derniers on peut citer les sondages sur "l'Acropole,"² et les fouilles à l' Agora³ ainsi que la monographie de Cadoux⁴ sur l'histoire de la ville. Les fouilles à l' Agora continuent⁵ actuellement sous la direction de l'archéologue Rüstem Duyuran, directeur du musée de Smyrne. Elles sont exécutées au nom de La Société d'Histoire Turque, qui s'intéresse de près à tout ce qui fait partie de l'histoire de l'Anatolie. Enfin j'ajoute avec plaisir que les sondages faits l'année dernière à Adatepe par le philologue anglais Mr. Bean et l'archéologue Rüstem Duyuran promettent un grand succès, parce que cet endroit réunit sans doute les vestiges les plus remarquables de tout le voisinage de la ville.

D'après les auteurs anciens, les premiers habitants helléniques de Smyrne étaient les Eoliens, mais les sondages faits à Hacı Mutso par Miltner n'ont pas confirmé la présence des Eoliens dans cette ville⁶. Néanmoins on peut espérer que les fouilles futures fourniront certains indices à ce sujet⁷.

¹ Bibliographie sur Smyrne : Miltner, WJH 1931, Beibl. 127-188 ; C. J. Cadoux, *Ancient Smyrna* p. 39-46.

² Miltner, WJH 1931. Beibl. col. 127-188.

³ Miltner dans TTAED (*Türk Tarih, Archeologia ve Etnografya Dergisi*) II p. 219-242 ; Naumann et Salâhattin Kantar dans *Bulleten* 26 p. 213-225.

⁴ Cecil John Cadoux, *Ancient Smyrna*, Oxford 1938,

⁵ *Bulleten* 35 p. 405-409.

⁶ Au sujet de la céramique éolienne : K. Schefold *Jdl* 1942 p. 432 sqq.

⁷ C'est peut-être à Tepecik et à Pagos que nous devons chercher les traces éoliennes. Cf. aussi : Keil, *Gnomon* 1939 p. 439. Pour les temps préhelléniques : Bittel, *Kleinasiatische Studien* p. 174-175.

D'autre part les fragments trouvés à Hacı Mutso ne présentent aucun caractère local relatif à la ville de Smyrne. Car ces tessons feraient plutôt croire que les potiers de la Smyrne archaïque étaient sous l'influence de la céramique rhodienne⁸.

Ces fragments de poterie, qui remontent jusqu'au IXe siècle⁹ et disparaissent vers le deuxième quart du VIe siècle, peuvent nous servir à déterminer approximativement la date du commencement et de la fin de la période archaïque la plus brillante de cette ville. Aujourd'hui on ne peut pas fixer la date exacte de ce commencement tandis que nous pouvons assigner pour terme à cette époque l'occupation lydienne¹⁰.

Les traces architecturales de cette période archaïque du 3e siècle ne sont pas nombreuses, mais des thèses diverses ont été proposées à ce sujet. O. Walter¹¹ est d'avis que l'enceinte dite "l'Acropole," appartient à la période hellénistique, tandis que Miltner¹² insiste sur le caractère archaïque de ces murailles. Il me semble cependant que la plus grande partie de cette forteresse, qui se rapproche de l'appareil rectangulaire¹³, appartient approximativement à l'an 500 avant J. C. D'autre part, dans certaines parties on peut remarquer quelques couches bien conservées construites en appareil polygonal. Celles-ci remontent sans doute à l'époque archaïque. En effet les photographies que j'ai prises l'année dernière à Smyrne, font ressortir le caractère polygonal de certaines parties de la forteresse dite "l'Acropole," de Smyrne (Fig. 11) et du tombeau de Tantale (Fig. 2,4). Si nous cherchons des parallèles contemporains en ce qui concerne les murailles de Smyrne, il est certain que nous ne pouvons pas comparer l'appareil polygonal dit "lesbien," de Larisa¹⁴ avec celui de "l'Acropole," et du tombeau de Tantale. L'appareil des susdits murs de Larissa, dont la construction se place vers 500a.j.c., présente des joints remarquablement bons et une surface soigneusement aplaniée

⁸ Miltner, WJH 1931 col. 186; Schefold, Jdl 1942 p. 130.

⁹ Miltner accepte la date de 575 (WJH col. 188); cf. aussi Schefold: « 575 v. Chr. zerstört » (Jdl 1942 p. 130).

¹¹ WJH 21-22, 1924; Beibl. col. 224 sqq.

¹² Miltner op. cit. 141 sqq.

¹³ C'est-à-dire la porte de « l'Acropole » et le mur oriental (Weber, le Sipylos et ses monuments pl. I; le même dessin: Perrot-Chipiez, Histoire de l'Art V p. 47 Fig. 13.

¹⁴ Larisa am Hemos I pl. 4-5.

traitée par un ciseau à bout en pointe. Quant à l'appareil polygonal du tombeau de Tantale et de l'Acropole, on peut constater que les joints des grands blocs de dimensions différentes et de surfaces irrégulières manquent de finesse, de sorte que les fentes ont dû être remplies de petites pierres. De même, les murailles de Larissa, celles qui sont antérieures à l'an 500¹⁵ offrent un appareil bien avancé, si on les compare avec celles de Smyrne. Car ici sont employées deux sortes d'appareil à la fois : le polygonal et le rectangulaire, l'un au-dessus de l'autre, de sorte que les joints des lits sont presque parallèles entre eux. La forteresse de Smyrne dans ses parties de l'appareil polygonal ne présente pas un tel emploi du système mixte. Quant au tombeau de Tantale, il n'existe plus aujourd'hui de ce monument que trois couches de pierres sur le sol, mais d'après les dessins¹⁶ de Texier il semble aussi être bâti uniformément de blocs polygonaux.

Comme nous savons que les sources grecques nous parlent d'une enceinte de Smyrne à la période archaïque¹⁷ et que les Smyrniotes ont pu se défendre avec succès contre les Lydiens durant trois quarts de siècle¹⁸ il est permis d'admettre que les parties de ces murailles en appareil polygonal sont les traces conservées jusqu'à nos jours, de la forteresse principale de la ville archaïque. Les tessons de style géométrique et orientalisant pesant 350 kg., trouvés à Hacı Mutso par Miltner¹⁹ doivent avoir appartenu à une ville ayant des points stratégiques bien fortifiés.

Mais la plus grande partie de l'enceinte, comme nous l'avons déjà dit, offre un appareil plus ou moins rectangulaire²⁰, tout à fait semblable à celui du mur septentrional de l'enceinte dite "Kale,, à deux kilomètres de distance, à l'est de Larisa²¹. Il faut avant tout souligner que les faces latérales de la porte du "Kale,, à Larisa

¹⁵ Larisa I pl. 6a et pl. 8b.

¹⁶ Perrot-Chipiez V p. 48 Fig. 14.

¹⁷ Cf. l'épigramme no. 1 attribué à Homère (Cadoux p. 57 n. 2; *Iconomos-Slaars* 69 n. 130, 93 LXV).

¹⁸ Cadoux p. 78-81.

¹⁹ Miltner col. 186.

²⁰ C'est-à-dire le mur oriental et le porte de l'Acropole (Perrot-Chipiez V p. 47 Fig. 13).

²¹ Larisa I p. 113-116 pl 18a.

sont inclinées vers le milieu, tout à fait comme on le voit à la forteresse de Smyrne. Selon cette analogie, la forteresse de Smyrne a dû être réparée et fortifiée à peu près un siècle après la destruction de la ville par les Lydiens. C'est avec raison que Schefold propose la date 500 pour le Kale²², bien que Gerkan semble pencher pour une date antérieure²³. Car l'appareil polygonal du Kale²⁴ est tout à fait semblable à celui des murs de Larisa, qui sont mis vers 500. Gerkan et Schefold parlent d'une réparation hellénistique du Kale, mais il semble qu'ils soient d'avis que cette enceinte a été bâtie d'un seul jet, à la période archaïque²⁵. Je voudrais pourtant poser la question de savoir si l'on ne pourrait pas assigner aux parties se trouvant sur le mur septentrional en appareil dit "hellénique," une date un peu postérieure. Quoiqu'il en soit, il est évident que l'appareil polygonal dit lesbien du Kale est assez différent de la construction polygonale du tombeau de Tantale et de celui des murailles de la forteresse de Smyrne.

Le mur transversal dans l'enceinte, reproduit²⁶ par Miltner et la partie des murailles placée à l'angle nord-ouest de l'enceinte²⁷ proviennent d'une réparation faite un peu plus tard. Miltner a voulu même placer ce mur au VIIe siècle²⁸. Mais l'appareil employé ici, avec les blocs carrés et une surface bien aplanie, comporte un caractère avancé, si on le compare avec l'appareil polygonal et même l'appareil dit hellénique de la même enceinte, que nous venons de placer au Ve siècle. Quant aux soubassements au centre de la forteresse²⁹, formés de grands blocs rectangulaires bien taillés (Fig. 6), ils appartiennent probablement au IVe siècle.

De même, la date de construction du tombeau de Tantale est une question qui fut discutée à plusieurs reprises. Jusqu'à ces

²² Larisa I p. 116.

²³ Larisa I p. 116.

²⁴ Larisa I pl. 18b.

²⁵ Larisa I p. 116.

²⁶ Miltner p. 145 Fig. 69.

²⁷ Perrot - Chipiez V p. 46 Fig. 12 C.

²⁸ Miltner col. 146.

²⁹ Weber, Le Sipylos et ses monuments p. 146.

dernières années on l'avait placée au VIIIe siècle³⁰. C'est Schefold qui a proposé pour la première fois une date postérieure³¹. A son avis, d'après le caractère d'appareil polygonal et de l'utilisation de deux genres différents d'appareil en même temps (polygonal et rectangulaire), le tombeau de Tantale n'a pas dû être bâti longtemps avant la construction de l'Acropole de Larisa³², qui se place vers 500. J'ai essayé d'exposer plus haut les caractères différents de deux sortes d'appareil polygonal de Smyrne et de Larisa. D'après ces comparaisons, je suis d'avis que nous sommes obligés de placer la construction du monument avant la conquête lydienne.

D'ailleurs Arif Müfit Mansel a attribué le monument aux siècles V - IV, sur la foi de son appareil orthogonal surtout sur l'un des murs en retour³³. En effet, l'un des côtés courts présente un appareil caractérisé par l'alternance régulière d'une forte assise avec une autre plus faible (Fig. 3b), mais il est curieux de constater que le mur de l'autre côté court de la chambre est formé de couches plus ou moins uniformes (Fig. 3a). C'est pour cela qu'on pourrait se demander, si l'appareil "décoratif", ne provient pas d'une niche, où l'on déposait des lampes ou des offrandes, comme dans les tombes de Ras Şamra. Mais, dans ce cas, la partie droite du bloc de forme carrée, qui se trouve au-dessus du trou n'aurait pas d'appui. Quoiqu'il en soit, si nous voulons dater le monument d'après cet appareil "décoratif", nous devons le placer comme Mansel au IVe siècle; mais alors le mur extérieur en construction polygonale de ce monument nous empêche de descendre à une époque si tardive. Voilà pourquoi je suis d'avis que l'appareil sur le côté nord ouest de la chambre ne nous donnera pas la date de ce monument. Il suffit de remarquer qu'au IVe siècle les murs extérieurs des tumuli de Smyrne sont déjà formés de blocs rec-

³⁰ Cf. la bibliographie dans Cadoux p. 42 n. 2.

³¹ Schefold AA 1934 p. 388 sqq. Schefold, Larisa I p. 30 n. 3, p. 101 n. 2, p. 119 n. 1.

³² Larisa I p. 30 n. 2.

³³ A. M. Mansel, Die Kuppelgräber von Kırklareli in Thrakien, Ankara 1943 (publication de la Société d'Histoire Turque), p. 47 n. 43 du texte allemand.

tangulaires. Nous reproduisons ici la photographie des couches conservées jusqu'aujourd'hui d'un de ces tumuli (Fig. 5). Ces blocs bien taillés avec leur saillie en bosse portent le caractère de l'appareil du IVe siècle. Schefold aussi place l'un de ces tumuli au IVe siècle³⁴.

Le tombeau de Tantale avec son plan rectangulaire et ses murs construits par assises en encorbellement appartient au type d'Isopata de Crète, qui est si fréquent à Ras Şamra³⁵. Il me semble que ce type de tombes remonte en Anatolie à une époque bien antérieure aux temps helléniques. Car la chambre souterraine de l'époque Hittite à Gâvurkale³⁶ près d'Ankara semble

³⁴ Schefold, Larisa I 101 n. 2 (AA 1934 col. 388 sqq.) Le tombeau attribué à Kleoboulos de Lindos doit appartenir à peu près à la même époque.

³⁵ Schaeffer, Ugaritica p. 77 - 97 Fig. 65 - 86 pl. XV - XVII.

³⁶ La chambre souterraine de Gâvurkale a l'aspect d'un tombeau du type Isopata - Ras Şamra. Quand je suis entré pour la première fois dans cette chambre, je me suis rappelé immédiatement les tombes de Ras Şamra ainsi que le tombeau de Tantale. Cette chambre, avec le plan rectangulaire aux murs construits en encorbellement et la porte étroite, est une chambre funéraire par excellence (OIC 14, 1930 p. 56 - 90 Fig. 67 - 72). V. d. Osten a proposé la signification «culte place», parce que la chambre se trouve sur l'axe de la déesse assise et du «siège» au-dessus d'elle. En effet, la porte de la chambre est tout à fait opposée au relief de la déesse; Mais Naumann a démontré que «the seat above the goddess» n'est rien que la trace de la base taillée dans le roc pour le fondement du mur méridional de l'encinte. D'ailleurs, je ne peux pas comprendre pourquoi nous pouvons donner la signification «culte place» pour la chambre, si le relief de la déesse et la porte de la chambre se trouvent sur un même axe et si ces deux sont directement opposés l'un à l'autre.

La chambre sépulcrale de Gâvurkale, offre encore une analogie curieuse avec les caveaux de Ras Şamra. D'après les indices sur le linteau et sur les pieds-droits, l'entrée de la chambre pouvait s'ouvrir et se fermer à l'intérieur (OIC 14 p. 71) par une porte en «bois», comme Schaeffer a constaté dans certains caveaux de Ras Şamra (Ugaritica p. 79 pl. XVI 2). D'après ces considérations archéologiques, nous devons constater que la chambre de Gâvurkale est un tombeau hittite conservé jusqu'à nos jours. Je cite avec plaisir Bossert qui propose la signification «Kammergrab», (Altanatolien 489: Das Tor bildet vielleicht den Eingang zu einem Kammergrab. Neues Reich?), pour cette chambre de Gâvurkale.

Il est vraiment curieux que les tablettes hittites parlent d'une «maison de pierre» (E. NA) dans laquelle on déposait les os, après avoir brûlé les corps (Otten, ZA. 12, 1940 p. 206 sqq. Otten, MDOG 78, 1940 p. 40 sqq.; Bittel, MDOG 78, 1940 p. 23 sqq.). Prenant en considération ce que disent les tablettes,

représenter une variation du tombeau d'Isopata, dont le tombeau de Tantale est le modèle pour l'époque grecque archaïque.

Le monument de Tantale et certaines parties des murailles de la forteresse sont les seules traces archaïques que nous rencontrons aujourd'hui dans la ville de Smyrne³⁷.

Strabon³⁸ dit que "les Lydiens ayant renversé Smyrne elle continua encore pendant trois cents³⁹ ans à se gouverner par bourgades et puis elle fut érigée par Antigone et ensuite par Lysimaque... En effet, après la conquête lydienne, on n'entend plus parler de Smyrne; elle n'est citée ni par Thucydide ni par Xénophon, et l'histoire de la période 575-300 reste pour nous la période la plus inconnue de la ville. Pour retrouver les traces de cette époque voyons tout d'abord ce qui existe comme antiquités à Smyrne.

Le golfe de Smyrne était dominé dans toutes les directions par

Bittel a essayé d'identifier une grande chambre construite en pierre de Büyükkale à Boğazköy avec E. NA (MDOG 78 p. 24).

L'angle sud-est du côté court méridional de cette chambre à Gâvurkale marque des arrachements rappelant curieusement ceux du tombeau de Tantale. Il est difficile de dire s'il y avait ici une niche, semblable à celle des caveaux de Ras Şamra; mais il serait d'une grande importance pour nous si nous pouvions constater une niche pareille dans cette chambre, car les tablettes hittites, mentionnées plus haut, parlent d'une lampe dans la « maison de pierre ». V. d. Osten a voulu reconnaître ici un escalier servant à monter à la cour d'un édifice qui se trouve au-dessus de la chambre. J'ai étudié cette question à l'endroit même, je n'ai remarqué aucun indice qui pourrait faire supposer l'existence d'un escalier. Non seulement cette chambre souterraine mais encore le sujet entier de Gâvurkale sont dignes d'être réexaminés de plusieurs points de vues.

³⁷ Adatepe (Weber, op. cit. sous le nom « Hieron de cybèle » p. 27 sqq. pl. III; Perrot-Chipiez V p. 53-57 Fig. 22-27) réunit aussi des traces de l'époque archaïque, mais pour se faire une idée précise il faut attendre la publication des résultats obtenus l'année dernière en cet endroit.

Weber parle d'une seconde Acropole à Bornova (sous le nom « Bournabat » op. cit. p. 25-26) mais il me semble que cette enceinte appartient à une époque très récente. Pourtant, il y a sans doute d'autres vestiges archaïques à Smyrne, dignes d'être étudiés; nous citons: Gökkaya (Cadoux p. 40 note 2), Kemalpaşa (Ramsay JHS 1880) Tepecik et Pagos (Bittel, *Kleinasiat. Stud.* p. 175).

³⁸ Strabon 646.

³⁹ Strabon (646) dit « quatre cents ans » mais il s'agit sans doute de 300 ans. cf. aussi Cadoux 86 note 3.

des collines fortifiées. Celles-ci sont au nord : Adatepe⁴⁰ et la forteresse dite "l'Acropole," avec sa "vedette," qui contrôlent la route venant de Menemen, à l'est la montagne cônica qui domine le col de Belkahvé et au sud Akçakaya⁴¹ qui défend la vallée de Meles et la partie sud du golfe. Parmi ces fortifications plusieurs se ressemblent. Les traces architecturales d'Adatepe surtout rappellent fortement celles d'Akçakaya. D'ailleurs Weber en avait aussi parlé⁴². En effet, la citerne d'Akçakaya rappelle le caveau d'Adatepe ; mais il ya quelques différences non sans importance : les assises d'Adatepe⁴³ sont presque de forme carrée tandis que celles d'Akçakaya⁴⁴ sont rectangulaires, leurs dimensions étant dans les proportions de 1/2 et parfois de 1/3. D'ailleurs le travail du caveau d'Adatepe est plus soigné que celui de la citerne d'Akçakaya. On peut admettre qu'il s'agit là d'une différence chronologique. Quant aux murailles, il est à constater que le "temenos," d'Adatepe présente un appareil semblable à celui de l'enceinte d'Akçakaya. Nous reproduisons ici quelques détails du "temenos," dont certaines parties dépassent encore le sol de presque un mètre (Fig. 7, 8). Ces blocs bien équarris, rappellent toutefois avec leur saillie en bosse le mur d'un tumulus de Smyrne que nous avons attribué plus haut au IVe siècle avant l'ère chrétienne. (Fig. 5). Les assises des murailles d'Akçakaya offrent un caractère approchant⁴⁵. De même, les blocs de soubassements se trouvant au centre de la forteresse de Smyrne, présentent un appareil plus ou moins semblable (Fig. 6). Il est évident que tous ces murs appartiennent à peu près à la même époque. Pourtant, il est encore trop tôt de nos jours pour fixer une date exacte, mais on peut les placer approximativement au IVe siècle.

L'archéologue Rüstem Duyran, directeur du musée de Smyrne, a bien voulu me montrer les tessons d'Akçakaya et de Belkahvé ;

⁴⁰ Cependant Adatepe domine les différentes vallées qui débouchent en éventail vers les côtes septentrional du golfe et défend l'arrière de «l'Acropole».

⁴¹ Weber AM 1885 p. 215 sqq.

⁴² Weber AM 1885 p. 217.

⁴³ Weber, Le Sipylos et ses monuments p. 28 ; Perrot-Chipiez V p. 54.

⁴⁴ Weber AM 1885 p. 215.

⁴⁵ La photographie que j'ai prise l'année dernière n'est malheureusement pas réussie.

ils sont aussi du IVe siècle. La céramique trouvée sur "l'Acropole," par Miltner a malheureusement disparu ⁴⁶ pendant l'inondation désastreuse de 1930. Quant à la céramique d'Adatepe, nous attendons avec grand intérêt la publication relative aux tessons trouvés dans les sondages de l'an dernier, pratiqués à cet endroit. En somme, nous voyons que les collines fortifiées qui dominent le golfe de Smyrne offrent des traces architecturales plus ou moins contemporaines. De même, les fragments provenant de ces vestiges présentent à peu près les mêmes caractéristiques. Toutefois, sur le sol, on n'aperçoit que de débris de colonnes (Fig. 10) et des murs cachés sous les verdure (Fig. 7, 8). On voit donc qu'il sera nécessaire de pratiquer des fouilles d'ensemble pour se faire une idée exacte de ces vestiges.

⁴⁶ Miltner 138 n. 11.

ESKİ TÜRK DEVLETLERİNİN EKONOMİSİ HAKKINDA İNCELEMELER : 2 TOBA'LARDA ZİRAAT

Prof. W. EBERHARD

İlk makalemizde Toba devletindeki hayvancılıktan bahsetmiş-tik. Bu gelişmenin Çin gentry'sinin lehine fakat Toba gentry'si ile daha fakir Tobaların aleyhine cereyan ettiği görülmüştür. Şimdi inceleyeceğimiz konuda durum biraz farklıdır: Tobalar, kendileri müstahsil oldukları zaman, hayvancılık yaparlar, ziraatla meşgul olmazlardı. Fakat Toba'lar uzun zamanlardanberi toprak mahsul-leri yemeğe alışmışlardı. Eskiden bunları hayvanlardan istihsal edilen maddelerle mübadele ederlerdi. Şimdi Çinlilere hâkim olunca, karşılığında muadili bir şey vermeden, Çinlilerden istifade etmek istiyorlardı. Diğer taraftan da yine bu yüzden tabalarına (Çinlilere) bağımlı oluyorlardı, çünkü onların yetiştirdikleri mah-sullere ihtiyaçları vardı.

Aşağıdaki incelemenin gayesi Toba -devletinin dört esas gu-rubunu teşkil eden Toba -hükümdar tabakasının (Toba -genty'si), Toba halkının Çin gentry'sinin (büyük mülk sahipleri ve bilginler) ve Çin halkının, durumlarının nasıl geliştiğini göstermektedir.

İstihsal bakımından ziraat, hayvancılığın mühim olmasına rağ-men¹, Toba' devletinde de, en önde gelmektedir. Bu yalnız köy-lülerden müteşekkil geniş bir tabakanın ziraatla meşgul olmasın-dan değil, istihsalin çoğunu teşkil etmesinden ileri gelmektedir.

Toba devrinin ziraat hakkında da tıpkı Çin'in diğer devirle-rinde olduğu gibi, az malûmat verilmektedir². Biraz olsun itimat edebileceğimiz istatistikler mevcut değildir, istihsalâtın miktar ve kıymetini çıkarabilmek için, fiyat listeleri de yoktur.

Birinci devir :

Toba devletinin ilk zamanlarına ait ziraatın durumundan ve ehemmiyetinden burada ancak kısaca bahsedilebilecektir. Hükû-

¹ bk. Belleten No. 36, S. 485 - 496.

² Eski Çin ziraati hakkında bk. benim «Zur Landwirtschaft der Han -Zeit» (M. S. O. S. cilt 35 (1932), s. 74 - 105).

met merkezi Tai'yin iâşesini temin etmek için bu civara köylü celp etmek siyaseti güdüliyordu. Sonra Hopei'de Mu-jung devletin bulunduğu belge zapt edilince, Tobaların eline köylülerden müteşekkil nüfuz kesafeti çok ve münbit arazi geçti. Ehalinin bir kısmını kuzeyde iskân ettirdiler, fakat istihsalâtı sarsmamak için mütebakisine dokunmadılar. Bunun neticesi şöyle idi: 1. orada bulunan köylüleri köle yapmadılar. 2. büyük mülk sahipleri, oranın gentrysine dokunmadılar, hatta bu bölgelerin idaresi için onlara ihtiyaçları bile vardı. Vergi tahsili için iyi çalışan ve iht'as kespetmiş bir memur mekanizmasına ihtiyaç vardı; bu, Toba'larda yoktu, belki de bu işleri eskiden üzerlerine almış olan büyüklerin ellerinde bulundurmaya tercih ediyorlardı. Herhalde bu, eski gentry'nin korunmasına ve bununla Toba devletinde yine çalışmasına devam edebilmesine yardım etmiştir.

Buna rağmen, bu bölgelerde bugün bile önüne geçilmesine imkân olmıyan fena hasatlardan dolayı hükümet merkezinde müteaddit defalar büyük kıtlıklar olmuş, çok ızdırıp çekilmişti³. Hükümet merkezini kuzey - Honan güney - Hopei bölgesinde bulunan Yeh'e nakletmek tasarısı ortaya atıldı; bu bir ziraat bölgesinin ortasında idi ve eskiden hükümet merkezi olduğundan saraylar, evler zaten vardı ve merkeze külliyetli istihsalâtta bulunabilecek, büyük bir köylü tabakası bulunuyordu. Bu teklif baş astroloğ olan Wang Liang (Wei-shu 33: 1978 d) tarafından yapılmış ve 415 de ortaya konmuştu (35: 1981 a). Buna bilhassa Ts'ui Hao ve Chou Chan (35: 1981 a ve 91: 2098 a) itiraz ettiler: bu yalnız ani ızdırabı hafifletecek bir plândı. Doğu halkı Toba'ların nüfuzca tükenmeyecek kadar çok oldukları kanaatinde idi. Eğer şimdi halkın bir kısmı iklimi daha fena olan ve insanları atlar gibi hastalanacak olan güneye giderse, o zaman doğulular Toba'ları istihkar edecekler ve onları nüfuzca az zannedeceklerdir; bundan başka Hsiung-nu'larla Juan-juan'lar kuzeyde derhal hücumla geçeceklerdir. Bu ve bunlara benzer sözlerin arkasında şu gizlidir:

³ Nan-pei-shih pu-chih (Erh-shuh wu-shih pu-p'ien, S. 6604 c de bulunur) hükümet merkezi bölgesinde, sığırları bulunmıyan köylülerin, hayvanları sığır sahiplerinden ödünç almaları gerektiğini, borçlunun ise öküzün süreceği her 20 mou'ya mukabil hayvan sahibininin 7 mou'sunu çapalayacağını bildirmektedir. Bu, fiili olarak tatbiki tasavvur bile edilemeyecek bir karardır. Büyük arazi sahiplerine pek çok fırsatlar verilmiştir.

1. Ts'ui Hao ve büyük avanesinin muazzam topraklara hâkim olduğu (mal sahibi ve kiracı olarak) doğu bölgelerine tekrar kuzeyden sürü halinde göçebelerin gelecekleri korkusu; 2. Yeh'e nakledilince, bilhassa Ts'ui'ya ve müttefik ailelere ait olan büyük toprakların otlak yapmak üzere boşaltılmak zorunda kalınması korkusu; bunun için teklif reddedildi.

Umumiyetle bu ve bundan sonraki devirde vergi sistemi hiç bir suretle devlet için tatmin edici bir şekilde işlemiyordu. Vergi kaçakçılığında şikâyet ediliyor: halk bir kazadan ötekine göç ediyor ve böylece vergi listelerine (110: 2179 b) dahil olmuyordu, memurlar rüşvet alıyor ve vergileri teslim etmiyorlar, köydeki zenginler gittikçe daha çok arazi alıyor ve onlara bağlı olan kiracıları gittikçe daha fazla soyuyorlardı. Gentry'lerin durumları incelenirken Çin gentry'sinin bundan, Toba gentry'sinden daha fazla istifade ettiği görülmüştür. İstilâ zamanından Çin gentry'si büyük mülk sahiplerinden müteşekkildi; Toba'lar onları malları başında ve işlerinde bıraktılar, çünkü onlardan mahrum kalmak işlerine gelmiyordu. Bunun için Çinliler bu vaziyetten daha ziyade faydalanıyorlardı.

Vergiden kaçanları yakalamak için 420 ile 450 yılları arasında yapılan tecrübeler muvaffakiyetsizlikle neticelendi.

Devletin genişlemeğe devam etmesi, hükümet merkezinde gittikçe genişleyen bir memur mekanizmasına lüzum gösteriyor ve bu adamlara da yemek temin etmek zorunda kınılıyordu. Başarı ile neticelenen seferlerden zenginlenen saray ile hükümet merkezinin Toba gentry'si daha büyük bir ihtişam içinde yaşıyordu. Böylece hükümet merkezinin iâşe meselesi büyüyordu. Toba gentry'si 450-480 yılları arasında doğu Çin'de toprak elde edebilmişler, fakat bu sefer sırf cebir ile değil, hakiki alım satım ile, çünkü doğu uzun zaman sulh halinde bulunuyordu, fakat o zaman gentry de doguya nakletmek ve kendi topraklarının civarında bulunmak zorunda kalacaktı. Aksi taktirde nakliye masrafları çok fazla yükselecekti. Bu zaruri münferit iskân da yine askeri teşkilâtla geçinemiyordu. Bundan başka at yetiştirmekten vazgeçmek yahut bunu çok tahdit etmek zorunda kalmışlardı. Nihayet Toba gentry'si, (feodal teşkilâtın dolaylı hâkimiyet hakkı iktisap ettikleri) kendi kabile efradından da ayrılmış olacaklar, çünkü bu kabileler kuzey-Shansi ve Shensi'de oturuyorlardı. Bütün bu sebeplerden

Toba gentry'si hükümet merkezinde kalmayı tercih ediyordu ve bu yüzden bunların iâşe güçlükleri artıyordu.

Ulaştırılmadan başka bir makalede ayrı olarak bahsedilecektir. Şimdi yalnız ziraat kısmı nazarı itibare alınacaktır. Hükümet merkezinin iâşesini kolaylaştırmak için 443 de Tiao Yung tarafından Ordos bölgesinde suni sulama ile 40000 ch'ing (bir ch'ing= 100 mou; 1 mou Han devrinde takriben 4.5 ar; Toba devrindeki büyüklük pek kesin hesaplanamıyor) arazi kazandırmayı teklif ediyor. 446 da Tiao Yung kuzey Huangho kıvrımında (Ho-lienlerin Hsiung-nu-devletinin eski hükümet merkezi) bulunan ve 500000 hu (Han devrinde bir hu tam 20 litredir) hububat veren Tung-wan bölgesi hakkında malûmat veriyor. Bu bölgenin istih-sali hükümet merkezinin iâşesi için kullanılabilir. Fakat maalesef oradan ulaştırma masrafı bile ödenilemeyecek kadar yükselmektedir (38: 5987b-1988a). Takriben aynı zamanlarda yukarıda zikredilen Ts'ui Hao gentry'nin bir kısmını Kansu'daki Liang-chou'ya naklederek, orasını askerî bakımdan emniyet altına almayı teklif etti (38: 1933b). Bu suretle hükümet merkezinin yükü azalacaktı; Liang-chou da büyük mer'alar vardı, civarda Toba kabileleri oturuyordu; oraya nakledilen Çinliler için ticaret suretille büyük kâr imkânları vardı. Evvelce Kansu'nun Toba'lar tarafından zaptında büyük ailelerin buradan çıkarılmalarında Ts'ui ile gurubunun Kansu'daki menfaatlerine çok hâlel gelmişti. Fakat bunun plânı da Tiao Yung'unki gibi tatbik edilememektedir. Mamafih Han Hsin (Ts'ui'nin müttelikidir, doğu Çinlidir) 471 de batı-Kansu'daki Tunhuang'dan vazgeçilmemesini söylüyor; bu doğuluların Kansu'daki menfaatlerini gösteren başka bir delildir (42: 1996 b).

Merkezde gentry'den müteşekkil memurların artmasıyla, taşrayı idare ile mükellef olan memurlar artmakta idi. Önce bunlara hiç maaş verilmezdi, fakat bütün ihtilâsların önüne geçmek için onlara da muayyen bir maaş vermeğe başladılar. Bundan başka taşra ordusunun iâşesi için eyaletlerin de para ve iâşe yardımlarına ihtiyaçları vardı. Böylece yukarıda temas edilen hükümet merkezinin iâşe meselesinden başka, eyaletlerde memur ve orduların iâşe meselesi de ortaya çıkmakta idi. Bu bilhassa bir para meselesi idi. Zaman zaman paranın yerini ipek de tuttuğu, yahut maaş ve ücretle kısmen hububatla ödendiği halde ben burada "para," dan bahsediyorum. Bu problem hükümet merkezi için bahis mev-

zuo değildir. 420'lerde ve 430'lardaki savaşlar külliyetli miktarda para, kıymetli eşya ve hazineler temin etmişti. Ho-lien'lere karşı verilen savaş, sonra Juan-juan'ların mağlubiyeti ve bilhassa Ku-ça'nın zaptı ve yağmasile neticelenen Türkistan seferi (110:2179) bilhassa iyi neticeler vermişti. 461'de hazineler o kadar dolmuştu ki 1.2 kadem kutrunda (Han ölçüsüne göre 28 cm) ve gümüşle kakılmış ve zikıymet taşlarla süslenmiş 12 altın kâse yaptılar. Bunlar resmî ziyafetlerde kullanılmak için yapılmış zinet eşyasıydılar. Bundan başka yüksek memurlara 200000 parça ipekli kumaş dağıtıldı (110:2179 b). Bir parça 2.2 kadem genişliğinde (Han ölçüsüne göre tam 50 cm) ve 40 kadem uzunluğunda idi (Han ölçüsüne göre tam 10 metre)⁴. Demek merkezin saray masrafını karşılayacak kadar çok parası vardı. Burada yalnız ulaştırma güçlükleri bahis mevzuudur. Fakat taşradaki idarenin ya tabii mahsuller yahut da para olarak vergi hasılatına ihtiyacı vardı. Bir zamanlar bu maksat için hususî vergi komiserleri tayin etmişlerdi, bunlar taşradaki dairelere bağlı olmadan vergi toplayacak ve böylece vergiden kaçan halkı daha iyi yakalayacaklardı. Taşra memurlarının ahlâken sukut etmeleri ve doğru vergi listelerinin noksanlığı yüzünden, bu sistem işlemiyordu. Ch'ou Lo-chi'nin teklifi üzerine bundan yine vazgeçildi (94:2102d ve 110:2179). 466'larda müteaddit defalar kuraklık olmuş ve bu hayvancılık edenlerle, çiftçilere tesir etmiştir, bunun neticesinde fiyatlar yükselmiş ve halk fakirleşmişti. Vakıa hükümet merkezinde para vardı, kâfi miktarda yiyecek maddesi getirilemiyordu; güneye karşı yapılan devamlı seferler, hasadın fena oluşu bilhassa güney - doğuyu, harp bölgesini, harap etmektedirler. Buna ilâveten 455'lerde çok kısa bir inkitala 466 ya kadar köylünün ödemek zorunda kaldığı muayyen vergiden başka bu verginin % 50 si nisbetinde "karışık,, vergi vermek zorunda idiler (bu muayyen verginin yahut başka bir kıymetin % 50 si kadardır). (110:2179 b). Bu, güney - doğuda ziraat bakımından büyük ehemmiyeti olan bölgelerin kaybına sebebiyet veriyordu. Vergi toplama işlerinin idaresi için bir misal Han Ch'i-lin'in vakasıdır. Bu, Shantung eyaletinin sansörü olarak eyaletin "ihtiyarî vergisi,,nden güneye karşı verilecek savaşa yetecek kadar çok buğday (600000) ve silâh toplamıştır ve bu suretle

⁴ Bu ölçüler hakkında bk. benim «Bemerkungen zu statistischen Angaben der Han-Zeit» (T'oung Pao XXXVI, 1 - 25).

ordulara çok iyi bakmak imkânını bulmuştu (60:2034 c). Bu adam bu bölgeden neler çıkarmıştır. Başkaları da aynı şeyleri yapmış olacaklar, fakat harp için değil kendileri için.

Bu sebepten 466 dan itibaren genel bir tasarruf siyaseti teklif ediliyor; aynı zamanda da vergi sistemi yenileniyordu. Bunda ilk- önce yalnız memur vergilerinin tesbiti bahis mevzuudur. Hükümet merkezinden 1000 li (en fazla 500 km.) uzağa kadar bulunan bölgelerde oturan memurlar buğday, daha uzakta oturanlar pirinç verecekler; bunlardan en yüksek üç rütbeye mensup memurlar hükümet merkezine, 3 orta rütbedekiler istihali yetmiyen eyâletlerin anbarlarına, 3 aşağı memur sınıfına mensup olanlar kendi eyâletlerine tediyatta bulunacaklardı (110: 2179 b). Bu devrin vergilerinin yüksekliği ve cemiyetin diğer sınıflarının verdikleri vergiler hakkında hiç bir şey söylenmemektedir. Galiba memurların o zamanlar bile, fakat ancak 485' te bahsedilen, "*resmî tarlaları*," vardı. 485⁵ yılı nizamına göre bir sansörün 15 ch'ing, bir valinin 10 ch'ing, küçük memurun buna uygun olarak daha az resmî tarlası olacaktı; 466 yılının ayırma ve tediye nizamnamesi yalnız bunlara şamil olmuş olacak.

Bu devirde "memur ve halk,"ın vereceği verginin 2 parça kumaş (takriben 90 metreye müsavi), 2 chin pamuk (takriben 500 gr.), 1 chin ipek ipliği (takriben 250 gr.) ve 20 shih buğday (takriben 600 kg.) olması muhtemeldir. Bunlara ilâveten eyalet merkezleri için 1 parça ve 2 kulaç kumaş veriliyordu (110: 2179 b). 484' ten itibaren memurların maaşları için vergiler 3 parça kumaş ve 2 shih 9 kile buğday daha yükseldi ve eyaletlere verilecek vergilerde 2 parça kumaş artmıştır. 2 sene sonra, 486' da, Li Ch'ung tarafından bu usulün tatbik edilemeyeceği, çünkü istatistiklerin bulunmadığı, zenginlerin toprağı inhisar altına aldıkları vergi derecelenmeleriyle hiçbir suretle toprak nevilerinin nazarı itibare alınmadığı tesbit edilmiştir (110: 2179 b; 53: 2020 b). Bu kadar çok vergi vermek zorunda kalan bir köylünün ne kadar toprağına sahip olması icap ettiğini gösteren hiçbir raporun bulunmaması hayret uyandırmaktadır. Fakat 484 yılında tatbik edilen usul işlememişse ozaman bundan önceki de işlememiş olacaktır, yani vergiler aşağı yukarı ihtiyari olarak toplanmış ola-

⁵ Nan-pei shih pu-chih (s. 66054) bunu yanlışlıkla 448 yılına koyar.

cak ve Çinli toprak sahibi gentry'den müteşekkil olan eyalet memurlarının zenginleşmeleri için en iyi imkânları vermiş olacaktır⁶.

Şimdiye kadar bilhassa vergi tarhından ve ziraatin genel durumundan bahsedilmiştir. Fakat tarlalar nasıl taksim edilmişti, bunun hakkında ilk zamanlardan hiç malûmat yoktur. İlk haber 471 yıllarından sonraki zamanlara aittir. Bu, Li An-shih'in tarlaların daha iyi ölçülmelerini isteyen ve gentry'nin çok araziye sahip olduklarından şikâyet eden bir istidasıdır. Hükûmetin aldığı tedbirlerden dolayı eski kaçakların toprakların geri gelmeleri yüzünden her zaman kavgalar oluyordu. Çünkü kaçakların topraklarını zamanla büyükler ilhak etmişler ve her zaman için buna sahip olduklarını iddia etmişlerdi. Bu geçimsizliklerin önüne hiçbir zaman geçilemedi, çünkü bunların aksini isbat edecek deliller yoktu. Demek ki geri gelenlere eski topraklarını iade etmek imkânı bulunmadığı için tarlaları tahdit etmek için bir kanun çıkarılması tercih edildi (53: 2018c-d). Zamanın en kudretli gruplarından birine mensup olan Li (evlenme suretile Ts'ui'nin akrabası olmuş), zamanla muazzam topraklara sahip olan Çin gentry'sinin haklarını bu suretle çok iyi muhafaza etti. 477' de, büyük sığır telefâtını müteakip bir karar çıktı. Buna göre hür bir insan 40 mou tarla işletecekti (7 a: 1917 a). Bunun nasıl tatbik edileceğinden ve büyük mülk sahiplerinin aldıklarını iade edip edemeyeceklerinden bahsedilmemektedir. 485'te (7 a: 1918 c) memleketin kuzeyinde yine büyük bir kıtlık baş göstermiş ve bu hür insanları kendilerini köle olarak satmak zorunda bırakmıştır. Bunların hepsi serbest bırakılacak, satılmış olan kadınlar da "istedikleri," takdirde serbest bırakılacaklardı; diğer bir tetkikimde bir çok defalar gösterdiğim gibi, hürlerin köleleştirilmesi, gentry'nin daha fazla toprağa sahip olması için iyi bir vasıta olmuştur. Azat edilenler geri dönünce onlara toprak tedarik etmek lâzımdı. Bu sebepten "Müsavi toprağa sahip olmak," için bir kanun hazırlandı. Bundan

⁶ 484 yılında (Nan-pei-shih pu-chih, s. 6625b'e knz.) » halkın işini kolaylaştırmak için bütün tüccarların bertaraf edildiklerini» bildirmektedir. Bu, vergilerin, vergileri iltizama alan tüccarlar yardımıyla toplandıkları anlamına gelmiş olacaktır. Fakat sağlam bir memur teşkilâtı kurulduğu zaman devlet memurları vergileri doğrudan doğruya topluyorlardı. Eğer metnin bu tefsiri doğru ise o zaman bu Toba'lar hiçbir zaman tüccar olmadıklarından kendileri asla vergi toplamamışlar; lâkin başlıca Çinliler ve bilhassa tüccarların daima bağlı buldukları gentryler istifade etmişlerdir.

dolayı icabeden toprak ölçümü ve dağıtım işini eyalet ve vilâyet memurları yani en büyük arazi sahipleri yapacaklardı (7a: 1918 c). Demek ki 15 yaşından yukarı her hür köylüye 40 mou hâli arazi (ağaçsız ve iskân edilmemiş tarlalar), her hür kadına 20 mou, kölelere de kadınlar kadar verilecekti. En fazla dört tane olmak şartıyla inek başına 30 mou verilecekti. Yaşlanınca bu tarlalar iade edilecekti. Bundan başka her erkeğe 50 dut, 5 hurma ağacı ve 3 karaağaç yetiştirmesi için de ayrıca 20 mou toprak verilecekti; aynı miktarın her köleye de verilmesi lâzımdı. Bu ağaçlar 3 sene zarfında dikilmediği takdirde tarlalar geri alınacaktı. Ağaç dikmenin babadan oğula intikal etmesi ve ağaçların satılmaması zarurî idi. İstihallerin fazlası satılabilirdi. Başka topraklara hurma ve karaağaç yerine daha ziyade kendir “erkek başına 10 mou, kadın başına 5 mou,, dikilirdi. Kendir tarlaları iade edilirdi. Hastalara ve çocuklara herşeyin yarısı verilirdi. İadeler yıl başında yapılırdı. Metruk arazi ve binalar devletin olacaktı (110: 2179 c). *Wan Kuo-ting*'in (Agrarian History of China, s. 163-4) tetkik ettiği bu takas siyaseti Han devrinin eski tarla siyasetinin devamıdır. Fakat burada yine büyüklerin tarlalarını hükûmete geri vermek zorunda kaldıklarından bahsedilmiyor. Bunu yapmadıkları Li Ch'ung'un 486' da verdiği dilekçeden anlaşılmaktadır. Bunda vergi ve toprak sisteminin işlenmesinden bahsederken, bunun vergi derecelerinde toprağın cinsine bakılmadığı, istatistiklerin bulunmadığı, zenginlerin toprağı inhisar altına aldıklarından ileri geldiğini söylemektedir (110: 2179 d). Fakat toprak kanununa göre bir nevi derecelere ayırma, toprak münbit olmadığı takdirde yahut toprak çok fazla olduğu zaman sahibine, iki yahut üç misli toprak vermişlerdir.

Diğer taraftan, toprak az geldiği zaman, yetişkin oğul babasının dutluklarını hububat tarlası yapmak için almak yahut iki misli tahsisatı bire indirmek zaruretinde idi. Mamafih bu imkânlar ilgili memurlara lâzım olan bütün hürriyetleri veriyordu.

Li Ch'ung'un teklifi (110:2179 d ve 53:2019 a-2020 b) aşağıdaki fikirleri ihtiva etmektedir: eski *beşlik prensibi* üzerine⁷ bir köy teşkilâtı kurulmalı. Büyük insan başına yalnız bir parça ipek

⁷ Bu, her 5 ailenin bir birlik teşkil ettiği ve bir üyenin işlediği suçtan hepsinin mesul olduğu manasına gelir.

ve 2 shih buğday ödenmeli, 15 yaşının üstünde evli olmayanlar yarım insan sayılmalı, çalışmağa muktedir esirler yahut esireler yarım evlenmiş sayılmalıdırlar. Vergi tarihinde 20 sığır 8 köylüye muadil sayılmalıdır. Vergi kumaşlarından 10 tanesi iş vergisi, 2 tanesi hususî vergi sayılıp 3 tanesi de memurların geçimi için tahsis edilmeli. Buna "karşılık vergiler," ilâve olunmalı. Kao Yo ve Chang Hsi bu teklifi tatbik edilemez buldular. Fakat bunun üzerine bir *ölçme dairesi* açıldı; bu daire müterakki vergiyi toplayacaktı. Tarlaların mütesaviyen taksiminden artık hiç bahsedilmemekte ve zaten tatbik edileceğine dair de hiç bir emare görülmemektedir. Bu yalnız vergilerin indirilmesini temin etmiştir. Buna lüzum görülmüş olduğu da Hsieh Hu-tse'nın bir istidasından anlaşılmaktadır: Hsieh, güneyde harp etmiş her ere 12 parça kumaş verilmek zorunda kalınmasından, askerliğin çok masraflı olduğunu bildirmektedir. Ona göre ücretin bir kısmile sığır almalı ve askerleri iskân ordusu olarak güneyde zapt edilen bölgede yerleştirmelidir. Bu, çok kâr temin eder ve az masraflıdır. Bundan başka, hiç olmazsa güneyde vergileri indirmeli, aksi takdirde halk vergileri daha aşağı olan düşmanın tarafına geçecektir (44:2000 c-d).

Li Ch'ung'un tekliflerini tereddütle karşılayan Kao Yo, kendisi bilâhara, kendi idare ettiği bölgede çeteciliğe karşı bir *beşlik sistemi* ⁷ kurdu; seyyahların işlerine yaramaları için çeşme ve havanların yapılmasını temin etti (57:2027 b). 487'de hasadın fena olması ve hayvan telefâtı yüzünden yine hükümet merkezinde büyük bir kıtlık hüküm sürüyordu, diğer taraftan da imparatorun hazineleri ağızlarına kadar dolu idi (110:2179 d). Halka bu hazinelerden silâhlar ve aletler dağıtıldı. Bu yalnız hayırhah bir tedbir değil, aynı zamanda Kao Lü'nün bu sıralarda teklif ettiği hükümet merkezinin yeni müdafaa plânı ile de ilgili olacaktır (54:2021 a-b). Bu plâna göre kuzey ordusundan başka hükümet merkezinin yakınında halktan müteşekkil 20000'er kişilik 3 ordu teşkil edip muntazam talim ettirmeli, sonbaharda yaklaşan Juan-juanları püskürtmeli (bunlar daima hasat zamanı hücum ederlerdi), yahut hücum beklenmediği zamanlar şehir ve müdafaa surlarını inşa ettirmelidir. Bundan başka hükümet, merkezin iaşe durumunun düzelmesi için tekliflerde bulunulmasına müsaade ediyor. Bütün normal vergilerin 2/9 unun hükümet merkezinin ia-

şesi için verilmesi, geri kalanların da memurlar tarafından depo edilmesi teklif edildi (110:2179 d). Sonra köylü ailelerinin % 10unu kuzeyde iskân ettirilmelidir. Galiba bu plân tatbik edildi ve biraz da başarı temin etti⁸.

İkinci devir :

493'te hükümet merkezi Lo-yang'a nakledildi. Orada ani suvari hücumlarına maruz kalma korkusu mevcut olmadığı için müdafaa masrafları daha azalmış oluyordu; su yoluyla bağlı olan başlıca istihsal bölgesine yakındı. Gemi nakliyatı araba nakliyatından mukayese edilemeyecek kadar ucuz olduğundan bu, iyi ve ucuz iâşe temin ediyordu. Nihayet Çin gentry'sinin mallarına okadar yakın bulunuyordu ki fazla mallarını kendilerine çok fayda temin eden bir şekilde satabiliyorlardı, fakat yine gentry'nin topraklarını mer'a haline koymak tehlikesini doğuracak kadar yakın değildiler.

493 yılı ile ziraat, takriben 520'ye kadar süren yeni bir devir başlamaktadır. Haberler üç guruba ayrılmaktadır: sulama, kuzey meselesi ve doğuya yardım tedbirleri. Sulama işi, hükümet merkezinin sulama ile yapılan ziraat bölgesinde bulunmasından dolayı, daha ziyade ehemmiyet kespediyordu. Onunla yine çok mühim olan kanal işleri sıkı bağlıdır. Böylece P'ei Yen-chün, memuriyeti esnasında Fan-yang'da büyük kanal tamirleriyle ve 1 milyondan fazla mou tarlanın (69: 2055 b) sulama işleriyle meşgul oldu. Shen Wen-hsiu buna benzer yeni birçok su tarlaları (tava) teş-

⁸ Han devrinde, Toba devrinden sonra da yine revaçta olan devlet anbarı sistemi Toba devrinde de mevcuttur. Anbar hakkındaki ilk not 418 yılına aittir (Nan-pei-shih pu-chih, s. 6618 b). Eskiden zikredilen küçük anbarlar herhalde sırf askerî maksatlara yararmış olacaktır. 488'de, büyük Çinleşme dalgası etrafı kaplarken, devlete verilen buğdayların fazlalığından anbarlar yapmayı ve bolluk yıllarında daha fazla buğday satın almakla bu anbarları büyötmeyi, kıtlık yıllarında ise bunlardan satmayı teklif ettiler. Bu istihsal artırmak için bir teşvik olacak, böylece köylüler bolluk yıllarında hububatı elden iyi çıkarmak için müsait bir alış yeri bulacaklardı. Mamafih böyle bir «takviye anbarı» gentry'nin zenginleşmesi için pek müsait bir müessesedir. Bu anbar sistemi, bütün köylülerin 1/10'unun devlet tarafından kurulan iskân yerlerinde yerleştirilmeleri, istihsal vasıtalarıyla techiz edilmeleri ve sonra onlardan devlet için azami derecede istifade edilmeleriyle tamamlanacaktı. Bu teklifler tatbik edilmemiş olacak. 497'de (Nan-pei-shih pu-chih, aynı yerde) «takviye anbarları» hakikaten yapıldı, fakat bunların nasıl işledikleri bilinmiyor.

kil etti (61 : 2038 c). Bu ve buna benzer işler, münferit sansör ve valilerin özel teşebbüslerinden meydana gelmiş olacaktır. Ts'ui K'ai resmî olarak bir dilekçe verdi ve Chi-chou (güney-Hopei) de sık sık vukubulan feyezanlara karşı tedbir alınmasını istedi (56 : 2026 c-d), Ts'ui Lian gda (66 : 2049 c) ordunun iaşesini temin için, doğu-Honan ve kuzey Kiangsu'daki kanalların islâhını bir dilekçe ile istedi. Bu Ts'ui Liang, Tu Yü'nün yazdığı bir kitaptan gördüğü teşvikle birçok değirmenler ve bilhassa su değirmenleri inşa etti, bunlar devlet için büyük bir gelir kaynağı olmuşlardır (66 : 2050 a); bundan, Toba devrinde bile devlete ait değirmenlerin mevcut olduğu görülüyor. Muahhar zamanlarda benzerleri hakkında malûmat alıyoruz.

508 yılında, Hopei'de, Chi-chou-da prens Yüan Yü tarafından çıkarılan isyanda bu bölge çok harap olmuştur. Ancak 21 yaşında olan prensin (22 : 1960 a - b ; 8 : 1923 b ; 112 a : 2184 a ve başkaları) çıkarmış olduğu isyan sırf şahsî sebeplerden ileri gelmiş olacaktır. Masraflarından dolayı imparator tarafından kendisine sopa atıldığından ve odalıkları tahkir edildiğinden kin besliyerek Chi-chou eyaletinin iktisadi temeline dayanarak kendisi imparator olmağa teşebbüs etti. Ona karşı verilen savaşlar oldukça çetin oldu (91 : 2098 c ; 39 : 1939 c ; 44 : 1998 b ; v. s.) ve eyaletine çok zarar verdi. Sonra buna bu bölgede fena hasatlar ve 515'de bir kıyam ilâve oldu. Böylece Liu Tao-pin'in bu bölge vergilerinin hafifletilmesi için verdiği dilekçenin sebebi kolayca anlaşılabilir (79 : 2078 b). Chi-chou'daki sansörlüğü esnasında en fena haydutlardan biri olan prens Yüan Hui buna benzer bir dilekçe verdi. (yıllıklar, eyaletten tazyık suretile cebren halkın elinden aldığı malları ucu bucağı görünmeyen araba kabilelerle naklettiğinden bahsetmektedirler). Burada Yüan Hui, Chi-chou'nun devlet maliyesinin iktisadî temel olduğunu belirtti (15 : 1939 b). Bu, güneyde Liang devletine karşı verilen büyük savaşların sonunda hizmetlerden dolayı mühim bölgelerin kaybolduğu bir zaman için doğru idi. Mamafih 500'lerden hemen sonra Chi-chou'da iktisadî durum çok fena olmuş olacak, çünkü Li P'ing imparatoru kuzey - Honan güney- Hopei bölgesindeki Yeh'e yapacağı bir seyahattan vazgeçmesini ısrarla tavsiye ediyor, böyle seyahatlar çok bahaliya mal oluyordu (65 : 2046 - 2047 b).

Bundan başka bu devirden bir de Chang P'u-hui'nin bir dilekçesi kalmıştır ki bu ipekli kumaş ölçülerin de büyütülmesinin aleyhinde idi, çünkü bu vergilerin artırılması demekti (78: 2076 a). Yeni hükümet merkezine nakilden biraz önce ve biraz sonra vergilerde yapılan bir indirme ile iktisadiyatta kısa bir iyileşme meydana getirildiğini, fakat bundan sonra ve ilk önce ve en kuvvetli olarak Hopei'de bir fenalaşma meydana geldiğini kuvvetle söyleyebiliriz. Bunun sebebi a) Yüan Yü'nün isyanı idi, b) güneye karşı verilen ve kaybedilen savaştan sonra kendilerini müdafaa etmek zorunda kaldıklarından bu savaşlar çok masraflı oluyor, fakat hiçbir kazanç temin etmemekle beraber vergilerden büyük zararlar görüyorlardı.

Bu devre ait haberlerin üçüncü gurubu kuzey ile ilgilidir. Hükümet merkezinin naklinden hemen sonra artık mallarını satacak yer bulamamasından dolayı eski hükümet merkezinin bulunduğu bölge mahvoluyordu. Bundan tekrar, Mu Tai'nin isyanı münasebetile diğer bir makalede bahsedilecektir. 504'ten önce bile Yüan Huai kuzey sınırındaki iktisadi durumun kötü olduğundan bahsetmektedir: Bu bölgeler halkı bilhassa kuraklıktan çok izdirap çekiyorlardı: zate a sayıca az olan tava'ların hepsi mahallî gentry'nin elinde bulunuyordu, buna müdahale etmek lâzımdı (41: 1993 c-d). 504'te Juan-juan'lar tekrar bu bölgeye tarruzlarda bulunmakta ve yine tahrip etmektedirler (41: 1993 d). 470'te bile batı-kuzey sınırları içinde iskân ettirilmiş, fakat zamanla büyük bir kısmı kaçmış olan bir gurup Juan-juan, daha başka kargaşalıkların önüne geçmek için Kiangsu'ya yerleştirildi (58: 2030 a). Bu nevi tecrübeler müteaddit defalar yapılmıştı; 434'te Hsiu-t'u'ların Hsiung-nu kabilesinin büyük bir kısmı Pekin'in güneyindeki bölgeye nakledildi (15: 1938 d), Tölös'ler başka yerde iskân ettirildi, ve 447'te de 3000 Ting-ling ailesi hükümet merkezine nakledildi (4b: 1913 a). Toba devrinin son zamanlarında, yine kuzey kavimlerinin doğu yahut güney-doğu bölgeye nakilleri teklif ediliyor (18: 1944 c). Bu nakillerle aynı zamanda yerleştirmek, listelere kayıtlı etmek, vergi tarh etmek ve askerî hizmet meselesi bağlıdır. Prens Yüan Yao, Chi-chou bölgesinde sansör iken, oradaki kıyamdan biraz önce, aynı fikirle, daimî bir kaynaşma merkezi olan oradaki "Hun'lar,, in yani Hsiung-nu'ların bakiyelerini birleştirmeyi ve kayıtlı ettirmeyi teklif ediyor (19 a: 1945 c)

Üçüncü devir :

En mühim istihsal bölgesindeki büyük ihtilâlar, kaybedilen savaş ve bir çok kuraklıklar, 520'de başlayan büyük bir buhrana sebebiyet vermiştir. Saray hazineleri, güney ile yapılan ticaretten elde edilen lüks eşya ile dolu idi. Fakat güney ile yapılan ticaret bilançosu Toba'lar için, attan başka birşey verilmediğinden, fazlasiyle menfi olacaktır. Hazineye aksine olarak devlet kasası boştu. Bunun için vergiyi peşin, hattâ genel yurumun kötülüğüne rağmen köylülerden 6 seneliğini peşin aldılar. Savaşlar neticesinde Hopei'in zaman zaman elden çıkması yüzünden hükümet merkezi için buğdayı arabalarla batıdan getirmek zorunda kalıyorlardı. Muazzam nakliye masrafları için yine şikâyetler başlıyor. Muayyen bir bölge için resmen 8 parça, 3,9 kulaç ipek nakliye masrafı takdir ediliyordu, gerçek masraflar ise 60 parça tutuyordu (110 : 2180).

Müteakip yıllarda, 524'ten itibaren, pek çok kıyاملar olduğundan eski bütçeye göre idare etmek filen imkânsızdı. Tasarruf tedbirlerinin alınması zaruri oldu. Önce memurlara verilen devlet şarabının azaltılması teklif edildi, bununla senede, yabancı elçilerin iaşelerinin kesilmesiyle bile 53054 hu pirinç, 6960 hu hububat (Han devrinde bir hu tam 20 litredir) 390599 chin (Han devrinde tam 240 gr.) buğday (şarap imali için) tasarruf edilecekti. Zaten bu, devlet tarafından memurlara şarap verileceğine dair yegâne haberdır (110 : 2180 b).

Sonra memurların ve yabancı müsafirlerin yemek ve et istihkaklarının % 50 nisbetinde azaltılması teklif edildi. Bu yılda 1.599856 chin et 53932 shih (Han devrinde bir shih tam 30 kg. dır) pirincin tasarrufunu sağlayacaktı (110 : 2180 c). 526'da hükümet merkezinin bulunduğu bölge için ayrı bir vergi kanunu lâıyhası hazırladılar. Orada 1 mou arazi başına 5 pint (sheng) buğday, kiralanmış devlet topraklarında 1 kile (tou) buğday alınacaktı. Buna bir pazar vergisi ekleniyordu. Han devrinde bir mou'nun hasılâtı takriben 1 shih tuttuğundan hasadın %5-10 nunun teslimi, o zamanlar için çok azdı. Bu herhalde yalnız bir ek vergi olacaktır.

Nihayet 528 den itibaren hükümet merkezine buğday tedarik etmek için en son çare olarak unvan satışına başladılar. 8000 shih buğday teslim eden kont oluyordu; 4000 shih teslim eden rahip-

lere, buldukları bölgelerin idaresi veriliyordu (110: 2180 c). Bununla tabii her türlü çöküntüye kapılar eskisinden daha çok açılmış bulunuyordu. Bu devirden kalan dilekçeler aynı gelişmeyi aksettirmektedirler. Prens Yüan Hsiao-yo'nun teklifi bilhassa çok enteresandır (18: 1943 c). Eskiden ihdas olunan beşler sisteminden dolayı 100 aileden 25'i askerlik hizmetine alınmıyordu. Bundan başka, beşler sistemi hemen her yerde karma karışık olmuştur. Bunun yerine 100 aileye 8 idarecinin düşeceği bir sistem tatbik edilecektir, 25 aileden 20'si idareci ve 5'i yardımcı olduğundan, 12 idareci tasarruf edilecek, çünkü 12 idareci daha az tayin edilecek ve bununla 12 tomar kumaş vergi olarak verilecekti. Bu, devlete 240000 tomar kumaş ve çok miktarda yeni asker (16000) temin edecekti. Hsin Hsiung, kötü durumların kaldırılması için bir genel temizlik yapılmasını teklif etti (77: 2027 a). Her iki dilekçe de yalnız, ilerlemekte olan iktisadi buhranın ifadeleridir, nihayet bu son devirde tekrar kuzey-batı sınırındaki kenar kavimler meselesi ortaya atıldı (18: 1944 b-d), fakat çözülmedi. Ayrı ayrı vilâyetlerdeki durumu, harp sonunda hiçbir sapan hayvanı bulunmadığından, açılığa karşı tedbirler alan Chao (doğu-Shansi ve batı-Hopei) valisi Ts'ui Hsiao-wei'nin biyografyasından anlaşılıyor (57 2028 b).

Netice :

Bu, doğrudan doğruya vesikalardan aydınlatılabildiği kadar ziraat tarihinin kısa anahatlarıdır. Prensip itibarile köylülerin durumu, diğer devirlerde olduğundan farklı değildir: diğer zamanlarda da çok fena durumda idiler. Toba devrinde durum daha ağırlaşmıştır, çünkü Toba'lar hâkimiyetlerinin başında, daha önceki zamandanberi nisbî anarşiden istifade ederek mülklerini artırmış olan Çin gentry'sini diğer yeni sülâle kuruluşlarında âdet olduğu gibi bertaraf etmemiş, bilâkis onları yerlerinde bırakmışlar. Çünkü büyük mülk sahipleri, müşkülâta uğramadan ihtiyaçları olan toprak mahsullerile, vergileri tedarik için yegâne çarelerdi. Bundan başka, aşağı yukarı 100 yıl toprak dağıtımı meselesile meşgul olmadılar, böylece büyüklerin toprakları gittikçe daha fazla artabiliyor, köylüler de kiracı oluyorlardı. Bir tanzim ve tertip tecrübesinden başka (484-6) müdahaleleri yalnız vergilerin islâhında olmuştur. Bunların hepsinde Çin gentry üyelerinin durumları Toba gentry'lerinininkinden iyi idi; Çin gentry'si Toba

devrinin başlangıcından beri topraklarına sahipti, Toba gentry'si ise ancak kuzey ve batıda zaptettiği mer'alara sahipti. İstihsalâtı rahatça elde etmek için doğuda başkalarının mallarını almadılar⁹. Fakat doğu ve güney başlıca ziraat bölgesi idi. Güney zaptedildiği zaman Toba gentry'sinin lehine olarak büyük miktarda başkalarının mallarını almadılar. Bu güneyliler kısmen rüşvet alarak mukabil tarafa geçtiklerinden, onların mallarını korumak lâzımdı. Diğer taraftan da zaptedilen halk Çin gentry'si ile evlenmek suretile akraba idi, bunlar da akrabalarının mallarını kaybetmelerini temin ediyorlardı. Böylece toprak meselesi Çin gentry'sinin iktisadî kuvvetinin, bununla da siyasî kuvvetinin anlaşılması için bir anahtardır.

Bir meselenin daha aydınlatılması lâzımdır. 484-6 yıllarının kanunlarına göre Toba devrinde, kölenin ziraat istihsalde büyük bir rol oynadığı iddia olunmuştur. Fakat bu herhalde *Çin'li mülk sahiplerinde* böyle olmamıştır¹⁰. Bir kiracıdan alınan kira, bir köleden zorla alınabilen kadardı. Zaten kendilerinden azamisi alınan, fakat hürriyet perdesi altında daha mesut olan nezaret edilmelelerine lüzum kalmıyan kiracıların kullanılmasını, daha pratik buluyorlardı. Tek hayvanlı sapan yahut sulama ile ziraat yahut bostan ziraati gibi küçük ziraat işlerinde köle kullanmak elverişli değildir. Kiracı olarak çalışmıyorlardı. Modern büyük işletmelerde başkadır. Böylece eski Çinlilerde ziraatle meşgul olan kölelerin bulunduğu dair haberler bulunmamıştır. Buna mukabil daha ziyade "uşaklar,, yani "ev-köleleri,, hakkında birçok haberler vardır. Bunlar büyük evlerde eskidenberi bile her zaman bulunuyorlardı. Demek ki ziraatte köleler ancak büyük ölçüde Toba gentry'sinde bulunmuş olacak. Bu gentry zaman zaman pek çok olan köleleri sürülerine baktırmak için kullanmışlar, sonra mer'alarını tarla haline koyarak ziraat işlerinde de kullanmışlardır. Bunun ziraat bakımından ne dereceye kadar ehemmiyetli olduğu belli değildir.

⁹ Bk. Belleten No. 36, s. 490-491.

¹⁰ Yalnız bazı Toba mülk sahipleri köleleri zirâi istihsalde kullanmışlar.

ZUSAMMENFASSUNG

Die schon vor der Eroberung Nordchinas an zusätzliche vegetarische Nahrung gewohnten Toba wurden nach der Eroberung von den Agrarprodukten der Unterworfenen noch stärker abhängig; dies besonders, als sie einen Hofstaat chinesischen Charakters mit grossem Beamtenstab eingesetzt hatten. Sobald sie daher das in Hopei gelegene Reich der Mu-jung (Hsien-pi) dazuerobert hatten, versklavten sie deren chinesische Bauernbevölkerung nicht (wie sie das in den von wenig Bauern besiedelten Kansu-Gebieten taten), sondern nutzten deren Produktion für sich aus. Um glatte Ablieferung der Kornsteuern garantiert zu haben, liessen sie die Steuern durch die dort lebende chinesische Gentry einziehen, die dies schon früher getan hatte, und setzten keine eignen Toba-Steuerkassierer ein. So festigte sich die Macht der alten chinesischen Gentry. Diese Macht machte sich auch am Hof und in der Regierung immer mehr bemerkbar; allmählich wurden alle Zivilposten mit Chinesen besetzt. Die Toba behielten nur die Militärposten. Solange noch kurz dauernde Angriffskriege geführt wurden, bereicherte sich die Toba-Führerschicht an den eroberten Schätzen. Als aber die lang dauernden, wenig erfolgreichen Kämpfe mit Südchina begannen, verarmten die Toba-Militärs, während die im Grundbesitz und in der Zivilverwaltung verankerte chinesische Gentry, die noch dazu Familienbeziehungen zu Südchina hatte und diese zu ihren Gunsten ausnutzen konnte, immer festere Positionen gewann.

So geschieht während der ganzen Toba-Zeit nichts in Fragen einer Agrarreform, weil die tonangebende chinesische Gentry selbstverständlich dagegen ist. Es werden nur Fragen der Steuerreform besprochen. Auch hier geschieht nichts Durchgreifendes. Man hat den Eindruck, dass die Steuern sehr hoch waren und ziemlich willkürlich eingezogen wurden.

Sklaven spielen in der von der chinesischen Bevölkerungsgruppe betriebenen Landwirtschaft keine Rolle; in der ersten Periode hält sich die Toba-Gentry viele Sklaven als Hirten der Herden. Als sie die Herden aufgeben, setzen sie Sklaven auf ihren Feldern ein. Da aber ein Nachströmen von Sklaven infolge der erfolglosen Kriege aufhört, hört auch die Verwendung von Sklaven auf.

SELÇUKLARDAN EVVEL ORTAŞARK'TA TÜRKLER

RİCHARD N. FRYE ve AYDIN SAYILI

Ön Söz

İslâm ve hattâ dünya tarihinde önemli bir yeri olan Maverâünnehir ve Horasan bölgelerinin yedinci ve on ikinci asırlar arasındaki tarihi, Türklerin siyasi tarihi bakımından olduğu kadar, medeniyet ve kültür tarihleri, ve aynı zamanda ilim tarihi bakımından da pek büyük önemdedir. İslâm medeniyetinin gelişmesinde ve İslâm dünyasının ilim ve kültür hayatında bu bölge olağanüstü bir rol oynamıştır.

"Maveraünnehir ve Horasan,, ile bu yazıda kastedilen yerler, Seyhun Irmağı, Horasan Dağları ve Hindistan arasındaki bölgedir; bu bölge, Ceyhun Irmağı ile Hazar Denizi arasındaki sahayı da içine alır.

Büyük yolların kavşağı ve çeşitli dil, kültür ve medeniyetlerin temas ve karşılıklı tesir noktası olan bu bölge, Türk tarihi için belli başlı bir dayanak vazifesi görecektir. Burada tarih boyunca diller, dinler ve medeniyetler birbirleriyle çarpışmışlar, fakat neticede burası Türk kalmıştır. Zaferden zafere koşmuş olan Arap orduları, ilk defa olarak, bu bölgede durdurulmuşlar ve bir müddet için ileriledikten sonra, Türklerin karşı hücumu ile geri atılmışlardır. Neticede bu bölgenin bir İslâm memleketi olması, ancak Türklerin müslümanlığı kabullerinden ve kendi rızaları ile İslâm camiasına katılmalarından sonra olmuştur. En sonunda, İslâmiyette siyasi hâkimiyeti ellerine alan Türkler için de bu bölge bir sıçrama tahtası vazifesini görmüştür.

İslâmiyet, Fârâbf, Hârezmî, Bîrûnî ve İbnî Sînâ gibi ünlü ilim adamları ve bilginlerinin büyük bir sayısını Horasan ve Maverâünnehir mıntakalarına borçludur. Bu bakımdan Horasan ve Maverâünnehir'in rolü, vâsi İslâm ülkesinde işgal ettiği sahanın küçüklüğü ile kıyaslanamayacak derecede önemli olmuştur.

Dikkati çekmekten geri kalmıyan başka bir nokta da şudur ki, Firdevst ile kattı şeklini bulan modern Farsçanın beşiği, Farsların asıl yurdu olan İran'ın daha güney - batıya düşen bölgeleri değil, Horasan ve Maveräünnehir dolaylarıdır.

Biz Türkler, bu mıntıkaların Selçuklardan önce türkleşmiş olduğunu umumiyetle kabul ederiz. Halbuki garp bilginleri, hususile on dokuzuncu asrın sonundan beri, bu mıntıkayı tamamen İranlılara ve İranlılarla akraba kavimlere malediyorlar. Garp bilginlerinin aşağı yukarı yarım asırdan beri bu husustaki fikirlerini değiştirmiş olmalarının ve Türkleri bu bölgelerden atmıya karar vermiş olmalarının birçok sebepleri vardır. Öyle görünüyor ki, bu sebeplerin bir kısmının tamamıyla hissî olduğunu ve ilmî olmaktan uzak bulunduğunu ileri sürmek tamamıyla yerinde ve haklı bir iddia olur. Fakat esaslı incelemelere dayanması icabeden böyle bir iddianın burada tafsilatına girişmiyeceğiz. İlmî esaslara dayanan, daha doğrusu ilmî esaslardan mülhem olan diğer sebeplerin tahlili de kolay değildir. Çünkü garb bilginleri kanaatlarının dayandığı sebepleri ekseriyetle sarıh bir şekilde izah etmiyorlar. Aşağıdaki yazıda bu sebeplerin bir kısmı tahlil edilmiş ve incelenmiş olarak bulunacaktır.

Horasan ve Maveräünnehr'in Selçuklardan evvel veya sonra türkleşmiş olması, millî tarihimiz bakımından, pek farklı neticeler doğurur. Bu bölgenin Selçuklardan sonra türkleşmiş olması, Türklerin ortaçağ İslâm medeniyetindeki ve ilim tarihindeki mevkiinin çok küçülmesine sebep olur. Bu bölgelerin türkleşmesinin Selçuklarla başladığı kabul edilirse, Türklerin bu bölgedeki ve umumiyetle İslâmiyetteki yüksek medeniyet ve ilmin meydana gelmesinde ve gelişmesinde hiçbir rolleri olmamış olur. Horasan ve Maveräünnehr'in Türk bilginleri olsa bile, bunlar, yüksek vasıflarını yabancı bir muhitin tesirlerine borçlu olurlar. Şunu da hatırlatmak icabeder ki, Selçukların tarih sahnesine çıkışı, İslâm medeniyetinde bir inhitatın başgösterdiği zamanlara tesadüf eder ve Selçukların bu inhitatta âmil olduğunu, zayıf bir iddia da olsa, ileri sürenler olmuştur.

İlmî bir mevzuda garblı bilginler ile memleketimiz bilginlerinin, fikirleri birbirine uymıyan iki grup olarak ayrılmış olmaları, şüphesiz ki, normal bir durum değildir. Bunu bir dereceye kadar haklı gösterecek cihet şudur ki, tatbikatta ilmî zihniyetin mecburî

olarak muayyen ve ilmi bakımdan makul sınırları vardır. Hiçbir ilim adamı olgu ve olaylar karşısında tam bir tarafsızlık gösteremez. Çünkü ilmi çalışmanın temelini teşkil eden olgu toplama ve seçme işi, ilim adamının ilgisinin muayyen istikametlerde teksifini icabettirir. Müspet ve denel ilimlerde bile ilim adamlarının hareket noktaları teorilerdir. Teorilere dayanılarak olgu ve olaylar seçilir ve, daha önemli olarak, bu olgu ve olaylar teoriler yardımı ile değerlendirilir ve tefsir edilir.

Sosyal ilimlerde bu teoriler, tezler ve noktayı nazarlardır. Araştırmalar, tezlerin tadiline ve terkedilmesine sebep olurlar. Fakat varılan sonuç, daima hareket noktası olan tezle ilgilidir ve ona bağlı kalır. Diğer taraftan da, ilim adamlarında teker teker ilmi zihniyetin tamamen tecellisini beklemek hayalperestlik olur. Ancak, muhtelif ilim adamlarının başka başka eksik ve zaıfları ve çeşitli hareket noktalarının özellikleri birbirlerini zamanla ifna ederler, ve böylelikle ilmi olmıyan noktalar silinerek kaybolur. İlmî zihniyet, işte ancak bu suretle geniş sonuçların bulunmasında tamamen müessir olabilir.

Hususiyle tarih gibi çeşitli tezlerin ileri sürülmesine elverişli ilimlerde, başka başka temayül ve noktayı nazarların rol oynaması, hakikatların meydana çıkması bakımından şayanı arzu olur. Hiçbir millet kendi tarihini yazmakta tamamen bitaraf kalamamıştır; milli tarihlerin yazılmasındaki vatanperverlik tesirlerini en iyi ecnebi tarihçiler frenliyebilir. Fakat buna mukabil, hiçbir millet de kendi tarihinin yazılmasını tamamen yabancılara bırakmamalıdır. İşte bu sebeplerledir ki, Horasan ve Maveräünnehir tarihinin yazılmasında Türk milli hissinin, şüphesiz ki tamamen ilmî sınırlar içinde, tesirini göstermesi, bir eksiğin tamamlanmasına sebep olacak ve ilim için ve hakikatin meydana çıkması bakımından bir kazanç olacaktır.

Aşağıdaki yazı, Amerika'da tahsilde bulunduğum sırada arkadaşım Mr. Richard N. Frye ile Horasan ve Maveräünnehir bölgesindeki Türkler üzerinde yaptığımız münakaşalardan doğmuştur. İlmî bir şekilde cereyan eden ve aylarca süren bu münakaşalar sonunda arkadaşım da benim tarafımı tutmaya karar verince, kendisine bu konudaki emeklerimizin boşa gitmemesi için birlikte bir yazı hazırlamayı teklif ettim ve muvafakat cevabını aldım. Toplamış olduğumuz materyelleri yeni çalışmalarla zenginleştirdik ve

oldukça uzun süren bir mesaiden sonra tamamlanan yazımız, 1943 yılında, "Journal of the American Society," (cilt 63, No. 3, s. 194-207) de yayınlandı.

Bu yazının tercümesinde bazı ufak ilâveler ve küçük değişiklikler yapılmıştır.

AYDIN SAYILI

Giriş

Günümüzde Yakın ve Ortaşark'ta Türkçe, halk dili olarak, Balkanlar'dan başlamak üzere Anadolu, Azerbaycan, Horasan, kuzey Afganistan ve Ortaasya gibi geniş bir sahaya yayılmış vaziyettedir. Fars ve Huzistan'daki Kaşkaylar ve İsfahan dolaylarındaki Halaclar gibi mevzii bazı Türk toplulukları yukarıda gösterilen yayılma bölgeleri dışında kalırlar.

Türklerin bütün çağlarda bu bölgelerde yaşamamış oldukları malûmdur. Genel olarak, garp ilim adamları, Horasan ve Maveraünnehir de dahil olmak üzere, Yakın ve Ortaşark'ın türkleşmesinin Selçuklarla başladığını kabul ederler. Diğer taraftan, on dördüncü asrın başlangıcında Türkçenin ana dil olarak konuşulduğu bölgelerin bugünkünün hemen aynı olduğu kesin olarak bilinmektedir¹. Şu halde, Ortaşark'ın türkleşmesinin Selçuklarla başladığı kabul edilirse, milâdi 1000 ile 1300 yılları arasında Maveraünnehir, Horasan, Azerbaycan ve Anadolu'nun tamamen veya kısmen türkleştirilmiş olmaları icabeder. Fakat Türklerin başarısı yalnız bu büyük sahanın türkleşmesini kısa bir zamana sığdırmakla da kalmış olmaz. Çünkü Türkler, aynı tarihlerde, bütün İran'a, güney Rusya'ya ve Çin'in bazı bölgelerine de göç etmekte idiler. Demek ki, bu vaziyete göre, Ortaşark'ın türkleşmesine bütün millî varlıklarını hasretmiş olmaktan uzak oldukları halde, Türklerin buradaki geniş bölgeleri kısa bir zamanda, türkleştirmiş olduklarını kabul etmek icabeder.

Türklerin, dillerine mânevî bir değer verecek Kuran veya İncil gibi bir dinî kitapları yoktu. Türk hükümdar ve prensleri de

¹ 14 üncü asrın başında Türkçenin ne kadar geniş sahalarla yayılmış bulunduğu, İbni Batuta'nın Anadolu ile Karadeniz ve Hazar denizinin kuzey bölgeleri hakkında yazdığı seyyahat notlarından açıkça görülmektedir.

tebalarını Türk dilini kullanmaya teşvik veya cebre teşebbüs etmediler. Türkçeyi resmî saray lisanı olarak kabul etmiş olsalardı, idarî ve resmî işlerde lüzumu dolayısıyla, bu dilin yayılmasına yardım etmiş olacaktı. Fakat Türk padişahları bunu da yapmadılar. Tersine olarak, Arapça ve hususile Farsçayı himayeleri altına aldılar.

Genel olarak, Türkler, on dördüncü asra kadar, dillerinin mevkiini yükseltmek için, şuurlu veya şuursuz, hiçbir sistemli efor sarfetmediler. Gerçekten, bizzat Türklerin arasında bile, Türkçenin, tedricî bir şekilde olsun, edebî ve ilmî bir dil olarak, Arapça ve Farsça ile rekabete başlaması, ancak on üçüncü asırdan sonra olmuştur. Şurası açık ve muhakkaktır ki, Türkçenin yayılışı sistemli bir türkleştirme siyasetinin neticesi olmaktan uzaktır, ve yukarıda sayılan menfi şartlara rağmen, Türkçenin büyük bölgelerde halk dili olarak yayılması bize gösteriyor ki, bu elverişsiz şartlardan çok daha kuvvetli âmiller türkleştirme işinde müessir oluyordu.

Gerçekten, şimdiye kadar bahsettiğimiz şartların hepsi de, Türkçenin yayılması bakımından, hiç de müsait olmayan şartlardır. Fakat bunlara ilâve olarak, garplı bilginlerin iddiasına göre, Seyhun ötesindeki Türkler küçük kabileler halinde ve ekseriyetle göçebe olarak yaşıyorlardı ve mecmu nüfusları cüz'î idi.

Bu şartlar doğru olsaydı, Türklerin, girdikleri yerlerdeki Türk olmayan şehir ahalisini temsil etmek şöyle dursun, bu ahali ile sıkı münasebete geçmeleri ve onlarla kız alıp verme ihtimalleri pek küçük olurdu. Diğer taraftan, nüfusları az olduğuna göre, sayı ve nüfus kesafeti bakımından ağır basmaları mümkün olamayacağı gibi, dillerini girdikleri yerlerde iktisadî âmillerin yardımıyla öğretmelerine de imkân bulunamazdı. Çünkü göçebelik şartları altında pazar lisanını kontrol etmeleri mümkün olamazdı. Şehir pazarlarındaki alışveriş dili, şehir ahalisinin civar köylerdeki dili tesbit ve tayin ve icabederse değiştirmelerine vasıta olur.

Verilecek karar sarihtir: Bu şartlar altında Ortaşark'taki geniş saha türkleşemezdi; şu halde, bahis mevzuu şartların hakikata uymaması icabeder.

Nitekim, yaptığımız bu etüd, bizi, Türklerin hemen sırf göçebe hayatı sürdürdükleri ve nüfuslarının cüz'î olduğu fikirlerini redde, ve

garp bilginlerinin ileri sürdükleri iddialara aykırı olarak, aşağıdaki durumların mevcut bulunduğu kararına sevketmiştir :

a) Türkler, Arap istilâsı sıralarında, esasen Horasan ve Maveraünnehir'de bulunuyorlardı ve Arap hâkimiyetinin bu mıntakalarda teessüsünden sonra da bu bölgelerden ayrılmıyarak oldukları yerlerde kaldılar. Demek ki, bu mıntakaların türkleşmesi, Arap istilâsından önce ve Selçuklardan ise çok daha evvel başlamıştır.

b) Türkler şehir ve kasabalarda yaşamakta idiler; ancak coğrafî şartların zoru ile bazı mıntakalarda göçebe bir hayat sürüyorlardı.

c) Ortaasya'daki Türk nüfusunun oldukça büyük olduğunu ve Türklerin Ortaşark'a oldukça kesif kütleler halinde göç ettiklerini ileri sürmek yerinde ve makul bir iddia olur.

Türklerin, Selçuklardan ve İslâmiyetten evvel, Horasan dağları, Seyhun ve Hindistan arasındaki bölge halkının mühim bir kısmını teşkil ettikleri tezi bu yazının asıl konusunu teşkil etmektedir. Anadolu ve Kafkasya bölgelerinin mütaleası için Hazarları ve güney Rusya'daki diğer Türkleri de dikkate almak gerekli olduğundan, bu bölgelerin türkleşmesi meselesi mevzuumuz dışında bırakılmıştır.

Horasan ve Maveraünnehir'de Selçuklardan önce Türklerin bulunduğu batı bilginleri tarafından kabul edilmektedir, fakat umumiyetle çok tahdid edici şartlar ileri sürülmektedir. Meselâ, "Ortaasya'nın bu (Türk Kâbül şâhı) ve diğer kırılları İranlı idiler, yalnız sülâleleri ve orduları Türktü,"² gibi iddialara sık sık rastlanmaktadır. Ekseriyet, bu mıntakalardaki Türklerin esirlerden veyahut da para ile tutulmuş yabancı askerlerden ibaret olduğunu kabul etmektedir.

Burada şunu hatırlamak faydalı olur ki, Horasan ve Maveraünnehir mıntakaları İslâm dünyasının ilim ve bilgi hayatının gelişmesinde pek önemli bir rol oynamıştır. İslâmiyette ilim ve kültür bakımından en büyük varlık gösterildiği zamanlarda, ilim adamı ve bilginlerin büyük bir sayısı bu mıntakadan çıkmıştır. Bu bölgeler yalnız büyük sayıda ilim adamı yetiştirmekle de kalmamışlardır. Bir ilim tarihi kitabının yarımşar asra tekâbül eden bölümlerine 800 den 1100 tarihine kadar olan devrede isim-

² Hitti, P. K., History of the Arabs, New-York 1937, s. 208 not 6.

lerini vermiş olan en mümtaz altı ilim adamından yalnız ikisinin pek geniş olan İslâm ülkesinin bu küçük köşesinden neş'et etmediği görülür³. Bunların biri olan Râzî de Horasan'dan pek uzakta olmayan Rey şehrinde.

Ceyhun Irmağının hem kuzey-doğu hem de güney-batısındaki bölgelerde, Türklerin, yalnız onbirinci asırdan önce değil, yedinci asırdan evvel de bulduklarını gösteren deliller, Bizans, Ermeni, Çin ve İslâm tarih veskalarında mevcuttur. İslâm tarih ve coğrafyacılara bu yazının başlıca kaynaklarını teşkil etmektedirler. Diğer dillerdeki belgelerden de ikinci derecede olarak faydalanılmıştır.

Muhtelif garblı bilginler, tarihî kaynakların "Türk,, kelimesini doğru kullanmadıklarını iddia ediyorlar. Meselâ Gibb şöyle söylüyor: "Arapçada mevcut tarihî vesikalar Türk adını, bu mntıkların İranlı'dan gayri bütün diğer milletleri için kullanıyorlar ve bu bakımdan yanlışlıklara yol açıyorlar. Bu vesikalar (muhtemel olarak, başlıca tarih kitaplarının yazıldığı çağlardaki durum icabı olarak), Araplara Maveraünnehir'de karşı koyanların "tarihî Türkler,, olduğu intibasını veriyorlar,,⁴. "Tarihî Türkler,, den maksat Tukyular ve Türkeslerdir.

Aynı fikri Marquart, daha açık bir şekilde, ileri sürmekte ve "Araplar Akhunlara Türk demekle kronoloji yanlışlığı (anachronism) yapıyorlar,, demektedir⁵. "Kronoloji yanlışlığı,, ile Marquart, Akhunların "Türk,, adının kullanılmaya başlamasından daha eski, yani Tukyuların zuhurundan evvel olduklarına işaret ediyor. Halbuki "Türk,, adı, ilk belirmediği zamanlardan itibaren, siyasi bakımdan olmaktan fazla dil ve milliyet bakımından bir zümreyi ve kavmi tefrik ve temsil için kullanılmıştır. Türklerin Tukyuların İmparatorluğunu kurmazdan önce yer yüzünde bulunmadıkları ve dilleri gibi ayırıcı vasıflarını bu imparatorlukla birlikte kazanmış oldukları, üzerinde durulmaya değmez derecede sakat bir iddia olur. Bundan başka Hiyungnu ve Topa gibi kavimlerin Türk oldukları kabul ediliyor. Halbuki bunlar "tarihî Türkler,,in belirme-

³ Sarton, G., Introduction to the History of Science, cilt I.

⁴ Gibb, H. A. R., The Arab Conquests in Central Asia, Londra 1923. s. 10

⁵ Marquart, J., Eransahr, Abhandl. Göttingen K. Gesell. Wiss., 1901, s. 239, not 6.

sinden, yani Tukyü devletinin kurulmasından çok önce siyasî tarih sahnesinden kaybolmuşlardır.

Çin tarihlerinde Uygur, Kırgız ve Türkelere Tukyü denmesi veya Tukyulara Hiyungnu adının verilmemiş olması iyi ve makul sebeplere dayanır. Çinliler için, kuzey-batı komşularının siyasî birlik veya ayrılıkları onların dil veya kültürel münasebetlerinden ve yakınlıklarından daha önemli idi. Halbuki Araplar, Maverâünnehir ve dolaylarında, aralarında siyasî birlik bulunmayan karışık bir kütle ile karşılaşmışlardı. Bunların nazarında Türk, siyasî bir birliğe bağlı bir ferd olmaktan fazla, muayyen bir dili konuşan bir şahıstı. Türkler İslâmiyeti kabul ettikten sonra, diğer müslümanlar gözünde ve kendi gözlerinde bu ayırıcı vasıflarını da kaybettiler.

Maveraünnehr'in Araplar Tarafından Fethi

Arap ordularının Horasan ve Maverâünnehir bölgelerini istilâsı, hususile Barthold ve H. A. R. Gibb tarafından oldukça etraflı bir şekilde incelenmiştir. Biz burada bu olayların tafsilatına girişmeyeceğiz; yalnız, Türklerin Arap ordularına karşı koyma faaliyetinden mevzuumuzu ilgilendiren cihetler üzerinde durmakla yetineceğiz.

Horasan ve Maverâünnehr'in işgalinde Arap ordularının karşılaştığı en büyük mukavemetin Türkler tarafından gösterildiği açıkça görülmektedir⁶. Maverâünnehir'de Araplarla dövüşen Türklerin Seyhun ötesinden gönderilme ordular olduğu mütaleası ileri sürülmüştür. Fakat Barthold, bu mntıkada Araplara karşı koyan Türklerin Tukyular değil, Türkelere, muhtelif mahallî Türk grupları, ve muhtemel olarak, Akhunların torunları olduğunu göstermiştir⁷. Garp Hanlığı tarafından Araplara karşı dövüşmek üzere Maverâünnehr'e muhtelif zamanlarda ordular gönderilmiştir. Fakat İslâm ordularına asıl devamlı mukavemeti bu mntıkların yerli Türklerinin gösterdiği muhakkaktır⁸.

⁶ Gibb, s. 73-4.

⁷ Barthold, Die historische Bedeutung der alttürkischen Inschriften, Anhang zu Radloff, W., Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei, St. Petersburg 1897, s. 3-4.

⁸ Hususile Arap fütuhâtından bahsedilirken, Arapça kaynaklardaki cümleler metnimizde mümkün mertebe aynı olarak muhafaza edilmişlerdir.

Arap istilâsı, Muaviye'nin halifelikteki mevkiini takviye etmesinden sonra başladı. 54 (674) senesinde Übeydullah ibni Ziyad, Horasan valiliğine tayininden az sonra, Ceyhun Irmağını geçti ve Buharalı bir Türk grupunu mağlup ettikten sonra geri çekildi⁹. Bu hâdise hakkında Belâzürî, biraz daha tafsilat vermekle beraber, durumu daha fazla aydınlatmıyor. Übeydullah'ın Buhara'ya hucumunu, bunun üzerine şehirde hükümdar olan Hatunun Türklerden yardım istediğini ve Türklerin (muhtemel olarak civar bölgelerden) yardıma geldiklerini anlatıyor¹⁰. Taberî, Übeydullah'ın köylük araziye yaptığı akınları anlatırken, Buhara'daki Türk kuvvetlerinden de bahsediyor¹¹.

Bu hareketler büyük bir askerî savaş teşkil etmiyordu. Daha fazla akın mahiyetinde idi. Fakat Nerşahî, hâdiseler üzerinde daha fazla duruyor ve bazı tafsilât veriyor. Baykent ve Ramitan'ın Araplar tarafından zaptında dört bin Buharalı'nın esir alındığını ve bu başarılarından sonra Arapların Buhara'yı muhasara ettiklerini, Hatun'un Türklerden yardım istediğini, fakat yardıma gelen Türk ordusunun mağlûp edildiğini ve Arapların birçok ganimet elde ettiklerini söylüyor. Hatun'un barış talebetmek ve ağır bir vergiyi ödemek zorunda kaldığını da ilâve ediyor¹².

Horasan valisi olarak Übeydullah'ın yerine geçen Eslem ibni Zura, Maveraünnehir'de, askerî bir faaliyet göstermedi¹³. Yerine geçen Said ibni Osman, 56 (676) yılında gayri müslimlere (yani Türklere) taarruz etti, ve kendisine karşı gönderdikleri orduyu yenerek onları şehirleri içinde sardı¹⁴. Taberî'nin adını zikretmediği bu şehir belki Semerkant'dir. Çünkü Yakut, bu şehrin Said tarafından fethedildiğini söylüyor¹⁵. Araplar 50 rehine ile şehirden çekildiler ve Horasan'a dönerken de Tirmiz'i ele geçirdiler. Belâzürî, Türkler, Sogd ahalisi, v. s. den mürekkep bir kuvvetin

⁹ Taberî, tarih, cilt 2, s. 169-70, Milâdî yıllar, birer sene muhtemel farkla, takribîdirler.

¹⁰ Belâzürî, *Liber Expugnationis Regionum*, M. de Goeje neşri, 1866, s. 410.

¹¹ Taberî, cilt 2, s. 170, satır 7.

¹² Nerşâhî, *Description topographique et historique de Boukhara* (C. Schefer), Paris 1892, s. 37.

¹³ Taberî, 2, 172, 13.

¹⁴ Taberî, 2, 179, 15.

¹⁵ Jacut's *Geographisches Wörterbuch* (F. Wüstenfeld), Leipzig 1868, cilt 3, s. 133, satır 11.

Said tarafından mağlûp edildiğini söylüyor, ve bundan sonra da Said'in Semerkand ve Buhara'da zaferler kazandığını ilâve ediyor¹⁶. Nerşahî bazı hikâyeler ilâvesiyle bu vakaları daha tafsilâtlandırıyor¹⁷.

Bu savaşların hiçbiri, netice itibariyle, Araplar için Maverâünnehir'de devamlı bir egemenlik sağlayamamıştır.

Selm ibni Ziyad, 61 (860) yılında, Yezid tarafından Horasan valisi tayin edildi ve kısa bir zaman sonra Semerkand'a hücum etti¹⁸. Selm'in şehri ele geçirdiği anlaşılıyor, çünkü, daha geç bir tarihte, kendisinden şehrin sahibiymiş gibi bahsediliyor¹⁹. Nerşahî'ye göre, Müslim (Selm) ibni Ziyad'ın büyük bir kuvvetle Buhara'ya hücum etmesi üzerine, Hatun, Sogd hükümdarı olan Tarhun'dan yardım istedi. Tarhun bir Türkistan prensi ile yardıma geldi ise de muzafferiyet Araplarda kaldı ve Hatun sulh yapmaya mecbur oldu²⁰. Selm Maverâünnehir'de uzun zaman kalmadı, az sonra Merv'e dönmek zorunda kaldı²¹.

Belâzürî, Abdullah ibni Hâzim'in valiliği zamanında (64-69= 683-88), Türklerin akınlar yaptıklarını ve Nişapur'a kadar geldiklerini zikrediyor. Bunlar, ibni Hâzim'in isyanını anlatırken, Taberî'nin bahsettiği akınların aynı olmalıdır²². Taberî, Türklerin İsfad kalesine hücum ettiklerini, fakat ekseriyeti Beni Ezdlerden olan kale müdafileri tarafından püskürtüldüklerini söylüyor. Müdafiler, o sırada Herat'ta bulunan ibni Hâzim'den yardım istediler. İbni Hâzim takviye kuvvetleri ile gelerek Türklerin mağlûp edilmesine yardım etti. Bu tafsilâta İbni Hâzim'in başarılarını öven bir şiir de ilâve edilmiştir²³. Bu muktedir valiyi Abdümelik 72 (691) yılında öldürmüştür²⁴.

Abdullah ibni Hâzim'in yerine geçen oğlu Musa ibni Abdullah ibni Hâzim, babasının ölümünden önce, bir defa ondan ayrılarak

¹⁶ Belâzürî, s. 411.

¹⁷ Nerşâhî, s. 38-39.

¹⁸ Taberî, 2, 394, 17.

¹⁹ Taberî, 2, 395, 2.

²⁰ Nerşâhî, 40.

²¹ Belâzürî olayları doğru olarak sıralamıyor.

²² Taberî, 2, 488. Taberî'nin 65 (684) yılında olduğunu söylediği bu isyan hakikatta daha geç bir tarihte vuku bulmuştur.

²³ Taberî, 2, 493-4.

²⁴ Taberî, 2; 833, satır 14.

Ceyhun'un ötesindeki kırıllardan birinin himayesine sığınmıştı. Musa, Amül, Buhara, ve Semerkand'e uğrayarak Kiş'e geldi ve burada "şehir ahalişi,, ile harbetti²⁵. Buradan Tirmiz'e geçti ve dostluk rolü yaparak onu kandırmak suretiyle, Tirmizşahi avenesi ile beraber şehri terkedip kaçmaya mecbur etti. Bunlar Türklere sığındılar ve onlardan yardım istediler. Fakat Türkler kendileriyle alay ederek, "yüz kişi gelip sizi yurdunuzdan kovdu; Kiş'te harbettiğimiz bu kuvvetle biz yine muharebe yapmayız,, dediler²⁶. Taberî'nin bu cümlesi ayrıca şu bakımdan ilginizi çeker ki, Kiş ahalişi arasında Türkler bulunduğunu, ve Taberî'nin Kiş ahalişi dediği zaman bunlar arasında Türkleri de kastedtiğini bize anlatıyor. Bu, garplı bilginlerin tefsirlerine aykırıdır. Musa, Türklerden ve Araplardan müteşekkil bir orduyu yenmiş²⁷ ve birkaç sene sonra da Türklerden, Tubbetlerden ve Akhunlardan mürekkep 70.000 kişilik bir ordunun hücumunu aktım bırakmıştır²⁸.

Taberî'nin sözlerinden, Musa'ya Horasan ahalişinin bir kahraman gözü ile baktığı anlaşılıyor. Bu mıntakadaki Arapların ve Türklerin büyük sayılarla Musa'nın ordusuna katıldıklarını öğreniyoruz²⁹. Musa 85 (704) de öldürülmüştür.

Bu ilk savaşıardan, bu bölgelerde Türklerin bulunduğu açık ve kesin olarak görülüyor. Fakat birçok garplı bilginler bazı tefsirlerle bu neticenin ehemmiyetini azaltıyor veya aksi neticeye varıyorlar. Bu meseleyi de göz önünde bulundurarak savaşıardan bahse devam edelim.

82 (701) yılında, Mugayre ibni Mühelleb Horasan'da öldü. Bu sırada, Horasan valisi olan babası Kiş ahalişi ile savaşıyordu. Mugayre'nin kardeşi Yezid de altmış atlı ile Merv'e gitmek üzere yola çıkmıştı. Yolda, Neseft'ın gelen beş yüz Türk atlısı bunların önüne çıkarak kendilerinden bazı şeyler istedi. Bunlara bir yay ile bir miktar kumaş verildi. Bu eşyayı alan Türkler kafiye bırakarak gittiler, fakat bir müddet sonra tekrar karşılarına çıkarak yeniden bazı isteklerde bulundular. Bunun üzerine Yezid kızdı ve iki kafiye arasında bir kavga başladı. Nihayet, hangi

²⁵ Taberî, 2, 1147, 3.

²⁶ Taberî, 2, 1148, 11.

²⁷ Taberî, 2, 1150.

²⁸ Taberî, 2, 1153.

²⁹ Taberî, 2, 1160, 19.

tarafın yenildiği kesin olarak belli olmadan, çarpışma sona erdi ve Araplar yollarına devam ettiler³⁰. Belh'e giderken aynı Türk atlıları ile karşılaşan el Mühelleb'in vekili Hâris ibni Kutbe, bunları yenilgiye uğratarak aralarından bir kısmını esir aldı, fakat az sonra bunları serbest bıraktı³¹.

Barthold'un yaptığı gibi, bu Türk atlı kafilesinin Doğu Türk Hanlığı kuvvetlerinden olduğunu kabul etmek için hiçbir sebep yoktur³². Bunların, rastlandıkları bölgeye mensup bir çete olmaları çok daha muhtemel görünüyor. Bundan başka, bu sıralarda, ne Türkesler, ne de Doğu Hanlığı Maverâünnehir işlerine karışacak bir durumda bulunmuyorlardı³³.

Maverâünnehr'in asıl sistemli bir şekilde İslâm ülkesine ilhakı Kuteybe ibni Müslim'le başlar. Fakat biz burada Kuteybe'nin Türklerle yaptığı çarpışmaların tafsilâtına girişmeyeceğiz. İnkiraz tarihleri olan 739 yılına kadar Ortaasya'nın siyasî tarihinde büyük bir rol oynamış olan Türkeslerle müslüman orduları arasındaki mücadele de konumuz dışında kalır. Burada daha fazla Türkes devletinin kurulmasından önceki Türk - Arap mücadelesine temas edilecektir.

88 (707) yılında, Kuteybe, Buhara civarındaki Numişket ve Râmitan şehirlerine hücum etti. Türklerle Sogd ve Fergana ahali kendisine karşı savaştılsa da yenildiler³⁴. Kuteybe iki sene sonra Buhara'ya hücum etti. Buhara'da hüküm süren Vardan Hudat'ı Sogd'a, Türklere ve civarlarındaki diğer ahali nezdine göndererek bunların kendisine yardımcı olmalarını istedi³⁵. Burada senelerce Maverâünnehir'de bağımsız bir mevcudiyet olarak kalmış memleket dışı bir Türk ordusu bahis mevzuu olamaz. Kuteybe'nin kazanmak istediği bu Türklerin bu bölgelerde yaşayan yerli Türkler olduğunda şüphe var mıdır ?

³⁰ Taberî, 2, 1078.

³¹ Taberî, 2, 1080, 15. Ayrıca bakınız: İbni Hallikân, *Biographical Dictionary* (M. de Slane), Paris 1871, cilt 4, s. 175.

³² Barthold, *Die Alttürkischen Inschriften und die arabischen Quellen*, (Radloff, *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei*), 1899, s. 16.

³³ Gibb, s. 30; Chavannes, E., *Documents sur les Tou-kiue occidentaux*, St. Petersburg 1903, s. 282.

³⁴ Taberî, 2, 1195.

³⁵ Taberî, 2, 1202, 12.

Semer kand civarında Kuteybe, Sogd hükümdarı Gûrek'le savaşmak zorunda kaldı. Gûrek'in ordusunda Türkler ve Fergana ve Şaş ahalisi bulunuyordu. Kuteybe bu savaşta da muzaffer oldu³³. Bu savaşta Türklerin Seyhun ötesinden geldikleri ve Türkeş ordusuna mensup oldukları iddia edilmiştir. Houtsma, Çin hükümdarının yeğeninini, 707 de, Maverâünnehir'de bulunduğunu ve Kuteybe'ye karşı savaştığını ileri sürüyor³⁷. Böyle bir kimse nin mevcudiyeti kabul edilse bile, kendisinin Türkeş olduğunu kabul için bir sebep yoktur. Esasen bu faraziyenin yanlışlığı isbat edilmiş bulunuyor ve burada bizim bu mesele üzerinde daha fazla durmamıza lüzum yoktur³⁸.

Kuteybe'nin ölümünden (715) sonra, bugünkü Semireçinsk dolaylarından hücum geçen Türkeşler, Maverâünnehir'deki islâm hâkimiyetini tehdide başladılar ve umumiyetle Maverâünnehr'in yerli halkı Türkeşleri Araplarla yaptıkları muharebelerde desteklediler: Bu savaşlardan bahseden tarihçiler, Maverâünnehr'in muhtelif bölge ve şehir halkının Türkeşlerle müttefik olduklarını sık sık zikrediyorlar.

Bir müddet için Türkeşler büyük başarı kazandılar. 721 yılında, Horasan valisi Cüneyd, Türkeşlere karşı yürüdü ve generallerinin nasihatlerini dinlemiyerek, bütün ordusunu beklemeden, Ceyhun'u kuvvetlerinden bir kısmı ile geçti. Fakat şiddetli bir yenilgiye uğradı. Ünlü bir Arap komutanı olan Müceşşer ibni Müzahim "hiç bir Arap komutanı Nehri (yani Ceyhun'u) 50.000' den az kuvvetle geçmemeli,, demiştir³⁹.

110 (728) senesinde, Türkler, Buhara - Merv yolu üzerinde, Âmül'de tutunmuş ve mevkilerini tahkim etmişlerdi. Eşres ibni Abdullah es - Sülemî bunlara hücum etti⁴⁰. Bundan dokuz sene sonra, yine Eşres ibni Abdullah zamanında, Türkler Merverrûz ve Belh'i ele geçirmiş bulunuyordu⁴¹. Bu Türk kuvvetlerinin sırf Türkeşlerden ibaret olmadığı, fakat bu bölgelerin yerli Türklerini de ihtiva ettiği anlaşılıyor. Taberî, Türkeş Hâkanının Yukarı To-

³⁶ Taberî, 2, 1249, 14.

³⁷ Houtsma, M. T., Review, Göttingische Gelehrte Anzeigen, 1889, s. 387.

³⁸ Gibb, s. 13, 15.

³⁹ Gibb, s. 73.

⁴⁰ Taberî, 2, 1512.

⁴¹ Taberî, 2, 1612.

haristan'a gittiğini ve oranın yerlisi olan Karluk Türklerinin Yab-gusunun yanında kaldığını söylüyor⁴².

Hâkan Sulînin, 737 yılında, Esad ibni Abdullah tarafından mağlûp edilmesi ve bundan bir yıl sonra da Sulînin ölmesi, bu bölgelerde müstakil Türk nüfuz ve hâkimiyetinin sona ermesine sebep oldu. Bundan sonra islâm dini Maverâünnehir'de sağlamca tutundu, ve Türklerin müslümanlığı kabulleri üzerine, Türklük ve Farslık gibi tefrik edici vasıflar ve bunlara tekabül eden sözler ve adlar silinmeye ve ortadan kalkmaya, ve herkes kendisine her şeyden evvel bir müslüman olarak bakmaya başladı. Bu zamandan itibaren, tarihlerde Türkten bahsedilince, umumiyetle gayri müslim Türk, yani İslâm sınırları dışındaki Türkler kasd olunur.

Horasan ve Maverâünnehir Ahalisi Arasında Türklerin Yeri

Makdisî, Sogd'da birçok dillerin konuşulduğunu söylüyor⁴³. Maverâünnehir şüphesiz ki dil ve milliyet bakımından karışık bir bölge idi. Fakat Türklerin ve muhtelif Türk kavimlerinin bu mıntıka ahalisinin mühim bir unsuru oldukları ve eski yerlileri arasında buldukları anlaşılıyor.

Nerşahi, Sogd'a ilk yerleşenlerin Türkistan'dan geldiklerini ve bu mıntıkeyi bol suyu ve ağaçları dolayısıyla seçtiklerini söylüyor⁴⁴. Nerşahi'nin mahallî bir efsaneyi andıran bu sözlerine şüphesiz olarak fazla bir tarihî değer verilemez. Fakat Türklerin bu mıntıkaların eski ahalisi arasında bulduklarını gösteren aşağıdaki delilleri teyid etmesi bakımından dikkati çeker.

Sekizinci asra ait olan Tonyukuk Kitabesinde şöyle deniyor: "Onları Demir Kapıya kadar takip ettik ve orada onları geri çevirdik. İnal Kagana bütün Sogd ahalisi, reisleri Suk (?) ile birlikte, gelip teslim oldular. Atalarımız ve Türk milleti de kendi zamanlarında Demir Kapıya varmışlardı,"⁴⁵. Demir Kapı Maverâünnehr'in güney-batı kısmına düşer.

⁴² Taberî, 2, 1612, 16.

⁴³ Makdisî, BGA, 3, 262.

⁴⁴ Nerşâhî, 5.

⁴⁵ Ross, E. D., The Tonyukuk Inscription, BSOS, 6, 1930, 42.

Bizans tarihçisi Menander, Bizans elçisi Zemarkos'un Batı Türkleri sarayına giderken, Sogd'da rastladığı Türk madencilerinden bahsediyor ⁴⁶. Menander'in bu sözleri, kitabını on üçüncü asrın ilk yıllarında yazmış olan Mübârekşâh'ın verdiği bilgi ile yanyana getirilince daha büyük önem kazanır. Mübârekşâh el-Merverrûzî, Türkler tarafından istihsal ve ihraç edilen eşyadan bahsederken, Sogd'un güneyinde bulunan bir dağdan gümüş, altın, demir ve cıva gibi madenlerin çıkarıldığını ve Türklerin bu madenleri "dünyanın her tarafına götürüp sattıklarını," söylüyor ⁴⁷.

Kendilerinden ileride bahsedeceğimiz Akhunların beşinci asırdaki göçleri, şüphesiz ki bu bölgelerdeki Türk nüfusunun çoğalmasına sebep olmuştur ⁴⁸. Araplar Maverâünnehr'i ellerine geçirince, Türk olan Buhara hükümdarını bir tâbi hükümdar olarak yerinde bıraktılar ki, bu, kendisinin halk tarafından desteklendiğine ve dolayısıyla buradaki Türk nüfusunun nisbî büyüklüğüne delâlet eder.

Sogd'da Türk şehirlerinin bulunduğunu Fihrist'ten açık bir şekilde öğreniyoruz ⁴⁹. Semerkand'da, 204 (819) de, hüküm sürmüş olan Samanoğullarından Nuh ibni Esed'in arazisi içinde Türk şehirleri bulunduğunu ibni Hurdâdbih zikrediyor ⁵⁰. O zamanlar, islâm arazisinin sınırı henüz Seyhun'a varmamıştı. Mesudî şöyle söylüyor: Semerkand çölündeki Amât şehrinin tahribinden beri, artık Türklerin bütün kıralları tarafından sayılan bir hâkânları kalmamıştır ⁵¹.

Türklerin Arap istilâsından sonra da Maverâünnehir'deki yurtlarında kaldıkları, ve bazı garplı tarihçilerin zımnem söylemek istedikleri gibi, Arap orduları önünden kaçarak Seyhun ötesine geçemedikleri muhakkaktır. Yani Arap istilâsından evvel bu bölgelerde Türkler olsa bile, bunlar yerlerinde kalmamışlar ve bu araziye Araplardan kaçarak boşaltmışlardır diye bir

⁴⁶ Menander Protektor, Bekker neşri, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonn 1829, 380, 15.

⁴⁷ Ross, E. D., Târîkh-i Fakhr ud-din Mubârakshâh, Londra 1927, 38-9.

⁴⁸ İslâm'dan evvel Maverâünnehir'de Türklerin mevcudiyeti hakkında başka deliller için aşağıda s. 119-21 e bakınız.

⁴⁹ Kitab-ül Fihrist (G. Flügel), Leipzig 1871, 18.

⁵⁰ İbni Hurdâdbih, M. de Goeje, BGA, 6, 38.

⁵¹ Mesudî, Les Prairies d'Or, Barbier de Meynard ve Pavet de Courteille, Paris 1861-77, 1, 287.

iddia yürütmek hakikata uymaz. Şimdi bu nokta üzerinde biraz duralım ve bazı misallerle incelememize devam edelim.

Şimdiki Taşkend'in yakınında bulunan Şaş şehri, 191 (806) yılındaki isyanında Râfi ibni Leys'e yardımda bulunan Türklerle meskûndü⁵². Sonradan Semerkand kalesi dışında Râfi'e yardım eden de yine Türkler oldu⁵³. Kudâme ibni Câfer'in zamanında (948 yılında ölmüştür) Semerkand'ın altmış fersah doğusunda bulunan Nuşcan şehrinin ötesindeki araziye gayri müslim Türkler işgal ediyordu⁵⁴. Halife Memun (813-33) Esed ibni Saman'ın oğullarına timar olarak bazı arazi bağışlamıştı. Yahya'ya düşen Şaş şehrinin ahalişi Oğuzlara ve Halaclara mensup müslüman Türklerdi⁵⁵.

Câmi-ül-Hikâyât adlı eserinde Muhammed Avfi şöyle yazıyor: "Bunların (Türklerin) Hârezm'de bulunan bir kısmı, İslâmlık bu bölgelere saadet getirdiği zaman müslüman oldular ve İslâmiyette yüksek başarılar gösterdiler.... Türkmen adı ile anılan Türkler de kendi arazilerini bırakarak İslâm şehirlerine geldiler,"⁵⁶.

Mesûdî, Halac (veya Halluh, yani Karluk) Türklerinin Fergâna, Şaş ve dolaylarında yaşadıklarını söylüyor⁵⁷ ve Bedehşan civarında, Fergana'nın güneyinde ve Kâbül'ün kuzeyinde şehirli ve göçebe Türklerin bulunduğunu zikrediyor⁵⁸.

Yukarıdakilere benzer diğer misaller çoktur; bunların bazıları bu yazının başka kısımlarında zikredilmiştir. Şimdi Türklerin İslâm arazisi dahilinde yaşadıklarını gösteren birkaç misal daha vererek başka iki meseleye de temas edelim. Bunlardan birincisi, Abbasî ordularındaki Türklerle taallük ediyor, ikincisi de, Arap ordularının karşılaştıkları Türklerin şehirlerde yaşayıp yaşamadıkları meselesini ilgilendirmektedir.

Abbasî halifelerinin, hususile Mutesim'le başlayarak, ordularında büyük sayıda Türk askeri bulundurduklarını biliyoruz.

⁵² Taberî, 3, 712, 5.

⁵³ Taberî, 3, 775, 9.

⁵⁴ İbni Hurdâdbih, 262; Houdas, O., Histoire du Sultan Djelal ed-Din Mankoberti, Paris 1891, 54.

⁵⁵ Raverty, H. G., Tabaqât-i Nasirî, Kalküta 1881, 28, not 2.

⁵⁶ Barthold, Turkestan v epokhu Mongol'skago nashestviia, St. Petersburg 1898, 1 (metin), 99.

⁵⁷ Mesûdî, 1, 288.

⁵⁸ Bailey, H. W., Iranian Studies, BSOS, 6, 1932, 947.

Birçok garp tarihçileri bunların ya gayri müslim Türklerden alınan esirler, yahut da para ile tutulmuş ve islâm arazisi dışından getirilmiş Türkler olduğunu iddia ediyorlar. Halbuki Horasan ve Maverâünnehir'den askere alınan Türklerin çok olduklarını gösterir açık deliller mevcuttur.

Burada, esir alınmış Türklerin Abbasi ordularında bulunmadığı iddia edilmemektedir. Filhakika, Ortaçağ'da esir ticareti başlıca kazanç yollarından biri ve çok yayılmış bir gelenektir. Bu yazıda, Abbasi ordularındaki Türklerin hiç de münhasıran islâm hudutları dışından gelmedikleri, fakat bunların birçoğunun ve belki büyük bir çoğunluğunun islâm sınırları içinden toplandığı ileri sürülmektedir.

Mahmud-u Gaznevî (Yemin-üd-Devle), Karahanlılarla 389 da yaptığı savaşlara hazırlık olarak, ordusuna Gazneli Halaç Türkleri ve Belh bölgesinden de Halaç ve Oğuz Türkleri aldı ⁵⁹.

Mesûdi'nin aşağıdaki sözleri, Mutesim'in elindeki kalabalık Türk ordusunun büyük bir kısmının Horasan ve Maverâünnehir bölgesinden toplanmış olduğunu açıkça gösteriyor: "Mutesim büyük bir tehalükle Türkleri arıyor ve Türk esirlerini toplatıyor ve satın alıyordu. Bu suretle 4000 esirden mürekkep bir birlik teşkil etti. Bunlara kılaptanlı el işlemesi kumaşlar giydirdi ve sırma işlemeli kemerler bağlattı ve bu birliği hususî üniformalarıyla ordusunun diğer kısımlarından tefrik etti. .... Horasan ve hususile Fergana ve Ustrûşine ahalisinden kimseleri teçhiz ederek ordusuna aldı. Bu Türklerden az zaman içinde büyük bir ordu teşkil edildi," ⁶⁰.

Mesûdi'nin bu sözleri, başka bir bakımdan da, önemle ilginizi çeker. Çünkü, "Horasan, Fergana, ve Ustrûşine ahalisi," dediği zaman Türklerden bahsettiği ve bu sözlerinden böyle bir mânânın tabii olarak çıkacağını düşündüğü anlaşılıyor.

İslâm yazıcıları Maverâünnehir fütuhâtından bahsederken bu gibi ifadeleri çok kullanıyorlar. Meselâ, "Arap orduları Türkler ve Buhara (ve birçok başka şehirler) ahalisi ile harbettiler," gibi cümleler kullanıyorlar. Anlaşıldığına göre, bu gibi ifadeler, garp bilginlerinin, bu bölgelerdeki şehir ahalisinin Türk

⁵⁹ Trudy of the Oriental Section of the Imperial Archeological Society, St. Petersburg, 17, 1874, s. 224, 225.

⁶⁰ Mesûdi, 7, 118.

olmadığı, savaşan Türklerin yabancı ordulara mensup oldukları ve Türklerin şehirlerde yerleşmiş olarak bulunmayıp, göçebe bir hayat sürdükleri gibi sonuçlara varmalarına yardım etmiştir. Yukarıda da Tabert'in "Kiş ahalisi," sözünü kullanmakla, bu ahali arasında Türklerin bulunmadığını anlatmak istemediğini görmüştük⁶¹.

Gerçekten, bu bölgelerdeki şehirlerin birçoğunda Türklerin yerleşmiş bulunduğu, bu yazımızdaki misallerden açıkça anlaşıldığı gibi, Arap ordularına karşı koyan Türklerin de ekseriyetle yerli Türkler olduğunu ve Seyhun'un ötesinden gelmediklerini gördük.

Bu şehirlerin nüfusları umumiyetle karışık olduğundan, müslüman yazıcıların, "şehir ahalisi," sözünü kullanmayı tercih ettikleri düşünülebilir. Savaşan şehir ahalisinin yanı başında daima yardımcı olarak Türklerden bahsedilmesinin sebebi de, muhtemel olarak, mahallî iktidarın Türklerde olması ve orduların hususile Türklerden mürekkep bulunmasıdır. Fakat, şüphesiz olarak, her tarafta Türklerin müdafaaya iştirak etmeleri, Türk nüfusunun çokluğuna ve bu bölgelerin her tarafına dağılmış bulunduğu da delâlet eder.

Sogd ve Sogdlular

Batı bilginlerinin Türkleri Maveraünnehir yerlileri arasında saymamalarının önemli bir sebebi, bu bölge ahalisinin Sogdlulardan müteşekkil olduğu yolundaki iddialarıdır. Bu iddianın ileri sürülmesinin bir âmili, Sogd dili adı verilen bir dille yazılı belge ve arkeolojik materyellerin geniş bir sahada yayılmış olarak bulunmuş olmasıdır.

Asrımızın ilk yirmi yılı içinde Çin Türkistan'ında yapılan müteaddit arkeolojik araştırmalar neticesinde Turfan, Dun Huang, Kuça, ve Tarım havzasının diğer bazı yerlerinde Sogd dili ile yazılmış belgeler meydana çıkmıştır. Büyük bir kısmı buddizm ve manikeizm ile ilgili olmakla beraber, bu belgeler, bütün bu mıntıkalara dağılmış olarak Sogdlu ticarî kolonilerin bulunduğunu göstermiştir⁶². Moğolistan'da bulunan Karabalasagun'daki üç dille

⁶¹ Yukarıda s. 107 ve not 25, 26 ya bakınız.

⁶² Pelliot, P., *Le cha tcheou fou, t'ou king et la colonie sogdienne de la region du Lob Nor*, JA 1916, 111-125; Rosenberg, F. A., *Sogdiiskie starie pis'ma*, Izvestiia Akad. Nauk, 5, 1932, 459.

yazılı sütunun bir tarafındaki kitabenin Uygur'ca olmayıp Sogd dilinde olduğu anlaşılınca, Sogdluların çok geniş bir saha içinde yayılmış buldukları fikri iyice kuvvet kazandı. Sogd dilini konuşanların Hazar'dan Çin denizine kadar olan sahaya yayılmış buldukları iddiası bile ileri sürüldü; Sogd'un da Seyhun'un iyice ötelere uzandığı kabul edildi ⁶³.

Sogd'dan bahseden en eski tariht vesikalar, eski İran kitabeleri olan Bfsutün ve Nakşi Rüstem'dir; fakat bunlarda Sogd'un coğrafi vaziyeti ve sınırları tasrih edilmiyor. Daha sonra, Yunan yazımcıları da Sogd'dan ve Sogdlulardan bahsediyorlar. Bunlar da Sogd'un hudutlarını çizmiyorlarsa da, bunların Sogd'la kasdettikleri mıntıkanın aşağı yukarı Seyhun'la Ceyhun arası olduğu anlaşılıyor ⁶⁴. İskender'den sonra yazılan eserlerde bu hususta eskilerine nazaran daha çok sarahat var. Bunlar Sogd adını Aşağı Zereşan üzerinde bir bölgeye veriyorlar ⁶⁵

Arapça kaynaklara bakılırsa, Sogd, Aşağı Zereşan üzerinde küçük bir bölgedir; bu bölge, genel olarak, Semerkand ve Buhara'yı ihtiva eder, ve ekseri eserlere göre, Semerkand, Sogd'un merkezidir. Yâkûbî'ye nazaran, Sogd'un başkendi Semerkand'ın otuz mil kadar güneyinde olan Kiş (yahut Kes) şehridir ⁶⁶.

İbni-ün-Nedîm, *Fihrist* adlı kitabında, Sogd'un merkezini Ferrenket olarak gösteriyor ⁶⁷. Bu şehir herhalde Neseff'nin *Kitâb-ül-Kand fî târih-i Semerkand* adlı eserinde bahsettiği ve Kuteybe zamanından hemen sonra Sogd emîri olan Gürek'in Semerkand'dan dört fersah mesafede yaptırdığını söylediği şehir olmalıdır ⁶⁸. Şunu da ilâve edelim ki, İbni Nedîm'in cümlesinden, bu şehrin Sogd'daki Türk şehirlerinin merkezi olduğu mânası da çıkarılabilir. Zamanımıza intikal etmiş olan *Fihrist* nüshalarından bu şehrin adı hakkında sarîh bir karara varmak kabil değildir. Şehrin ismi başka başka şekillerde okunabiliyor. Maveraünnehir'de bu muhtelif okunuşların çoğuna benzer isimde şehirler mevcuttur. El yazmalarının

⁶³ Ross, E. D , The Study of the Persian Language, The Persia Magazine, 1, 1921, 71.

⁶⁴ Barthold, K istorii orosheniia Turkestana, St. Petersburg 1914, 5.

⁶⁵ Tomaschek, W. , Sogdiana, SWAW, 87, 1877, 74.

⁶⁶ BGA, 7, 299, 14.

⁶⁷ Fihrist, 18.

⁶⁸ Barthold, Turkestan v epokhu v. s. , 1 (metin) , 48.

birinde şehrin adı Neviket'tir. Marquart Nevket şeklini kabul ediyor ve bunun Makdist tarafından zikredilen ve Isık Göl civarında bulunan müşabih adlı bir şehrin aynı olduğunu iddia ediyor⁶⁹. Marquart'ın yanlış olduğu şüphesiz olan bu iddiası, onun Sogd'u herkesten evvel ve onların dayandığı sebepler, zayıf de olsalar, daha meydanda yokken, Seyhun'un ötelere götürmeyi düşündüğünü gösteriyor.

İstahrî, Buhara, Kiş ve Nesef şehirlerini Sogd dışında bırakıyor, fakat başkalarının bu şehirleri Sogd'a ithal ettiklerini de teslim ediyor⁷⁰. Makdîsî Buhara'yı Sogd'un dışında sayıyor⁷¹. Mesûdî ise Sogd'u Buhara ile Semerkand arasında bir bölge olarak tarif ediyor ve bu suretle bu şehirlerin ikisini de Sogd dışında bırakmış oluyor⁷². Yâkût, Sogd'un başlıca şehirlerini sıralıyarak zikrediyor ve bu mintakanın güzelliğinden ve münbit olduğundan bahsediyor. Müslüman coğrafyacıları arasında yalnız Yâkût bu bölgeyi Semerkand Sogdu ve Buhara Sogdu diye ikiye ayırıyor⁷³. Birûnî'nin Sogdu nasıl sınırladığı belli değildir. Sogd hakkında verdiği bilgi münasebetiyle yer zikrettiği zaman hep Buhara'nın yakın dolaylarından bahsediyor⁷⁴.

On beş sene evveline kadar, Zereşan vadisinde Sogd dilinde yazılmış hiçbir vesika bulunmamıştı; bunlara yalnız Çin Türkistan'ında tesadüf edilmişti, ve bu vaziyet bilgilerin dikkatini çekmekten geri kalmıyordu. Fakat o zamandanberi Rus arkeologları bu konuda önemli keşifler yapmışlardır.

Batı Tibet'te, Ladak'ta bir kaya üzerine hakkedilmiş Sogd dilinde bir kitâbe meydana çıkmış⁷⁵ ve Merv'de üzerlerinde Sogd yazısı bulunan müteaddit çanak çömlek parçaları keşfedilmiştir⁷⁶.

⁶⁹ Marquart, J., *Historische Glossen zu den alttürkischen Inschriften*, WZKM, 12, 1898, 158-60.

⁷⁰ BGA, 1, 316.

⁷¹ BGA, 2, 266.

⁷² Mesûdî, 1, 287.

⁷³ Yakut, 3, 94; 3, 294-6.

⁷⁴ Barthold, *Soghd*, E I (İslâm Ansiklopedisi, İngilizce tabı),

⁷⁵ Müller, F. W. K., *Eine soghdische Inschrift in Ladak*, SPAW 1925, 371-4.

⁷⁶ Freiman, A., *Sogdiiskaia nadpis iz starogo Merva*, Zapiski Instituta Vostokovedeniia, Leningrad 1939, 7, 296 ve arkası.

Çu ve Sarıg Irmaklarının vadilerinde yapılan bir kazıda da üzerlerinde Sogdca kelimeler bulunan çömlek parçaları bulunmuştur⁷⁷.

1932 de, Zerefşan suyu üzerinde ve Semerkand'ın 120 kilometre doğusunda bulunan Mug dağındaki yıkık bir binada, üzerinde Sogdca yazılı bir kâğıt parçası bulunmuştu⁷⁸. Ertesi sene Nauk Akademisinin Tacikistan şubesi tarafından yapılan bir araştırmada aynı mevkide bir definenin bakiyeleri bulundu. Burada madeni para, kumaş ve silâh gibi dört yüz parça eşya bulunmuştur ki, bunlar filoloji, takvim ve hususile Sogd dolaylarının Araplar tarafından fethi bakımından büyük önemdedirler. Bulunan seksen bir belgeden yirmi beşi kâğıt üzerindedir. Bunların sekizi Çince, biri Arapça, biri bilinmeyen bir dilde ve diğerleri de Sogdca yazılmıştır. Bu vesikaların bazısında Sogd'un yerli hükümdarlarından bahsediliyor ve bunların bir kısmı Arapça kaynaklar tarafından doğrulanıyor⁷⁹.

Mug dağında meydana çıkan tarihi belgelerin önemi, asıl şu bakımdadır ki, bunlarda, belki ilk defa olarak, Sogdca yazılı belgelerin Sogd mıntikasından olduklarını gösterir tatmin edici deliller bulunmuştur.

Sogdlulara ait vesikaların uzak bölgelere kadar yayılmış olması, bunların ticarî faaliyetlerinin ve muhtelif bölgelerde koloniler teşkil etmelerinin bir neticesidir. İslâm kaynaklarında bu kanaati teyid edici malûmata rastlanıyor.

Taberî, 721 yılında, kalabalık bir Sogdlu kafilesinin Fergana bölgesine kaçtıklarını tafsilâtlı olarak anlatıyor⁸⁰. 728 senesinde, Abdullah ibni Sulem'nin islâmlığı kabul eden yerlilerden haraç denilen vergiyi almaya karar vermesi, Sogdlular'dan bir kafilenin daha göç etmesine sebep oldu⁸¹. On birinci asırda yaşamış olan Mahmud-u Kâşgarî, Sogdluların Balasagun, Talas ve İsficab şehirlerine yerleşmiş olduklarını, fakat bu şehirlerde Türkçe konuşulduğunu söylüyor⁸².

⁷⁷ Bernshtam, A. N., *Arkheologicheskie issledovaniia v Kirgizii, Kratkie Soobshcheniia Instituta Istorii Material. Kulturi*, Leningrad 1940, 4, 47 - 8.

⁷⁸ Lefort, L., *Un nouveau Fonds Sogdien, Le Muséon*, 1934, 47, 346.

⁷⁹ *Sogdiiskii Sbornik*, (A. Freiman), Leningrad 1934.

⁸⁰ Taberî, 2, 1439.

⁸¹ Taberî, 2, 1509; Barthold, *Die alttürkischen Inschriften und die arabischen Quellen*, 27.

⁸² *Divan-ı Lügat-üt Türk*, İstanbul 1917, 1, 30.

Demek oluyor ki, küçük bir bölge olan Sogd dışında koloniler halinde Sogdlulara rastlanıyordu. Şu halde, Sogdca vesikaların da buralara dağılmış olarak bulunması tabiidir. Fakat bu vesikaların mevcudiyetinden Sogdluların bu bölgelerin asıl ahalisi olduğu ve buralarda büyük sayılarla buldukları neticesini çıkarmak yanlış olur.

Sogd yakınlarındaki Baykend şehri ahalisinin ekserisinin tüccar olduklarını ve çok zaman şehirlerinde bulunmadıklarını Nerşâhî'den⁸³ ve Taberî'den⁸⁴ öğreniyoruz. Coğrafi vaziyeti dolayısıyla ticarî faaliyete elverişli olan bu bölgede böyle şehirlerin az olmadığı düşünülebilir.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz ki, Sogd çok küçük bir saha idi ve böyle olmasına rağmen, tamamen Sogdlularla meskûn olmaktan uzaktı. Sogdluların mecmu nüfuslarının da küçük olduğu anlaşılıyor.

Varacağımız umumî netice de, tereddütsüz olarak şudur ki, Sogdlular hakkında mevcut bilgimiz, Türklerin Maverâünnehir'deki ve hattâ Sogd'daki nüfusun önemli bir kısmını teşkil ettiklerini kabule hiçbir suretle mâni değildir.

Şehnâme

İran'ın millî destanı olan *Şehnâme*'de, Ceyhun Irmağının islâm-dan evvelki çağlarda dil bakımından İranla Türkler arasında bir sınır teşkil ettiği kabul ediliyor ki, bu, genel olarak, İslâm, Çin, Bizans ve Ermeni kaynaklarında verilen bilgiye uymaktadır. Daha doğrusu, *Şehnâme*'de gösterildiği gibi, Türklerin Maverâünnehir'in ahalisi oldukları diğer tarihî kaynaklar tarafından doğrulanıyor. Fakat bir taraftan, diğer kaynaklar Türkleri Ceyhun'un bu tarafında da gösteriyorlar, yâni *Şehnâme*'ye nazaran Türkleri daha batı ve güney batı bölgelere kadar getiriyorlar; diğer taraftan da, bu bölgelerde ve Maverâünnehir'deki Türk nüfusunun kesafeti ve umum nüfusa nazaran önemi hakkında bize çok sarîh bir fikir vermiyorlar. Halbuki *Şehnâme*, Türklerin Maverâünnehir nüfusunun kahir bir çoğunluğunu teşkil ettikleri intibahını veriyor.

Şehnâme'de sık sık Türklerden bahsediliyor. Türklerle ilgili olarak çok geçen bir kelime de "turan," kelimesidir. Turan keli-

⁸³ Nerşâhî, 16 - 17.

⁸⁴ Taberî, 2, 1186.

mesi, İran'ın kuzey doğusunda bulunan "Türk yurdu,, yani Türkistan mânasına kullanılıyor. Küçük tafsilât bir yana bırakılırsa, İran'la Turan arasındaki sınır, *Şehnâme*'de, Seyhun Irmağı olarak gösteriliyor.

Turan kelimesi eskidenberi Türkistan mânasına kullanılmıştır. Yalnız yakın zamanlarda Minorski, Turan kelimesinin bu kullanımına itiraz etmiştir. Minorski, Turan kelimesinin, fonetik bir yanlışlık neticesinde, sonradan Türklerle birleştirilmiş olduğunu söylüyor ve sözüne şu şekilde devam ediyor: "bu vaziyetin meydana gelmesinden Firdevsî büyük ölçüde mesuldur. Çünkü Sâmânîlerin müstevli Türkler dolayısıyla karşılaştıkları âkibet onun üzerinde kuvvetle tesir yapmaktan geri kalmamıştı,"⁸⁵.

On ve on birinci asırlardan kalma önemli bir tarih kaynağı olarak kabul edilmesi mecburî olan *Şehnâme*'ye göre, İslâmdan önceki çağlarda Maverâünnehr'in Türklerin yurdu olduğu hakkında hiçbir itiraz varit olamaz. *Şehnâme*'nin bir İran millî destanı olduğu ve dolayısıyla Türklerin hududunu İran aleyhine büyütmeyeceğini düşünmek de yerinde olur.

Yedinci asırda yaşamış olan Ermeni tarihçisi Sebeos, Dehistan yahut yakın dolaylarını Türkistan'da sayıyor; yine bu tarihçiye göre, Ceyhun Türkistan'da doğar⁸⁶. Buna nazaran "Türkistan,, ın herhalde Seyhun ötesinde olmadığı ve Maverâünnehr'i içine alacağı muhakkaktır. "Türkistan,, ın yeri Pehlevîce yazılmış bir belgede de şu cümleden çıkarılabilir: "Sogd, Türkistan'dan Çin'e giderken yol üzerinde bulunur ve iyice kuzeyde kalır,"⁸⁷. Bundan da, olsa olsa, "Türkistan,,a Ceyhun'un güney-batısındaki bölgelerin de gireceği mânası çıkabilir. "Türkistan,, kelimesi bir tarafa bırakılırsa, Ceyhun'un berisinde geniş bir bölgedeki şehirlerde Türklerin bulunduğunu bildiren ve bu mıntikalarda Türklerin elinde bulunan şehirler tasrih eden tarihî kaynaklar çoktur.

Turan kelimesinin Türkistan mânasına olarak Arapçaya girmiş olması bahis mevzuu ise, bunda *Şehnâme*'nin müessir olduğu doğru olabilir. Çünkü Arapçada Turan adı, Mekran'daki bir bölgeye veriliyordu. Fakat Turan kelimesinin mânasının Farsçada Firdevsî'nin tesiri ile değişmediği muhakkaktır.

⁸⁵ BSOS, 9, 1938, 625.

⁸⁶ Histoire d'Heraclius, tercüme eden: F. Macler, Paris 1904, 63, 49.

⁸⁷ BSOS, 6, 1932, 950.

İbni Hurdâdbih (takriben 825-912), Arab dili ile yazdığı eserinde, Turan ve Türk kelimelerini aynen Firdevsî (932-1021) gibi kullanıyor⁸⁸. İranlı olan ibni Hurdâdbih'in Turan kelimesini Firdevsî gibi kullanması bu kelimenin Firdevsî'den çok eski olduğunu ve Firdevsî ile mâna değiştirmediyiğini gösteriyor. Eserini 967'de yazan Hârezmî de (Firdevsî *Şâhnâme*'ye 975 de başladı ve bu eseri bitirmesi otuz seneden fazla sürdü) "merz-i Turan,, , yani Turan sınırı sözünü "Türklerin sınırı,, diye izah ediyor; metninden, Turan kelimesinin zamanında eski bir kelime olduğu da anlaşılıyor⁸⁹. Şurası da dikkate değer ki, Dakikî, Turan kelimesini genç çağdaşı Firdevsî'nin aynı olarak kullanıyor⁹⁰.

Murûc-üz-Zeheb'de (yazılış tarihi takriben 945) Mesûdî, Efrâsiyâb'ın Türklerin kralı olduğunu söylüyor⁹¹ ki, bu da Firdevsî'nin "Turan,, ve "Türk,, kelimelerini kullanış şekline uygun geliyor. Karahanlı'lar, 932 yılında, hükümetlerini ilk kurdukları zamandan itibaren kendilerine Efrâsiyâb Oğulları (Âl-i Efrâsiyâb) adını vermek suretiyle Türk olduklarını tebarüz ettirmişlerdir.

Hakkındaki bilgimizin başlıcasını Farsça kaynaklardan aldığımız bu efsanevî Türk kahramanı üzerinde Türklerin bir epik şiiri vardı ve kendisi için Türkler arasında matem tutuluyordu. Mahmud-u Kâşgarî bu şiirden bazı parçaları kitabına almıştır; Efrâsiyâb'ın tam adının Efrâsiyâb Tunga Alp olduğunu da Mahmud-u Kâşgarî'den öğreniyoruz⁹².

Efrâsiyâb için tutulan matem Firdevsî zamanından çok eski olduğu Orhon Abidelerinden anlaşılıyor: Gültekin, Oğuzlara karşı 714 yılında bir zafer kazanmıştı; "onları Tunga Tekin'in ölüm âyini zamanında mahvetti,,. Bu âyinin, Türkler arasında, yaygın olduğu anlaşılıyor. Bezeklik'teki 19 numaralı uygur-buddist mâbedinin duvarı üzerinde, ağzında ve elbisesindeki kan lekelerinden bir şehidi temsil ettiği anlaşılan bir Türk prensinin resmi bulunuyor. Bu prensin adı, yıpranmış durumda bulunan kırmızı hatta "Tunga,, ve ikinci kırmızı hattın başında "Tekin,, olarak okunuyor.

⁸⁸ BGA, 6, 17.

⁸⁹ *Mafâtiḥ al ulûm*, (G. van Vloten), Leyden 1895, 114; Unwalla, J. M., *Journal K. R. Cama Oriental Institute*, 1928, 11, 85.

⁹⁰ *Shâhnâme* (Vullers neşri), 3, 1495-1553; (Warner ve Warner tercümesi), 5, 30-87. ⁹¹ Mesûdî, 1, 289.

⁹² Mahmud-u Kâşgarî, 1, 44; 1, 11-13.

Soldaki siyah hatta da "Tunga ol,, (yani, o Tunga) yazısı bulunuyor⁹³.

Nerşâhî'nin söylediğine göre, Buhara'nın on iki mil kuzeyindeki Râmitan şehri Efrâsiyâb'ın hükümet merkezi idi⁹⁴. Semerkand'da Efrâsiyâb kalesinin bulunması, Efrâsiyâb'ın bu bölgeler ile olan münasebetini teyideder mahiyettedir.

Netice olarak, fonetik bir yanlışlık yapılmış olduğunu farz etmek suretiyle *Şehnâme*'nin Türk tarihi için bir kaynak olmak bakımından değerini inkâr etmek hiç te ilmî bir iddia olmaz. İslâmiyetten evvelki Türk tarihi için önemli bir kaynak sayılması gerekli olan *Şehnâme*'nin bize verdiği intiba şudur ki, Maveraünnehir nüfusunun büyük bir çoğunluğu Türktü.

Ceyhun'un Güney-Batısındaki Bölgelerde Türkler

Türklerin yalnız Maveraünnehir'de değil, Ceyhun Irmağının güney-batısındaki bölgelerde de büyük sayılarla bulduklarını gösteren deliller çoktur.

Şimdiki Karakum Çölü bölgesine düşen Dehistan'da ve Cür-can'da Arap istilâsından önceki zamanlarda Türklerin yerleşmiş oldukları görülüyor. İkinci Yezdi Gird (440-457) bunların hücumlarına karşı Şehristân-ı Yezdi Gird kalesini inşa ettirmişti⁹⁵ ve Fîrûz (459-483) da, Türklere karşı, kendi adını verdiği bir hudud şehri yaptırmıştı⁹⁶.

Abdullah ibni Tahir (830-844) Dehistan'da yaşayan Türkmenlerin ecdadı olan Türklere karşı müdafaa maksadiyle hudud bölgesine bir kale inşa ettirmişti⁹⁷. Türkmen adının on birinci asırdan evvel kullanılmamış olduğu umumiyetle kabul edilirse de, bu ismin sekizinci asırda da mevcut olduğu anlaşılıyor; çünkü Türkmen adına bu asırdaki Çin kaynaklarında rastlanıyor⁹⁸.

⁹³ Velidî, A. - Z., On Mubarakshah Ghuri, BSOS, 6, 1932, 852.

⁹⁴ Nerşâhî, 6, 14.

⁹⁵ Marquart, Eransahr, 55.

⁹⁶ Taberî, 1, 894, 17.

⁹⁷ İstahrî, BGA, 1, 214; Samânî, Kitab-ül Ensâb, Londra 1913, 234b.

⁹⁸ Hirth, F., Sitzber. Akad. Wiss. München, phil.-hist. Klasse, 2, 1899, 263; EI, «Turkoman» makalesi.

Bütün tarih boyunca, Dehistan, akın ve baskında maharetli göçebe kavimlerin yurdu olmuştur. Fakat bu bölgedeki Türkler sırf göçebe hayatı geçirmiyorlardı. Şehir hayatına müsait vâha ve sulak yerlerde şehirler de kurmuşlardı⁹⁹.

Husrev Enûşirevân, Cürcan'daki Türklerin birçoğunu öldürmüş ve bakiyelerini muayyen bölgelerde yerleştirtmişti¹⁰⁰. Cürcan'ın Arapların eline geçmesi oldukça geç kalmış ve ancak 716 yılında Horasan valisi Yezid ibni Mühelleb zamanında olmuştur. O zaman bu bölge Fîrûz ibni Kul adında bir merziban tarafından idare ediliyordu¹⁰¹. Dehistan Türklerin elinde idi ve başlarında Sul-üt-Türkî bulunuyordu. Sul'un karargâhı Hazar'daki Buhir adasında idi¹⁰². Fîrûz ibni Kul, Sul'un Cürcan'ı ele geçireceğinden şüphe ederek, Yezid ibni Mühelleb'e yardım için müracaatta bulundu. Bu sırada Sul ordusu ile ilerliyerek Cürcan'ı işgal etti. Fakat Yezid, Sul'u çekilmeye mecbur etti ve onu Buhir adasında muhasara etti. Sul, sulh talebinde bulundu ise de, Yezid kayıtsız şartsız teslimde ısrar etti¹⁰³. Nihayet Yezid adayı zaptetti ve eline geçen 14000 Türk esirini öldürttü¹⁰⁴. Dokuzuncu asırdaki şair Sulî bu prensin torunlarından¹⁰⁵ ve Sul veya Sulî ismini taşıyan ve bir kısmı aynı aileden olan diğer Türklere de İslâm eserlerinde rastlanır¹⁰⁶.

Harezm'de de durum aynıdır. Türklerin burada İslâmdan önceki zamanlardan beri buldukları hakkında Avfi'nin söylediklerinden evvelce bahsetmiştik¹⁰⁷. Taberî, 728 yılında, Eşres idaresindeki Araplara karşı Türklerin Harezm köyü Kerdar halkına yardım ettiklerini söylüyor¹⁰⁸.

⁹⁹ Barthold, K istorii orosheniya Turkestane, St. Petersburg 1914, 35.

¹⁰⁰ Nöldeke, T., Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden, Leyden 1879, 123, 157.

¹⁰¹ Taberî, 2, 1323. 6; Kul ünvanı asılzadeler ve emirler tarafından kutlanılmıştır. Meselâ 18 inci asırdaki Nâdir Şâhın da böyle bir lâkabı vardı.

¹⁰² Taberî, 2, 1323.

¹⁰³ Taberî, 2, 1325, 8; 1, 2839.

¹⁰⁴ Belâzürî, 336; İbni Hurdâdbih, 262.

¹⁰⁵ İsfahânî, Kitâb-ül Aghânî, 9, 21.

¹⁰⁶ Taberî, 2, 121, 15; 2, 1226.

¹⁰⁷ Yukarıda s. 112 ve not 56 ya bakınız.

¹⁰⁸ Taberî, 2, 1525.

Kaynaklarımız Horasan'daki Türklerden de çeşitli vesilelerle bahsediyorlar. Mutesim'in Horasan ve Fergana'dan ordusuna büyük sayıda Türk askeri topladığı daha evvel söylenmişti¹⁰⁹. Yezid ibni Mühelleb ve arkadaşlarının bir Türk grubu tarafından Ceyhun'un Horasan tarafında olan ve Buhara'nın güneyine düşen Zem şehri dolaylarında basılarak soyulduğu söyleniyor¹¹⁰. Türklerin buna benzer çetecilik faaliyetinin başka bir misalini de evvelce görmüştük¹¹¹.

720 yılında, Horasan valisi Mesleme ibni Abdümelik, Müdrik ibni Zeb-il Kelbi'yi, isyan etmiş olan Mufazzal ibni Mühelleb'e karşı gönderdi. Bu harekât esnasında Mufazzal öldürüldü ve mütefiki olan Kuhistan emiri ibni Sul esir düştü¹¹². Sul'un bir Türk adı olduğundan bahsedilmişti. 737 de Esed, Huttel'i istilâ ettiği zaman burada Türklerle karşılaştığı görülüyor¹¹³.

Belh'ten yirmi günlük mesafede şehirli ve göçebe Türklerin yaşadığını Mesûdi'den öğreniyoruz¹¹⁴. Müslüman tarih ve coğrafyacılara Belh'ten Türklerin bir başkendi olarak bahsediyorlar¹¹⁵. Belh'in yerlisi olan Tarhan Neyzek Araplara karşı sık sık ayaklanmıştı; bunu, Çin kaynakları da teyidediyor¹¹⁶. Çinliler, Türklerin batı sınırlarının Belh'ten ileride bulunduğunu ve Merv'den geçtiğini sarih olarak söylüyorlar¹¹⁷. Belâzürî de Merv'in Arap istilâsı zamanında Sasanlıların sınırdaki son şehirleri olduğunu belirtiyor¹¹⁸.

Çin kaynakları Toharistan'ın güney batısında bulunan Zâbülistan'da yaşayan Türklerden bahsediyorlar. *Tang Shu*'da, Zâbülistan nüfusu Tukyulardan ve Ci Bin (Kapiça) ile Toharistan ahalisinden mürekkeptir deniyor¹¹⁹. Mesûdi de, Zâbülistan'da bir-

¹⁰⁹ Yukarıda s. 113 ve not 60 a bakınız.

¹¹⁰ Taberî, 2, 1078.

¹¹¹ Yukarıda s. 107—8 ve not 30 ile 31 e bakınız.

¹¹² Taberî, 2, 1411, 10.

¹¹³ Taberî, 2, 1593—4.

¹¹⁴ Mesûdi, *Kitab-ül Tanbih wa'l ishrâf*, BGA, 8, 64, 7.

¹¹⁵ Taberî, 2, 156.

¹¹⁶ Chavannes, 196, 252.

¹¹⁷ Chavannes, 264.

¹¹⁸ Belâzürî, 350.

¹¹⁹ *T'ang Shu*, bölüm 221.

çok kavim ve dillerin bulunduğunu ve bu kavimlerden birinin Nuh'un oğlu Yâfes'in ahfadı, yani Türkler olduğunu söylüyor ¹²⁰.

Kâbül şahının Abdullah ibni Tahir'e vergi olarak senede iki bin Oğuz esiri göndermekle mükellef olduğu dikkate değer ¹²¹. Kâbül şahının kendisinin de Türk olduğu kaynaklarımızca tasrih ediliyor ¹²².

Seistan'da Türklerin yaşadığını da islâm kaynaklarından öğreniyoruz. Haccac'ın Seistan'daki nâibi Abdurrahman ibni Eşas bu mintakada yaşayan Oğuz ve Halac Türkleri ile savaşlar yaptı ¹²³. Mesûdî, Oğuzların ve Halacların (veya Halluh, yani Karluk) Bust, Bistam ve Seistan'da yaşayan Türkler olduklarını söylüyor ¹²⁴. 698 yılında, Übeydullah ibni ebi Bekre Seistan'daki Türklerle ve başlarında bulunan Rutbil ile harbetmişti ¹²⁵. Yâkub ibni Leys'in hayatından bahsederken, ibni Hallikân, bu müslüman cengâverinin Rutbil'i öldürdüğünü iddia ediyor ¹²⁶. Harun Reşid ¹²⁷ ve Yakub ibni Leys ¹²⁸ zamanlarında Türklerin Seistan'da Araplarla harbettiklerini islâm kaynaklarından öğreniyoruz.

Rutbil'in bir şahıs adı mı yoksa Tarhan gibi bir ünvan mı olduğu katî olarak bilinmiyor. Sogd emri Tarhun için olduğu gibi, burada da, kaynaklarımızda bir karışıklık bulunması muhtemeldir ¹²⁹.

Türklerle Sasaneler arasındaki münasebetler hakkında da konumuzu ilgilendiren bazı malûmat mevcuttur.

İran generali olan ve İran tahtını gaspetmiş olan Behram Çubin'in ordusunda Türkler vardı. Behram'ın en ileri gelen üç muhafızı da yine Türktü. Behram tarafından mağlûp edilerek tahtını kaybeden İkinci Husrev Perviz (590 - 628) Bizans arazisine iltica ettiği sırada Türk ve Kâbül suvarisi tarafından takip ediliyordu ¹³⁰.

¹²⁰ Mesûdî, (Prairies) 1, 349.

¹²¹ Belâzürî, 401, 9 ; İbni Hurdâdbih, 37, 11.

¹²² Chavannes, 197.

¹²³ Mesûdî, (Prairies) 5, 302.

¹²⁴ Mesûdî, (Prairies) 3, 254.

¹²⁵ Taberî, 2, 1037.

¹²⁶ İbni Hallikân, 4, 302.

¹²⁷ Târih-i Sistân, Tahran 1314 (1896), 152.

¹²⁸ Târih-i Sistân, 215.

¹²⁹ Târih-i Sistân, 91, not 2.

¹³⁰ Nöldeke, 274, 275.

Bizans İmparatoru Moris(Mauricius)'in Perviz'e, tahtını geri kazanması için yardım etmeye muvafakat etmesi üzerine, Dicle'nin bir kolu olan Zab Irmağı boyunda yapılan muharebede Behram yenildi. Husrev, Behram ordusundan aldığı birçok esirleri öldürttü. Fakat bazıların alnında haç işareti olduğu için, esir aldığı Türk askerlere bir şey yapmadı. Husrev'in, bu kararını müttefikinin dinine hürmetten verdiği anlaşılıyor ¹³¹.

İran ordusundaki bu Türklerin İran hududu içinden toplandıklarını veya hariçten tutulduklarını gösterir deliller elimizde mevcut değildir.

Akhunlar

Arapların Seistan ve Gandara bölgelerinde en fazla temasa geldikleri kavim Akhunlar olmuştur ki, müslümanlar, bunların Türk olduklarını söylüyorlar ¹³². Fakat garp bilginleri, Sasanîlerin kuvvetli rakîpleri olan Akhunların ahfadının Türk olmasını umumiyetle kabul etmek istemiyorlar. Akhunlar neslinden olan bu kavimler yalnız Seistan ve Gandara'da bulunmıyorlardı; bu yazıda bahsi geçen birçok başka bölgelerde de yaşıyorlardı. Bu sebeple, bu yazıda Akhunlar meselesi üzerinde de biraz durmamız gerekiyor.

Milâdın beşinci asrında Maveraünnehir ile civarındaki bölgeler Akhun (Heftalit) adı verilen bir kavim tarafından istilâ edilmişti. Bu kavmin tarihinin ilk çağları için elimizde bulunan başlıca kaynaklar, Çin hanedan tarihleri ile seyahatnâmelerdir. Fakat bunlar, Akhunların milliyeti hakkında, bize kesin bir bilgi vermiyorlar. Sikke, mühür ve yazılarla bu hususta bir karara varmak da kabil değildir. Berlin İlim Akademesinde, Akhun paralarının üzerindeki yazıların aynı olan bazı el yazmaları bulunuyor ¹³³. Bu yazı, İskender İmparatorluğunun varisleri ve Kuşhanlar tarafından Baktriya'da kullanılan yazıdan çıkmışa benziyor. Bu el yazmaları bakiyeleri asrımızın başlarında A. von Le Coq tarafından Turfan'da yapılan arkeolojik araştırmalar esnasında bulunmuştu. Fakat maalesef bunların yazısı henüz çözülememiştir.

¹³¹ Theophilaetus Simocatta, Tarih, kitab 5, bölüm 10.

¹³² Taberi, 2, 109, 156, 493.

¹³³ Le Coq, A. von. SPAW 1905, 1049, 1061.

Bir kaç Akhun kralının adını biliyoruz. Meselâ Taberî, Ahşunvar adlı bir Akhun kralından bahsediyor¹³⁴. Bu ismin kudret, hükümdarlık mânasına gelen Sogdca "xs'wn, xsâvan,, kelimesinden çıkmış olduğu fikri ileri sürüldüğü gibi¹³⁵, Türkçe bir ad olan Aksungur'dan başka birşey olmadığı da düşünülmüştür¹³⁶. F. W. K. Müller, Ahşunvar'ın bir isim olmayıp bir ünvan olduğunu iddia ediyor¹³⁷. Şimdiki Afganistan bölgesinin Türk devletleri gibi Akhunlar da Türkçe "tekin,, ünvanını kullanmışlardır¹³⁸.

Akhunların Türk olduğunu kabul edenler olmuştur. Pelliot ise bunların Moğolca bir dil konuştuklarını iddia etmiş¹³⁹ (zamanımıza yalnız birkaç Akhun kelimesi intikal etmiştir) ve Stein bunların Juan Juan olduklarını ileri sürmüştür¹⁴⁰.

Bizans kaynaklarından toplanabilen malûmat, az olmakla beraber, büyük değerdedir. Çünkü Bizans'lılar, Akhunları, bunların siyasî hâkimiyeti devam ettiği zamandan tanıyorlardı. Fakat diğer taraftan da, müslümanlar, Heytel adını verdikleri Akhunların ahfadı ile daha yakın ve daha uzun zaman için temasa geldiler. Bu sebeple, Akhunların ve ahfadının milliyeti bakımından İslâm kaynaklarının değeri küçümsenemez.

Bizans kaynakları arasında en fazla tafsilât vereni Prokopios'tur. Prokopios, Akhunların "Hun,, olduklarını söylüyor ve onlara "Hun,, adını veriyor. Akhunların diğer Hunlardan uzak bir bölgede yaşadıklarını ve diğer Hunlarla karışmadıklarını yani kız alıp vermediklerini söylüyor ve göçebe hayatı yaşamadıklarını ve diğer Hunlar gibi çirkin olmadıklarını da ilâve ediyor¹⁴¹. Altıncı asırda yaşamış olan Suriyeli Yuhanna Malalas¹⁴², Metilene'li

¹³⁴ Taberî, 1, 874; Dineverî, (V. Guirgass neşri), Leyden 1888, 61, 14.

¹³⁵ Henning, W., Neue Materialien zur Geschichte des Manichäismus, ZDMG 1934, 584.

¹³⁶ Günaltay, M. Ş., İbni Sina, Milliyeti, v. s., İbni Sina, İstanbul 1937, 15.

¹³⁷ SPAW 1907, 265.

¹³⁸ Chavannes, 225; Pei Shih, bölüm 97 de «Kan t'o Kuo» ya bakınız.

¹³⁹ Pelliot, P., A propos des Comans, JA 1920, 140.

¹⁴⁰ Stein, M. A., Innermost Asia, ist geography as a factor in history, Geographical Journal 1925, 491.

¹⁴¹ Dewing, H., History of the Wars, Londra 1914, 13-5.

¹⁴² John Malalas, Chronicle, (Bekker neşri), Bonn 1831, 451.

Zahariah¹⁴³ ve Ermeni tarihçisi Hosrene'li Moses¹⁴⁴ hep Akhunlara "Hun," adını veriyorlar.

Heftalit ve Hayatile gibi adlarla da anılmış olan Akhunlara yaygın bir ad olarak "Hun," denmiş olması dikkate değer. Filhalka, Bizanslılar, Türk kavimlerine umumiyetle "Hun," adını veriyorlardı. Meselâ bu adı Tukyular,¹⁴⁵ Avarlar¹⁴⁶, Bulgarlar¹⁴⁷ ve Hazarlar¹⁴⁸ için kullanmışlardır. Theophanes, Avar kralı Bayan'dan "Hun kralı," diyerek bahsediyor¹⁴⁹. Ermeni muharriri Vardan'ın da Hazarlara ve Kıpçaklara "Hun," adını verdiği görülüyor¹⁵⁰. Zamanımızın bir garp bilgini, Batı Türklerinin eski Süryanicedeki adlarının "Hun," olduğunu ileri sürmüştür¹⁵¹.

Pehlevice yazmalarda ve Avesta'da Hun'a benzer bir ad geçiyor ki, bu da Hiyon'dur. Ak Hiyonlar ve Kara Hiyonlar diye iki kısma ayrılan Hiyonlar, İran'ın kuzey-doğu komşuları idiler. Hiyon kelimesinin sonradan Hun şekline girmiş olması muhtemeldir¹⁵². Türklere, umumî olarak, Hun adının da verilmiş olduğuna bakılırsa, Hun ile Hiyungnu arasındaki ses benzerliği de dikkatimizi çekmekten geri kalmaz.

Akhunlara Arapçada Haytal deniyordu (cemi, Hayatile). Muhtelif değişik şekillerine rastlanan bu kelime, aynı zamanda, Ermeniler tarafından Türklere ve Türklerin İran'ın ötesine düşen memleketlerine verilen isimdi¹⁵³. İslâm coğrafyacıları da Haytal kelimesini Türklerin yurdu mânasına kullanıyorlar¹⁵⁴. Makdîsi, Haytal kelimesini Maveraünnehir mânasında kullanıyor¹⁵⁵.

¹⁴³ Hamilton, F. K., and Brooks, E. W., tr. *The Syrian Chronicle of Zachariah of Mytilene*, Londra 1899, 151-3, 328, 344.

¹⁴⁴ Langlois, V., *Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie*, Paris 1869, 2, 351.

¹⁴⁵ Theophanes, *Chronographia*, (C. De Boor neşri), Leipzig 1883, 1, 245.

¹⁴⁶ Theophilactus Simocatta, *History*, (De Boor neşri), Leipzig 1887, 12, 189, 263.

¹⁴⁷ Theophanes, 219

¹⁴⁸ Theophanes, 316.

¹⁴⁹ Theophanes, 315.

¹⁵⁰ Muiylderman, J., *La Domination Arabe en Arménie*, Paris 1927, 105.

¹⁵¹ Mingana, A., *Bulletin of John Rylands Library*, Manchester 1925, 9, 303 not 3.

¹⁵² Bailey, H. W., 946.

¹⁵³ Drouin, E., *Mémoire sur les Huns Ephthalites*, Le Muséon 1895, 72 - 8.

¹⁵⁴ Le Strange, G., *Lands of the Eastern Caliphate*, Cambridge 1905, 433, 438.

¹⁵⁵ Makdîsi, BGA 3, 261.

Mesûdî, Hayatîle "Sogd", durlar ve Buhara ile Semerkand arasında yaşarlar diyor¹⁵⁶. Belâzürî de, Akhunların İranlı olduklarını ve Sasan hükümdarı Firûz tarafından Herat'a sürüldüklerini iddia edenler varsa da, Akhunlar Türktürler diyor¹⁵⁷. İslâm muharrirlerinin ihtiyatlı davranarak kendi fikirlerine uymayan fikirleri de bahis mevzuu ettikleri çoktur. Burada da bunun bir misaline tesadüf ediyoruz. *Seert Vakayinâmesi* gibi bazı eski Süryanice kaynaklarda Akhunlara doğrudan doğruya Türk denmektedir¹⁵⁸.

Demek ki, genel olarak, Türklere verilen "Hun," adı, Akhunlara da veriliyordu. Bundan başka Ak Hunlar, İslâm kaynaklarında olduğu gibi, eski Süryani dili ile yazılı kaynaklarda da "Türk," adı ile anılmışlardır. Şu halde, Akhunların Türk olduğu bakımından Bizans, Süryani, Ermeni ve İslâm kaynakları arasında birlik var demektir.

Harezmi, Halac Türklerinin Ak Hunların ahfadı olduklarını söylüyor¹⁵⁹. Diğer İslâm tarihçilerinin de zımnen aynı fikirde oldukları söylenebilir. Harezmi'nin bu sözü Marquart ve Minorski tarafından, yalnız çok tahdid edilmiş bir mânada, kabul edilmiştir. Fakat kendileri, Akhunların ahfadı olarak başka bir kavmi de göstermiyorlar¹⁶⁰.

Halacların Türk olduğunda şüphe edilemez. Bunlar Horasan ve Maverâünnehir dolaylarının muhtelif bölgelerinde yaşıyorlardı. Dokuzuncu asrın ikinci yarısında Yakub ibni Leys-üs-Saffar'ın

¹⁵⁶ Mesûdî, (Prairies), 2, 195. «Sogd» kelimesinin buradaki kullanılışı gayri tabiidir. B. de Meynard ve P. de Courteille, cümleyi «Heyatîle, Buhara ile Semerkand arasında yaşayan Sogd'lulardır» diye tercüme ediyorlar. Fakat cümlenin, daha muhtemel olarak, «Heyatîle Sogd'dadırlar ve Buhara ile Semerkand arasında yaşarlar» olması icabeder.

¹⁵⁷ Belâzürî, 453, 14.

¹⁵⁸ Scher, A., Histoire nestorienne (Chronique de Seert), Patrologia Orientalia 7, 1911, 128.

¹⁵⁹ Hârezmi, 119. Günümüzde Kuzey Afganistan'da «Abdal» adlı bir Türkmen kabilesi bulunuyor ki, bunların bu adının Heftalit kelimesinden müştak olduğu farz olunuyor (Jarring, G., On the distribution of Turk tribes in Afghanistan, Lunds Universitets Arsskrift, Humanities series, 1939, 38, 56). Diğer taraftan da, bir Türk kavminin adı olarak, «Abdel» kelimesi daha altıncı asırda mevcuttu (Eransahr, 253).

¹⁶⁰ Marquart, Eransahr, 253; Minorski, BSOS 10, 1940, 426-30.

şimdiki Afganistan arazisi içindeki Zabül şehrinde yaptığı harpler dolayısıyla Halaclardan bahsedilmektedir ¹⁶¹. İstahri ile İbni Havkal, Kâbül bölgesinde Halacların bulunduğunu söylüyorlar ¹⁶². Yakût, İstahri'den iktibasla, şöyle yazıyor: "Halaclar Türklerin bir cinsidir. Kâbül bölgesine eski çağlarda gelmişlerdi. Bunlar arazi sahibidir. Türklere benzerler, Türk elbisesi giyerler ve Türkçe konuşurlar," ¹⁶³. İdrisî de hemen hemen aynı şeyleri söylüyor ¹⁶⁴. Mesûdî, Seistan'da, Bust'a kadar uzanan bir bölgede bulunan Halaclardan (Halluh?) bahsediyor ¹⁶⁵. Gazneli Mahmud'un 1008 tarihinde ordusuna aldığı Halac Türklerini Gazne ve Belh bölgelerinden toplattığını görmüştük ¹⁶⁶. İbni Hurdâdbih, Halac Türklerinin Nehrin (yani Ceyhun'un) Horasan tarafında olduklarını söyledikten sonra, başka bir yerde, Talas dolaylarından bahsederken Halacların (Halluh?) kışlaklarının burada bulunduğunu haber veriyor ¹⁶⁷. İslâm muharrirlerinin bu yazılarından görülüyor ki, Halacların dağılı bulunduğu saha, evvelce Akhunların işgal ettiği sahaya tamamen uymaktadır.

Minorski, İbni Hurdâdbih'in yukarıda bahsi geçen iki cümlesini birbirleri ile tezdadlı buluyor ve şöyle söylüyor: "Ceyhun'un batısında yaşayan bir kabilenin Amû Derya ve Sir Derya gibi iki büyük ırmağı aşarak ve pek uzun bir mesafeyi katederek kışlağına gittiğine inanmak pek kolay değildir," ¹⁶⁸. Bir tek kabilenin Talas'tan Bust'a kadar olan sahaya yayılması büsbütün imkânsızdır. Fakat Halacların bir tek kabile olduğunu kabule hiç te sebep yoktur ve İbni Hurdâdbih'in sözlerini tezdadlı gösteren de bu yanlış faraziyedir. Akhunların ve onların ahfadı olan Halacların arazi sahibi olduklarını ve şehirlerde yaşadıklarını tarihî kaynaklarımız bize sarîh olarak söylemiyorlar mı? ¹⁶⁹.

¹⁶¹ İbni Esir, Kâmil (C. I. Tornberg neşri), 7, 226.

¹⁶² İstahri, BGA 1, 244, 16; İbni Havkal, BGA 2, 302.

¹⁶³ Yakût, 4, 220.

¹⁶⁴ Jaubert, A., Géographie d'Edrisi (tercüme), Paris 1836, 1, 457.

¹⁶⁵ Mesûdî, (Prairies), 3, 254; 5, 302.

¹⁶⁶ Barthold, Turkestan down to the Mongol Invasions, Londra 1928, 291 not 3. Yukarıda s. 113 ve not 59 a bakınız.

¹⁶⁷ BGA 6, 31, 28. Kelime «Halluh» olarak ta okunabiliyorsa da, «Halac» okunması daha doğru olur; çünkü İdrisî de Talas civarında Halacların bulunduğunu söylüyor (Eransahr, 253). ¹⁶⁸ BSOS 10, 1940, 428.

¹⁶⁹ Yukarıda s. 112, 126, 129 ve not 55, 141, 163 e bakınız.

Horasan'lıların Türklüğe yakınlıkları üzerinde Dokuzuncu Asırdan kalma bir yazı

Yazımızı bitirmeden önce, dokuzuncu asrın ortalarında Basralı Cahiz tarafından yazılmış olan aşağıdaki sözleri de dikkate alalım :

“Ve siz dediniz ki, Horasanlı ile Türk akrabadırlar, aynı bölgedendirler..... Kökleri aynı dalda sağlamca tesbit edilmiş olmasa bile, bunlar birbirlerine benzerler ve bunları ihtiva eden sahanın sınırları tamamen aynı olmasa da birbirine tekâbül eder. Başka başka kollarının başka başka mümeyyiz vasıfları olsa da ve birbirlerinden bazı bakımlardan tefrik edilseler de, bunların ikisi de Horasanlı'dır. Türk ile Horasanlı arasındaki farkın Arap ile Arabın gayri, Yunanlı ile Slav ve zenci ile habeşî arasındaki fark kadar büyük olmadığı fikrini de ileri sürmüştünüz. Daha farklı misallere lüzum olmadığı fakat Türk ile Horasanlı arasındaki farkın Mekke ile Medine, bedevî ile köylü ve ovalı ile dağlı arasındaki fark gibi olduğunu söylemişsiniz. Bazı sözleri ve ifade tarzları ve bazı vasıfları bakımından Türk ile Horasanlı arasında fark bulunsa bile, Temim'in en yüksek kabilesi ile Kays'ın en aşağı kabilesi ve yanlış yapan Havazin ile doğru konuşan Hicazlılar arasında da bu kadar farkın bulunacağına ısrar ettiniz ; bu farklar, ekseriyet itibarıyla, Himyer ile Yemen eyaletleri arasında görülen farkın aynıdır ¹⁷⁰ ”.

Cahiz eserini Türk veziri ve bilgini Feth ibni Hakan'a takdim etmiştir. Yukarıdaki iktibaslarını da Feth ibni Hakan'dan yapıyor. Burada Horasan'dan maksad, belki de kelimenin çok raslanan bir kullanım şekline uygun olarak, Horasan valisinin idaresindeki arazidir, yani Horasan'a civar bölgeleri ve Maveraünnehr'i de ihtiva eder. Türk kelimesi burada, muhtemel olarak, gayri müslim, yani islâmiyeti kabul etmemiş olan Türkler için kullanılıyor. Filhakika, müslümanlar arasında Türk kelimesinin mânasını bu şekilde tahdit etmek âdeti vardı.

¹⁷⁰ Van Vloten, G., *Tria Opuscula auctore Abu Othman Amr ibn Bahr al Djahiz Basrensi*, Leyden 1903, s. 29 ve sonrası; Hartley-Walker, J., *Jahiz of Basra to Fatah ibn Khaqan on the Exploits of Turks*, JRAS 1915, 638; S. Günaltay, *Abbas Oğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü*, Belleten, 23-4, s. 178, not 4.

Netice

Bu yazıda dile ait meseleler münakaşa edilmemiştir ; yalnız tarihî kaynaklardan faydalanılmış ve mevcut delillerin hepsini kullanmaya gayret edilmiştir. Varılan sonuçlar aşağıdakilerdir :

1 — İslâm ülkesinin kuzey-doğu kısımlarında Selçuklardan önceki çağlarda külliyetli miktarda Türk nüfusu vardı ve bunların çoğu şehirlerde yaşıyorlardı.

2 — Türkler bu bölgelerde Arap istilâsından önce bulunuyorlardı ve bu mıntıkların Araplar tarafından ilhakından sonra da buralarda yaşamakta devam ettiler.

3 — Sogdlular az nüfuslu bir kavimdi ve küçük bir sahadan ibaret olan Sogd'un yegâne sakinleri olmaktan uzak bulunuyorlardı.

4 — Türkler ve Türklerin yurdu olan Turan hakkında Şehnâme'de bulunan malûmat diğer tarih kaynaklarına uygun olmakla tamamen şayanı kabüldür.

5 — Elde mevcut bilgiye göre, Akhunların Türklüğünü kabul etmek icabeder. Halaçlar ve muhtemel olarak Horasan ve Maverâünnehir bölgesindeki bazı diğer Türk kavimleri, Akhunların müslümanlar tarafından karşılaşılan ahfadıdır.

Bu sonuçların ilk ikisi, doğrudan doğruya umumî tezimizi teşkil ediyor ; mevzî olan diğer sonuçlar da, umumî tezi kuvvetle desteklemektedir.

BÜYÜK FRIEDRICH DEVRİNDE
OSMANLI - PRUSYA MÜNASEBETLERİ
HAKKINDA

Dr. SALÂHADDİN TANSEL

Millî Eğitim Bakanlığı Ortaöğretim Şube Müdürü

Bu yazımızda Osmanlı-Prusya münasebetlerinin ne zaman ve ne şekilde başlamış olduğunu belirtecek değiliz. Yapmak istediğimiz şey, Friedrich ile Türkler arasındaki sıkı münasebetleri tebarüz ettirmektir. Bu alanda şimdiye kadar yazılmış birçok yazılar hattâ eserler vardır. Fakat bunların hiçbirisi bu münasebetleri yeter derecede incelememiş veya incelemek imkânlarını bulamamıştır. Gerçek, Avrupa'da bu konu üzerinde yazılan eserler, meseleyi, yalnız elde debildikleri vesikalara dayanarak tetkik eylemişlerdir. Bunlara göre, Prusya ile Osmanlılar arasında başlıyan münasebetlerin, gerçi en hararetli safhaları, Friedrich ile Mustafa III devrinde olmuştur. Fakat neticede iki devlet arasında bir anlaşma imkânı bulunamamıştır. Bu imkânsızlık neden ve nereden doğmuştur? Esasen meselenin en çözülmeyen noktası da budur. Türlü eserler bunun cevabını şu şekilde vermektedirler: A) Bu anlaşmaya Avusturya'nın ve müttefiklerinin dağıttığı rüşvetler engel olmuştur¹. B) Koca Ragıp paşa Osmanlı ordusuna güvenemediği gibi Prusya'ya da emniyet edememiştir². C) Friedrich II, aynı zamanda hem Osmanlılar hem de Ruslar'la anlaşmaya çalışmıştır³. Fakat Türk arşivine girmeden yapılmış olan bu incelemeler tamam sayılmaz. Çünkü bunlar, bazı noktalara hiç temas bile etmemişlerdir. Esasen tarihçilerimiz de bu meseleye hemen hemen hiç ilgi göstermemişlerdir. Ahmet Refik merhumun Büyük Friedrich adlı kitabı bir tarafa bırakılacak olursa, bu konuya ait kültür hayatımızda

¹ Zinkeisen, Geschichte des osmanischen Reiches in Europa, Gotha 1857, C. 5. s. 889.

² B. Sıtkı Baykal, Koca Ragıp paşa - Büyük Friedrich, Cumhuriyet Halk Partisi konferanslar serisi, Kitap 5. s. 16.

³ Aynı eser.

pek az esere tesadüf edilir. Hattâ o devrin vak'anüvisi Vâsîf efendi bile bu işe, koskocaman kitabında, hemen hemen hiçbir yer vermemiştir⁴. Osmanlı tarihiyle uğraşan garplılara gelince : Onlar da kitaplarında, bilinen şeyleri biraz daha derleyip, toplayıp nakletmekten başka birşey yapmış değillerdir. Halbuki bu münasebetlerin en çok sıklaştığı devre, Avrupa'nın en buhranlı ve karışık bir devresidir⁵. Osmanlı devlet adamlarının bu büyük fırsattan istifade etmemeleri, edememeleri, insanı âdeta isyana sevk ediyor. Acaba Osmanlı devletinin başında durumu idrak edemeyecek kadar saf ve görgüsüz insanlar mı vardı? Buna hemen cevap vermek lâzımdır. Bilâkis Osmanlıların başında, siyasi durumu herkesten daha iyi anlıyabilen Koca Ragıp paşa gibi kıymetli bir vezir bulunmaktadır. Devrin padişahı Mustafa III de takdire değer bir takım meziyyetler taşımaktadır⁶. Böyle olunca, meseleyi çözmek biraz daha güçleşiyor demektir. Gerçi, Koca Ragıp paşa Prusya-Osmanlı anlaşmasına bütün kuvvetile çalışmıştır. Fakat her defasında büyük bir engel, bu işin geri kalmasına sebep olmuştur. Elde ettiğimiz vesikalar bunu açık olarak bize göstermektedir. Pek enteresan olan bu vesikalara dayanarak Prusya - Osmanlı münasebetlerinin gelişimini daha etraflı bir surette incelemek mümkündür.

İki devlet arasındaki bu münasebetler pek kolay kurulamadı. Bunun başlıca iki sebebi vardı: 1) Prusyalılar bu işe, sonradan verdikleri önemi ilk zamanlarda vermemişlerdi. 2) İstanbul'daki düşmanca tesirler, bu münasebetlerin kurulamayışına kuvvetle müessir oluyordu⁷. İlk münasebetlerin, Ahmed III. ile Çavuş kiral

⁴ Gerçek, bu koskocaman kitapta bu konuya ait aşağıdaki satırlardan başka bilgiye rastlamadım: «Prusya kiralı Nemçe ve Moskolu ile bir müddettenberu münaveşe ve ahadühümaahar ile mühareşe idüp iki devlet müdafaasından âciz ve muztar ve iktisab-ı teayyün (تعین) ile namver olduğundan düvel-i saire gibi devlet-i âliyye ile kesb-i münasebet ve tanzim-i umur-ı ticaret sadedinde olup birkaç defa derbar-ı atufet medare niyazname irsal ve husul-i matlabi zımında ref-i ekf-i ibtihal itmekle rica hayz-ı husul-ı karin olup divan kaleminde mukayyet olduğu veçhüzre maslahat-ı ticarete suret-i temşiyet ve sair devletler gibi ticaretin amed şüdüne ruhsat virildi. *Vasîf tarihi*, Darel tabaat el âmire, 1219. s. 198.

⁵ Yedi sene savaşları devam etmektedir.

⁶ Enver Ziya Karal, Selim 3'ün Hattı hümayunları, Türk Tarih Kurumu yayınlarından VII. 10. No. s. 1—7

⁷ Zinkeisen, Geschichte des osmanischen Reiches in Europa, Gotha 1857, C. 5. s. 884.

arasında başladığı anlaşılıyor. Çavuş kiral kendi ahırlarında Türk atlarından da buldurmak istediği için Jurgofsky'yi İstanbul'a göndermişti. Bu at satın alma işi ciddi mi idi? yoksa siyasi münasebetleri kurmak için bir bahane mi idi? Bunu kesin olarak bilemiyoruz. Hakikat olan birşey varsa, o da, bundan sonra, birçok seneler Osmanlılar ile Prusyalılar arasında hiçbir münasebetin vukua gelmeyeşidir. 1739' da, kiralın Sattler adında bir murahhası, Kırım Hanın'a verilmek üzere, bir mektupla Moldavya'ya gelmiştir. Sattler'in görevi Almanya için at satın almak ve Prusya ordusu için elverişli insanlar aramaktı⁸. Fakat bu elçi, aynı zamanda, sadrazama da bir mektup getirmiş ve bunu, Osmanlı memurları vasıtasıyla, İstanbul'a göndermişti. Bu mektupta Çavuş kiral, son iki sene zarfında, Avusturya'nın Osmanlılar'a karşı yaptığı savaşlara iştirak etmekten kaçındığını belirtmekte idi⁹. Fakat bundan da büyük bir netice çıkmadı. Sadrazamın, Sattler'e her türlü kolaylıklar gösterilmesini emretmesine rağmen, at satın alma ve asker tedarik etme işinden de alınan sonuç pek kârlı olmamıştır. Ancak, bu gidip gelmeler ve mektuplaşmalar, Friedrich II ile Türkler arasında kurulacak olan münasebetlere zemin hazırlamıştır. Bununla beraber Friedrich II dahi, Osmanlı - Prusya anlaşmasına önceleri lâzımgelen önemi vermemiştir. Gerçek, Friedrich II - Rheinsenberg de devlet büyükleriyle Silezya'nın fethi plânlarını müzakere eylediği sıralarda, Türklerle askeri bir münasebete girişmek fikri ilk defa ortaya atıldı ise de, Friedrich, buna taraftar görünmedi¹⁰. Ancak Friedrich'in kafasında Osmanlı kuvvetini Avusturya hanedanına karşı kullanmak ta vardı. Bundan ötürü Moldavya prensi Ghika ile münasebetlere girişti. Ghika, Bonnevale ve İsveç elçisi Kalrson vasıtasıyla Prusya lehine Osmanlıların dostluğunu kazanacaktı¹¹. Fakat, 28 temmuz 1742 ve 25 eylül 1745' te, Avusturya ile yaptığı Breslav ve Dresden andlaşmalarından sonra Osmanlılarla yapılacak andlaşmanın önemi kiral için ikinci plâna atılmış bulunuyordu¹². Bilhassa 1747'de Osmanlılar ile Avusturyalılar

⁸ Zinkeisen, Geschichte des osmanischen Reiches, s. 885.

⁹ Aynı eser, s. 886.

¹⁰ B. Sıtkı Baykal, Koca Ragıp paşa - Büyük Friedrich adlı makalesi, s. 9.

¹¹ Zinkeisen, aynı eser, s. 886.

¹² Aynı eser, s. 887.

arasında barışın yenilenmesi¹³ bu anlaşma ümitlerini tamamiyle suya düşürdü¹⁴. 1748'de barışa kavuşmuş olan Friedrich, 1749'da, Babiâli'nin bir elçi göndermek isteyişini ve onu müteakip bir ticaret andlaşması akdeylemek teklifini, Avusturya ve Rusya bundan kuşkulanır kaygusu ile, reddeyledi¹⁵. Fakat 1749, dan sonra Avrupa'da husule gelen büyük siyasi değişiklik, Friedrich'i yeniden ve daha esaslı bir surette Osmanlılarla anlaşmak fikrine sevkeyledi. Bunun içindir ki İstanbul'da uzun müddet oturmuş, Türk âdet ve geleneklerine tamamiyle vakıf olmuş bulunan bir tüccarı (Hauden)' i Regin adıyla İstanbul'a gönderdi¹⁶. 1755'te, İstanbul'a gelmiş olan Regin'in başlıca iki görevi vardı: 1) Osman III'ün tahta çıkışını tebrik. 2) Osmanlılar'la, biri ticarî diğeri tedafüf olmak üzere, iki andlaşma yapmak¹⁷. Regin, bilhassa İsveç elçisi Celsing'in yardımı ile divanda bu meselenin terviç edilmesine çalışacak, fakat bir netice elde edemeyecektir. Gerçek, cülûsu tebrik maksadiyle yazılmış olan mektup, iyi bir şekilde karşılanarak, Osman III tarafından cevaplandı. Fakat her iki anlaşma da padişah tarafından reddedildi¹⁸. Gerçi, şeyhulislâm bu işin aleyhinde değildi. Fakat Avusturya elçisi Schwachheim ile Fransız elçisi Vergennes bu işe engel oluyorlardı. Bu yüzden Reis efendi mesele ile hiç ilgilenmedi. İhtimal, bunlar tarafından paraca daha iyi tatmin edilmiş bulunuyordu¹⁹. Sarfedilen bol paralar ve hediyelere rağmen,²⁰ Regin, padişaha bile mülâki olmak imkânını

¹³ Maria Theresia ve zevci Fransova, Avusturyalılar'la Osmanlılar arasında 1739'da imzalanan Belgrat andlaşmasının teyit ve devamını istediler. Durum, sadrazam elhac Mehmed paşa tarafında padişaha arzolundu. Padişah ta bu hususun bir müşavere meclisi tarafından tetkikini emreyledi. Bunun üzerine şeyhulislâmın ve birçok ulemanın da dahil olduğu bir «encümen-i meşveret» te mesele konuşuldu. Ve iki devlet arasında barışın uzun müddet devam etmesine karar verildi. *İzzet tarihi*, s. 114-121.

¹⁴ Zeinkeisen, aynı eser, s. 887.

¹⁵ B. Sıtkı Baykal, aynı makale, s. 9.

¹⁶ Ahmed Refik, Büyük Friedrich, İstanbul 1931, s. 91.

¹⁷ B. Sıtkı Baykal, Koca Ragıp paşa - Büyük Friedrich adlı makale, s. 11.

¹⁸ Aynı makale, s. 11. ¹⁹ Zinkeisen, aynı eser, s. 889.

²⁰ Osmanlı sarayına girip çıkan paraların büyük yekûnuna ve tecrübe edilen bütün fesat yollarına rağmen işlerde asla bir ilerleme görülmüyordu. Çünkü Avusturyalılar ve Fransızlar çok para harcıyor, bol bol hediyeler dağıtıyorlardı. Türkler de icraata geçmektense hiçbir şey yapmadan mükâfatlar almayı hesaplarına daha elverişli buluyorlardı. *Zinkeisen*, aynı eser, s. 890.

elde edemedi. Bununla beraber Friedrich, anlaşma fikrinden vazgeçmemiş, bundan sonra da devamlı olarak bu işin husulüne gayret harcamıştır. Bilhassa birçok güçlü düşmanlar karşısında İngiltere ile yalnız başına kalmış olan Friedrich, 1757'de, Rexin'i ikinci defa İstanbul'a göndererek, tedafüt bir ittifak akdeylemek niyetinde olduğunu bildirdi²¹. Mustafa III. ün tahta çıkışı, Friedrich için ikinci bir hamle yapmaya sebep oldu. Hem tahta çıkışı tebrik hem de Avusturya ve Rusya'ya karşı tedafü bir andlaşma yapmak fikrinden vazgeçmemiş olduğunu anlatmak üzere İstanbul'a bir mektup gönderdi. 1758 şubatının 14 üncü günü Berlin'den yazılmış olan kıralın bu mektubunda, iki devlet arasında dostluğun kurulması, kuvvetlenmesi, günden güne artması ve daim kalması isteniliyordu. Aynı zamanda her şeye vakıf olan Rexin'in her hususta tafsilât vereceği ve söylediği sözlerin Friedrich tarafından söylenmiş gibi kabul edilmesi rica ediliyordu²². Bu mektuba, hem Mustafa III hem de Koca Ragıp paşa tarafından cevap verildi. Padişahın mektubundan anlaşıldığına göre, Osmanlılar, Friedrich'in dostluk kurma arzusunu reddeylememişlerdi. Mustafa III mektubunda "taraf-i zahir el şeref-i saltanat-ı bahiret el iktidarımıza arz-ı levazim-i sadakat ve hulûskârf idenler haklarında muamele bilmücamele olunmak muktezay-i şime-i kerime-i devlet-i aliyye ve mübtegay-i ahlâk-ı hamide-i seniyyemizden olduğuna binaen icray-i merasim-i tebrik ve tehniyyet-i hüsn-i riayetinizden mahzuziyetimizi beyan ve işar ve hatır-ı safvet measirinizi istifsar zımında işbu nâme-i hümâyunumuz ısdar ve murahhasınız mumaileyh vesatatile irsal olunmuştur,"²³ diyordu. Ragıp paşa ise, işi biraz daha açıklamış, bu dostluğun kurulmasını istediği gibi bunun temin edilmesi hususuna dikkat ve ihtimam edeceğini de mektubunda ayrıca kaydeylemişti²⁴. Gerçi her iki mektupta da dostluğun kurulmasından başka bir şeye tesadüf edilmiyor. Fakat Friedrich'in mektubunda "mabeynimizde olan hususun teşmiyetine," diye bir kayıt bulunduğu ve yine "mahrem-i esrarımız ve cümle umurımıza vakıf olan müşavirimiz Karlo Adlof Reksin (Karlo

²¹ B. Sıtkı Baykal, Koca Ragıp paşa - Büyük Friedrich adlı makale, s. 11.

²² Başbakanlık arşivi, Hattı hümâyun tasnifi, No. 298.

²³ Başbakanlık arşivi, Hattı hümâyun tasnifi, No. 298B.

²⁴ Abdürrahman Şeref, Berlin hazine-i evrakında vesaik-i kadime-i Osmaniye, Tarih-i Osmanî encümeni mecmuası, No. 44.

Adolf von Regin) tafsilen bu hususları ifade eder,²⁵ denildiğine göre, mektubun içerisine yazılmayan bazı şeyler vardır. Bunları Friedrich namına Regin, Osmanlı hükümetine bildirecektir. Gerçek, Regin yalnız bir dostluk anlaşması yapmak üzere gelmemiştir. O, Osmanlılara aynı zamanda Avusturya ve Rusya'ya karşı olmak üzere tedafü bir andlaşma da teklif edecekti. Hakikaten çok geçmeden 7 maddelik bir anlaşmayı, bir takrir ile birlikte, Babiâli'ye sundu²⁶. "Freidrikos-ı salis²⁷ nam Prusya kiralı tarafından devlet-i aliyye canibine ruhsat-ı kâmile ile irsal olunan erbab-ı istişaresinden De Rehsin (Regin) nam murahhas beyzadesinin takrir-i tercemesidir," başlığını taşıyan bu vesikada Regin, Osmanlılara şunları anlatıyor ve şu teklifleri yapıyordu: "Haşmetlü Prusya kiralı,, Osmanlılarla dostluğun artmasını ve "ittifak ve ittihad,, etmeyi çoktanberi arzulamaktadır. Böyle bir ittifakın sonundaki kazancın pek büyük olacağı da aşikârdır. Çünkü Osmanlılara ve Prusyalılara komşu olan Avusturya ve Rusya, Osmanlıların eskidenberi düşmanları olduğu gibi, Prusya kiralının dahi en büyük düşmanlarıdır. Böyle olunca, Prusya ile Osmanlılar arasında tahaffuz ve tedafüt olmak üzere bir andlaşmanın yapılması iki taraf için de faydalı olacağı şüphesizdir. Bu "ittihad,, anlaşmasının esaslarını aşağıdaki maddeler teşkil eyliyecektir: 1) Prusyalılar'la Osmanlılar arasında yapılacak olan bu andlaşmanın iki taraf arasında daimî kalması, iki taraf "reaya,,sının emniyet, asayiş ve menfaatlerinin artması ve "zararlarına dair amme-i mevad ve hususatın,, giderilmesi²⁸; 2) İki devlet, birbirlerinin muhafazasına dikkat edecek, sınırdaş fakat düşman olan devletlerin zararlarından kendi topraklarını koruyacaklardı. Bundan başka bu andlaşmadan kasdedilen mâna, sırf iki tarafın emniyeti, malik oldukları yerlerin muhafazası ve Avusturya-Rusya tarafından gelecek tehlikenin önüne geçilmesi olduğuna göre, bu maddenin "teyidinde fütûre cevaz,, gösterilmeyecekti²⁹; 3) Prusya kiralı çok kuvvetli bulun-

²⁵ Başbakanlık arşivi, Hattı hümayun tasnifi. No. 298.

²⁶ Başbakanlık arşivi, Hattı hümayun tasnifi, No. 313.

²⁷ Vesikada yanlış olarak böyle yazılmıştır. Hattı Hümayun tasnifi 313.

²⁸ Bu maddenin kenarına Osmanlılar tarafından «bu madde hıfz-ı reaya müteallik olmağla fakat amme-i mevad tâbiri ahar münasib olan tâbir ile eda olunur, gayri zararlı bir nesne melhuz değildir» yazılmıştır.

²⁹ Bu maddenin karşısına da yine Osmanlılar tarafından «bu madde temhide mukaddimedir» diye bir işaret konmuştur.

duğu için Avusturya devleti kendisinden korkmaktadır. Bundan dolayıdır ki, Osmanlı topraklarına tecavüz eylemekten vazgeçmiştir. Prusya devleti kuvvetli kaldıkça, bundan sonra dahi, Osmanlı arazisine tecavüzü mümkün değildir. Eğer Avusturyalılar ve taraftarları, Prusya topraklarını istilâ eder ve onu mağlûp ederlerse, zamanı geldiği vakit Osmanlıların da rahatını kaçıracaklardır. Onun için, Prusya'nın mağlûp edilmesine meydan bırakılmamalı ve lâzımgelen tedbirler alınmalıdır ³⁰; 4) İki tarafa yakın ve sınırdaş olan düşman devletlerden birisi, Osmanlılara karşı bir düşmanlık gösterir ve kötü niyetler beslerse, Prusya kiralı buna müsaade etmiyecekti. Aynı zamanda Friedrich, Osmanlı topraklarından bir kısmının istilâ edilmesine de razı olmayacak ve "bikaderilimkân bezl-i tâb-i tüvan,, ederek Osmanlıların sıkıntısının giderilmesine çalışacaktı ³¹; 5) Hiçbir bahane olmadığı halde, sırf Avusturya devletinin tahrikile Prusya topraklarına girmiş olan Rusya devletinin bu haksız hücum ve hareketlerinin men'i için Osmanlı devleti, "bezl-i himmet-i namütenahi,, sini esirgemiyecekti. Eğer düşman tarafından buna benzer bir hareket Osmanlılara karşı vukubulursa Prusya devleti dahi aynı suretle davranacaktı ³². 6) Andlaşan iki devletin sınırları arasında büyük bir mesafe olduğu için dost askerlerin yanyana aynı bölgede çarpışmaları mümkün olamaz. Bundan ötürü taraflardan birinin arazisine düşman hücum ederse, diğer taraf, hücum eden düşman topraklarına girmeli ve onun askerî kuvvetlerini ikiye ayırmalıdır. İki devletin birbirine "ianeti,, işte bu suretle olacaktı. Bundan başka hücumu uğrayan tarafın zarar ve ziyanı lâzımgeldiği şekilde ödenmedikçe ve zarar gören taraf razı edilmedikçe, iki devlet, düşman topraklarına zarar vermekten geri durmayacak, barış yapmak lâzımgelse dahi, zararlı taraf hoşnut edilmedikçe barış yapılmıyacaktı ³³. 7) Bu anlaşma-

³⁰ Bu maddenin karşısında «ittifakın hüsniyyatını beyan ve mevadd-ı âtiyeyi tavtiyedir» diye bir kayıt vardır.

³¹ Bu maddenin kenarına Osmanlılarca «bu madde devlet-i âliyyeye menfaat-ı mahzadır» cümlesi yazılmıştır.

³² Bu maddenin karşısında «bu madde dördüncü maddenin mukabelesinde olmağla bezl-i himmet-i namütenahi tâbiri tebdil ve madde-i sabıkada yazıldığı üzere bikaderilimkân bezl-i himmet tabiri tahrir olunur» ifadesi görülmektedir.

³³ Bu maddenin kenarında «bu madde keyfiyyet-i teavünü beyan olup lâkin ianet lâfzı münasip olmamağla tâbir-i münasip ile nizam verilür» şeklinde bir kayıt vardır.

dan güdülen başlıca amaç, komşu ve sınırdış olan düşman devletlerin "tesallütlerini,, menetmektir. Onun için diğer Hıristiyan devletlerin de bu anlaşmaya katılmalarını temin etmek caizdir. Fakat bunun için iki tarafın muvafakati şarttı ³⁴.

Bundan sonra Prusya elçisi, Prusya kiralının Osmanlılara karşı beslediği dostluk duygusundan ve dürüstlüğünden bahsetti. Bu dostluk ve dürüstluktan asla şüpheye düşülmemesini ve yukarıda yazılan maddelerin hemen incelenerek lüzumlu tashihler yapıldıktan sonra kendisine tebliğ edilmesini istedi.

Maddelerin kenarlarına konulan kayıtlardan anlaşıldığına göre Osmanlılar, bazı kelimelerin değiştirilmesinden başka, andlaşma maddelerinin ruhuna asla dokunmadılar ve bu şekilde padişaha sundular. Bu maddeler karşısında padişahın ne şekilde bir mütalea yürüttüğünü, nasıl bir durum aldığını ve bu işlerle uğraşanlara ne gibi direktifler verdiğini bilmek, şüphesiz ki, pek faydalı olurdu. Fakat elimizdeki vesikalar, maalesef, buna cevap veremiyor. Ancak, 1758 baharında, İstanbul'da bazı hareketler görüldü. Sultan Mustafa, bütün gayretile savaşa hazırlanıyor gibi idi. Çünkü yüksek rütbeli subayların da bulunduğu bir meclisin iki gün toplantı yaptığı işitildi. Hattâ padişahın bu mecliste, savaşa mail olduğunu gösterir sözler harcadığı da duyuldu. Fakat Koca Ragıp paşa bu hususta padişaha muhalif bulunuyordu. Onun, Arap isyanlarıyla zayıflamış olan Osmanlı imparatorluğunun böyle bir maceraya atılmak zamanı olmadığını, bilhassa şu anda baştan aşağı silâhlı bulunan Hıristiyan devletlerin silâhlarını Osmanlılara çevirebileceklerini ve İsveç, Fransa gibi dost devletlerin de bundan ötürü hoşnutsuzluklarının Osmanlı devleti üzerine çekilmiş olacağını beyan eylediği duyuldu ³⁵. Bu suretle padişahın savaş isteği Koca Ragıp paşa tarafından önlenmiş oluyordu ³⁶. Fakat herşeye rağmen, Osmanlıların bu maddeleri müsait karşıladıklarını, Prusya elçisinin gösterdiği büyük memnuniyetten anlıyoruz. Gerçek, elçi Rexin, başka bir

³⁴ Bu maddenin karşısında «sair devletlerin müsâlâhaları maddelerinde dahi carî olan maddedir» diye bir kayıt mevcuttur.

³⁵ Louis Bonneville de Marsangy, *Le chevalier de Vergennes, son ambassade a Constantinople*, Paris, 1894, Tome 2. s. 42 - 45.

³⁶ Yukardaki satırlardan, üçüncü Mustafa'nın Prusya ile anlaşıp bir savaşa girmek istediğini, fakat Koca Ragıp paşanın buna muhalif olduğunu anlamak mümkün ise de, bulduğumuz vesikalar bunun aksini göstermektedir.

takririnde ³⁷, Prusya ile Osmanlılar arasında imzalanacak olan dostluk andlaşmasına Osmanlıların gösterdiği ilgiden ötürü sevincinin hudutsuz olduğunu, bu işin iki tarafa da fevkalâde menfaatler sağlayacağını belirttikten sonra diyor ki: Dostluğu kabul edilmiş olan bir kiralın takviye edilmesi için, daha önce sunulan şartlar altında, iki devlet arasında gizli kalmak suretile tahaffuzî ve tedafüt bir andlaşmaya hemen karar verilmesini rica ederim. Bu şartların "ahitnâme-i hümâyun," da yerlerinin boş bırakılması mümkündür ³⁸. Şu kısa izahattan sonra diyebiliriz ki, Osmanlılar dostluk andlaşmasına taraftar görünmüşler ise de, tedafüt ve tahaffuzî bir andlaşmaya pek yanaşmamışlardır. Bundan ötürü elçi Regin, dostluğa kabul edilmiş olan bir kiralın takviyesini istedi. İhtimal Osmanlılar, tedafüt ve tahaffuzî andlaşma maddelerinin yapılacak dostluk andlaşmasına yazılmasını mahzurlu gördüklerini söyleyerek, bu işten sıyrılmak istediler. Bunun içindir ki, Regin tarafından "ahitnâme," de bunların yerinin boş bırakılması fikri ortaya atıldı. Fakat bütün bunlar, andlaşmanın imzalanmasına kâfi gelmemiş olmalıdır ki, Prusyalılar, Osmanlılar için daha cazip ve onların gönüllerini daha çok okşıyacak olan bazı tekliflerde bulundular. Gerçek, Regin, kendisi ve kiralı hakkında gösterilen teveccühten derecesiz memnun olmuş, bu teveccühün de başlıca şahidi olarak Friedrich'e yazılan iki mektubu ³⁹ ileri sürmüş ve başka bir takrir daha vermişti ⁴⁰. O, bu takririnde, şu noktalar üzerinde duruyordu: Prusya kiralının şu andaki hakikî maksadı, kendi işlerini (umur ve mesalihini) devlet-i âliyye'nin istediği ve işaret eylediği şekilde düzenlemektir. Onun için Prusya devletinin galip olduğu şu sıralarda Osmanlı devletinin istediği nedir?. Savaşın devamı mı?. Böyle ise, bu mümkündür. Fakat o zaman Osmanlıların da bu işte bir hissesi bulunması düşünülebilir. Yok böyle değil de, Osmanlı devletin isteği Avrupa devletleri arasındaki bu savaşa bir son verilmesi ise, o zaman, iki tarafa düşman olan devletler arasında aracılık etmesi, şüphesiz ki, barışın yapılmasına büyük bir tesir yapacaktır. Çünkü bu sıralarda, Avus-

³⁷ Başbakanlık arşivi, Hattı hümâyun tasnifi, 302.

³⁸ Aynı vesika.

³⁹ Bu mektuplardan birincisi Mustafa III ün, tahta çıkışını tebrik maksadıyla Friedrich tarafından gönderilen mektuba verilen cevaptır. İkinci mektup ne zaman yazılmıştır. Bunu tesbite imkân bulamadım.

⁴⁰ Başbakanlık arşivi, Hattı hümâyun, 305.

turya orduları birkaç defa yenilmiş ve perişan edilmiştir. Bundan başka Avusturya devletinin müttelikleri de herbiri birer suretle, savaştan bezgin bir hale gelmiş bulunmaktadırlar. Aynı zamanda, Prusya'nın müttelikleri bulunan İngiltere devletinin kuvvetleri de, her tarafta galip durumdadır.

Sonra kış da gelmiş bulunuyor. Bütün bunları bir araya toplarsak, düşmanların Prusya'ya, barışın yapılmasına hizmet edecek birtakım kazançlı maddeler teklif eylemeleri de ihtimalden uzak değildir. İhtimal, birtakım kârlı teklifler yaparak, Prusya ile Osmanlılar arasında imzalanmasına çalışılan tahaffuzî anlaşmanın yapılmasına engel olmayı düşüneceklerdir. Halbuki, yukarda da söylendiği gibi, Prusya kiralının asıl maksadı, bugünkü işlerini Osmanlıların isteğine göre tertiplemeştir. Onun için, her şeyden önce, andlaşmanın imzalanması ve bundan sonra savaşın durdurulmasına Osmanlıların tavassut eylemeleri lâzımdır. Yine bundan dolayıdır ki, durumu idare etmek üzere, tahaffuzî andlaşmanın hemen imzalanacağını Prusya'ya haber vermek iktiza eyler. Düşman devletlerin şu andaki durumu o kadar kötüdür ki, Osmanlıların tavassut tekliflerini hemen kabul edeceklerdir. Eğer yapılacak andlaşmaya tavassut maddesile tahaffuz maddesinin konulması doğru bulunmuyorsa, bunları, ayrı kâğıtlara yazmak ve imzalamak mümkündür ⁴¹.

Görülüyor ki Prusyalılar andlaşmayı temin maksadile her çareye başvurmaktadırlar. Friedrich'in savaşta bulunduğu devletler, aynı zamanda, Osmanlıların da düşmanlarıdır. Onların ezilmesi, Osmanlı menfaatlerinin, sınırlarının bir an için olsun sağlanması demektir. Bunu takdir eyliyen Friedrich, savaşa devam edilip edilmemesi işini Osmanlıların reyine bırakıyor. Fakat Osmanlıların isteğiyle savaş devam ettiği taktirde kendisine lâzımgelen yardımın yapılmasını da ortaya atıyor. Yine aynı taktirden, Osmanlıların savaşın durdurulması için tavassut edecekleri anlaşılmaktadır. Fakat Ruslar ve Avusturyalılar'ın dahil olduğu bu savaşın daha uzun müddet devam etmesi, herhalde, Osmanlıların lehinde bir hareket olduğuna göre, bu tavassuta kendiliklerinden girişmiş olmaları pek düşünülemez. Ancak şunu da kabul eylemek lâzımdır ki, muhasımlar arasında Osmanlılara düşman olanlar bulunduğu gibi dost olanlar da

⁴¹ Başbakanlık arşivi, Hattı hümâyun tasnifi, s. 305.

vardır. Fransa bunun misalini verebilir. Gerçek, bu devlete Osmanlılar, uzun tarihleri boyunca, daima sempati göstermişlerdir. İhtimal, Fransız elçisi Vergennes, devletinin düştüğü kötü durumu önlemek üzere, Osmanlılar'dan, savaşın durdurulmasına tavassut etmelerini istemiştir. Bundan başka, bu tarihlerde, Osmanlılara çok dost görünen Avusturya devletinin dahi bunu Osmanlı'lardan rica etmesi mümkündür. Her ne şekilde olursa olsun Friedrich, bundan istifadeyi düşünmektedir. Bu tavassut yapılmadan tahaffuzî anlaşmanın imzası Friedrich'e şunları sağlayacaktır: Şayet savaş devam ederse, yukarda incelediğimiz anlaşmanın 5 inci ve 6 ıncı maddelerine göre, Osmanlılar savaşa gireceklerdir. Dediğimiz gibi bu anlaşma tahakkuk ettiği taktirde, 6 ıncı maddede açıkça ifade edildiğine göre, barış ancak zararlı tarafın hoşnut edilmesiyle mümkün olmaktadır. Bu itibarla Friedrich, Osmanlı ittifakını bir silâh olarak düşmanlarına karşı kullanacak ve istediği şekilde zararlarını telâfiye çalışacaktır. Friedrich, tahaffuzî anlaşmayı temin maksadiyle, Osmanlıları kapalı bir surette tehdit eder bir durum almış gibidir. Bunu, onun şu fikirlerinden anlıyoruz: Belki düşmanları kendisine çok kârlı bir barış teklif ederler de Osmanlı'larla yapacağı antlaşmaya bu suretle engel olabilirler. Bu taktirde, Avusturyalılar ve Ruslar, Osmanlıları yalnız bırakmağa muvaffak olmuş bulunacaklar, icap edince, yalnız başına onu hırpalamak imkânını elde edeceklerdir. Böyle olunca, Prusya'nın terkedilmemesi zaruridir. Friedrich, Osmanlıların düşüncesini bu nokta üzerinde toplamağa ve bu suretle muhtaç olduğu anlaşmayı imza etmeğe sevk etmek istemiştir.

Bundan başka Prusya kralı, "umur ve mesalihini,, Osmanlıların istediği şekilde düzenliyeceğini ve bunun kendi hakikî fikri olduğunu söylemekle, Osmanlılara karşı derin bir sempatisi olduğunu ve kendi işlerinin Osmanlı işlerinden ayrı tutulmadığını göstermek istemiştir. Hulâsa, Friedrich, düştüğü sıkışık durumdan kurtulmayı temin ve Osmanlı ittifakını elde etmek için muhtelif yollara başvurmuş, bütün siyasî dehasını bu hususta bol bol sarfeylemiştir.

Arkaarkaya verilen bu takrirlerle ileriye sürülen teklifler, Osmanlıları ciddi surette işgal eylemeğe başladı. Ancak bundan sonradır ki, Berlin ile İstanbul arasında hususî postalar bu işe ait mektupları daha sık getirip götürmeğe mecbur oldular. Friedrich'in Saksonya'nın Frayberg şehrinde yazılan bir mektubu, Rexin'e şu

malûmatı ve direktifleri veriyordu ⁴². Ortada dolaşan barış haberi, Fransa'nın kötü durumundan doğmuş olabilir. Çünkü bu devlet, doğu ve batı Hint'teki yerlerinin birçoğunu kaybetmiş bulunmaktadır. Bundan başka donanması mahv, kara askeri perişan edilmiş, hazinesi bomboş kalmış ve ticareti de tamamiyle durmuştur. Bunun için barışı arzu etmektedir. Fakat Avusturya devleti, gerek Fransa ve gerek Rusya'yı, birçok hilelere başvurarak, barış yapmaktan vazgeçirdiği gibi savaşa devam etmelerini de sağlamıştır. Bundan ötürü Prusya devleti, bu yıl, her zaman olduğundan daha fazla asker ve kuvvet toplamak mecburiyetinde kalmıştır. Eğer konuşulmakta olan tahaffuzî antlaşma imzalanırsa, iki tarafa düşman olanlara, ummadıkları bir zamanda, anı bir korku verilmiş olacaktır. Onun için Tatarların harekete geçirilmesi suretiyle veya münasip görülecek bir tedbirle Osmanlıların fikirlerini açığa vurmaları lâzımdır. Bu, düşmanlarımız için pek korkunç bir durum yaratacaktır. Eğer vakit geçmeden böyle bir harekete geçilecek olursa neticesi pek kârlı bir işe başlanıyor demektir ⁴³. Çünkü, şu anda, Macaristan, asker ve mühimmat bakımından, tamamiyle boş gibidir. Şayet Osmanlılar Macaristan üzerine doğru bir hareket yapacak olurlarsa, bütün Macaristan'ın anahtarı sayılabilecek olan Tamişvar'ın alınması gayet kolay olacaktır ⁴⁴. Çünkü Avusturya'nın bütün kuvveti, Prusya orduları karşısında bulunmaktadır. Osmanlılar böyle bir hareket yaptıkları takdirde Avusturya, ya kuvvetlerini ikiye bölecek veyahut Macaristan'ı bırakmak mecburiyetinde kalacaktır. Birinci şıkka göre, yani Avusturya devleti askerî kuvvetini ikiye ayırdığı takdirde, Prusya ve Osmanlı devletlerine karşı ayrı ayrı mukavemet edemeyeceği tabiidir. Rusya'ya doğru buna benzer bir hareketin yapılması da çok faydalıdır. Çünkü bu suretle Rusya, Avusturya'ya fazla miktarda yardım yapamayacak, binaenaleyh, Avusturya kendi kendini korumak güçlüğüne düşecektir. Osman-

⁴² Başbakanlık arşivi, Hattı hüâmyun tasnifi, s. 300.

⁴³ 14 Ekim 1758'de Vergennes'in yazdığı bir mektuptan Osmanlıların harekete geçmek üzere oldukları anlaşılıyor. Vergennes'e göre, padişah, Edirne seyahatine karar vermiştir. İhtimal bu seyahatinde harp projeleri hazırlıyacaktı. Avusturya imparatoriçesine tâbi olan devletleri bir fırtınanın tehdit ettiği söylenebilir. Çünkü Edirne ovası Osmanlı ordusunun Hıristiyanlara karşı girişecekleri savaşın merkezidir. Düşmana kuvvetle atılacakları mevki buradadır. *Louis Boneville de Marsangy*, adı geçen eseri, s. 55.

⁴⁴ Başbakanlık arşivi, Hattı hüâmyun tasnifi, s. 300.

lılar, hem kendilerine hem de Prusya'ya düşman olan bu devletlerden birisine düşmanca bir tavır takınacak olurlarsa, o zaman, Prusya kralı da barışa asla yanaşmıyacaktır. Eğer konuşulmakta olan tahaffuzî antlaşma imza edilecek olursa, iki tarafın düşmanları, hakikaten bundan çekinecekler ve, ihtimal, daha Osmanlılar savaşa girmeden, Prusya'ya insafılı birtakım şartlarla barış teklif edeceklerdir. Prusya kralı da onların tekliflerini gizlice Osmanlılara haber vereceği için Devlet-i aliye, kendi işlerini buna göre düzenlemek imkânlarını bulacaktır. Yukarıda da söylendiği üzere barış için tek bir ümit yoktur. Bilâkis düşman devletler, Prusya'yı diz çökertmek için, bu sefer her zamankinden daha şiddetle savaşa devam edeceklerdir. Gerçi Prusya devleti yıllarca kendilerine mukavemet göstermiştir. Hattâ bu yıl da onlara karşı kullanacak kâfi derecede kuvveti vardır. Fakat askerlerini muhtelif cephelere göndermek mecburiyetindedir. Onun, bugünkü kuvvetli durumunu elden kaçırmaması Osmanlı'larla yapacağı antlaşmaya bağlıdır. İki tarafa da düşman olanların yapacakları kötülöklere engel olabilmek için Osmanlılar lüzumlu tedbirleri vaktinde almalıdırlar⁴⁵.

Osmanlı'larla Prusyalılar arasında yapılan bu konuşmalar sırasında, Prusya ile düşmanları arasında, bir barış yapılacağı haberinin Osmanlılar tarafından duyulduğu anlaşılıyor. Bu durum karşısında şüpheye düşen Osmanlı devlet adamları, ihtimal, bu işin aslının ne olduğunu Friedrich'ten sormak lüzumunu duydular. Ve yine, ihtimal, Friedrich'te, böyle bir şeyin asla gerçeğe uymadığını anlatmak üzere, yukarıya kaydettiğimiz malûmatı vermek mecburiyetinde kaldı. O, bu antlaşmayı elde etmek için, her gün biraz daha Osmanlıları ayrı ayrı yönlerden tatmin etmeğe çalışıyor. Gerçek, ilk önce, yalnız bu antlaşmanın faydalarından bahseyledi. Daha sonra kendi "umur ve mesalihini," Osmanlıların istedikleri şekil ve biçimde düzenliyeceğini bildirdi. Nihayet Macaristan'ın bomboş olduğunu, kolayca zaptedileceğini söylemekle, bu yerlerin Osmanlı topraklarına katılabileceğini anlatmak istedi. Fakat bütün bunların mukabilinde Friedrich, artık, Osmanlılar'dan yalnız tahaffuzî ve tedafüî bir antlaşma değil, aynı zamanda, bazı tedbirler almalarını da istiyordu. Gerçek, düşmanları tarafından çok sıkıştırılmış

⁴⁵ Başbakanlık arşivi. Hattı Humayun Tasnifi. 300.

bulunan Friedrich, kurtuluş çaresini doğrudan doğruya Osmanlı yardımında bulmaktadır. Uzun müddet Osmanlıların idaresi altında kalmış olan Macaristan arazisinin tekrar Türk topraklarına katılması, o devrin devlet büyükleri için, cazip bir şey olurdu. Bu yutulması belki güç, fakat iştihayı tahrik eyliyen bir lokma gibi idi. Hele Friedrich'in dediği gibi bu işe ulaşmakta gayet kolay olacağına göre, hemen teşebbüse geçmek lâzımgeliyordu. Friedrich bunu öne sürmekle Osmanlı devlet adamlarının isteklerini kamçılamağa çalışıyor, bunu temin ettiği taktirde, kurtuluşunun muhakkak olduğuna inanmış bulunuyordu. Takrir "Emr-ü-ferman hazreti men lehülemrin'dir," ibaresiyle padişaha sunuldu. Bütün bunların sonunda ve belki de gürültülü fakat gizli⁴⁶ toplantılar yapıldıktan sonra⁴⁷, Osmanlılar, Friedrich'e gönderilmek üzere, elçi Regin'e bir nota verdiler. Bu notada, antlaşmanın yapılabilmesi için devlet büyüklerinin toplandığı ve müzakereler sonunda Prusya devletinden bazı şeyler sorulması⁴⁸, aynı zamanda, dostluk ve ittifak maddesine İngiltere devleti tavassut ederse, ancak o zaman, tahafuz ve tedafuf bir antlaşmanın imza edilebileceğinin karar altına alındığı bildirildi⁴⁹. Elçi Regin, bu haberleri en çabuk vasıtalarla

⁴⁶ Daha başlangıçta (1757) Fransızlar, Osmanlılar ile Friedrich arasında münasebetlerin kurulacağına inanmış gibidirler. Gerçek, Fransız hariciye nazırı Rahip Bernis, 29 ekim 1757' de, Fransa'nın İstanbul sefirine şöyle yazıyordu: Padişahın itimada değer seciyesini tanımak gerektir. Tek bir insan, yıkılmış bir imparatorluğu canlandırabilir ve buna teşebbüs te mesut neticeler doğurur. Bu neticelerin ümit verici görünmesi bir savaşın açılmasına da sebep olabilir. Prusyalılar ve İngilizlerin Osmanlıları kazanmağa çalışacakları tabiidir. Belki onları savaşa dahi sokabilirler. Onun için Türklerin takip eyledikleri barışçı yoldan ayrılmamaları temin edilmelidir. Eger bir savaş mukadderse ve buna ihtimal veriyorsanız, bu takdirde, Türkleri daha kolay fetihler yapacakları İran üzerine sevk etmeğe çalışınız. *Louis Boneville de Marsangy*, aynı eser, sayfa 41, 42.

⁴⁷ Bu konuşmalar ve müzakereler, diğer devlet elçilerinin gözünden kaçmıyordu. Vergennes bunu şu suretle anlatıyor: Yabancı memleket elçileri arasında Prusya kiralı ile Babıâli'nin pazarlığa giriştiği gürültüsü yayılmıştı. Halbuki sadrazam İstanbul'da bir Prusya elçisi bulunmadığını, esasen Babıâli'nin de buna ihtiyacı olmadığını söylüyordu. *Louis Boneville de Marsangy*, aynı eser, sayfa 70.

⁴⁸ Başbakanlık arşivi, Hattı hümayun tasnifi, 249, 298 L, 301.

⁴⁹ Başbakanlık arşivi, Hattı hümayun tasnifi, 298 J,

Friedrich'e yetiştirdi. Ve tahaffuzî antlaşmanın imzalanmak üzere olduğunu da müjdeledi⁵⁰. Bunun üzerine Friedrich, bir taraftan Regin'e durumu bildirirken diğer taraftan da hem padişaha hem de Koca Ragıp paşaya Frayberg'ten aynı tarihleri taşıyan (30 mart 1760) mektuplarını gönderdi⁵¹.

Regin bu mektuplarla birlikte Babîâlî'ye uzunca bir takrir verdi⁵². Bu takriri şu suretle hülâsa eylemek mümkündür: 1) Barışa dair çıkarılan haberler kâmilten yalandır. Bu söylenti, yapılacak andlaşmayı geri bırakmak için, uydurulmuş bir hileden başka bir şey değildir. Çünkü bu andlaşma, onların kötü niyetlerine engel teşkil eylemekte bulunduğundan, bundan sonra da, böyle yalanlar icadedeceklerinden şüphe edilmemelidir. 2) Rusya ve Avusturya'nın asıl maksadı, Prusya devletini ezmek ve topraklarını aralarında taksim eyledikten sonra⁵³, zahmetsizce, Osmanlı devletine karşı besledikleri kötü niyetlerini uygulayabilmektir. Hakikatte barış için asla bir ümit kalmamıştır. Çünkü hem düşmanlar hem de Prusya her zamankinden daha çok savaşa hazırlanmış bulunmaktadır. 3) Yapılacak andlaşma hakkında İngiltere kralı dahi, Prusya kralı gibi düşünmektedir. Bunun böyle olduğunu göstermek maksadıyla Prusya kralı, İngiltere kralı tarafından Osmanlılara bir mektup gönderilmesini sağlayacaktır. Aynı zamanda, İstanbul'daki İngiliz elçisinin soğuk hareketi, Friedrich'in hayretini mucip olmuştur. Fakat İngiltere kralından gelecek mektup hakikatı ortaya koyacak, aynı zamanda, İngiliz elçisi yaptığı hareketten dolayı muaheze olunacaktır. 4) Osmanlıların harekete geçmesi için bundan daha müsait bir zaman olamaz. Çünkü Prusya'ya düşman olanlar, aynı zamanda, bütün Avrupa'nın ve Osmanlıların da düşmanıdırlar. Bu itibarla senelerdenberi etrafını saran düşmanlara karşı mukavemet eden Prusya kralı gibi bir dostu kaybetmemek

⁵⁰ Başbakanlık arşivi, Hattı hümayun tasnifi, 301.

⁵¹ Başbakanlık arşivi, Hattı hümayun tasnifi, 301, 249.

⁵² Başbakanlık arşivi, Hattı hümayun tasnifi, 289L.

⁵³ Prusya'yı, düşmanları ezmiye karar vermişler ve onun topraklarını aralarında taksim bile eylemişlerdi. Bu taksimde Silezya ve Glaç kontluğu Avusturya'ya, Mağdeburg Saksonya'ya, Pomeranya İsveç'e, Felemengin bir kısmı Fransa'ya düşüyordu. Fakat 1757'de karar altına alınan bu taksim, 1758'de, başka şekle büründü. Devletler, fethedecekleri yerleri alacaklardı. Bu meyanda doğu Prusya da Rusya'ya vadedilmiş bulunuyordu. Albert Sorel, Y. Ziya, *Onsekizinci asırda mesele-i şarkiyeye ve Kaynarca muahedesi*, s. 10. İstanbul 1911.

için, Osmanlı devleti, icabeden ihtiyatî tedbirleri almalıdır. Böyle yapıldığı takdirde, Tamişvar ile Budin kolayca ele geçecektir. Başka bir hareketle⁵⁴ "Sırb-ı cedit", denilen memlekette yeniden yapılan kaleler ile Ukrayna, Osmanlı topraklarına zahmetsizce, katılabilir. Çünkü, Rusya ve Avusturya kuvvetleri Prusya ile meşguldürler. Prusya cephesinden ayıracakları kuvvetleri uzak mesafelere göndermeleri güçtür. Bunu yapabilseler dahi Osmanlı-Prusya kuvvetleri karşısında ayırdıkları bu kuvvetler ezileceklerdir. Bundan başka kıtlıktan, yolların uzunluğundan ötürü çekilecek sıkıntı yüzünden bu kuvvetlerin zararsız hale geleceği tabiidir. Esasen mal sıkıntısı içinde bulunan Rusya ve Avusturya devletleri, Osmanlı-Prusya kudreti karşısında mukavemet edemeyecekler ve istenilen şekilde bir barış yapmaya mecbur kalacaklardır. 5) Yapılacak andlaşmanın bütün maddelerine Prusya kiralı sadakatle bağlı kaldığı gibi ilelebet bunlara riayet edecek ve Osmanlı devletini yaptığı bu işte nedamete sevk edecek bir hareket zuhura gelmeyecektir. 6) Yapılacak olan andlaşma hükümlerine aykırı olarak Osmanlı devletinin dostluğuna uymayan bir barışa Prusya asla yanaşmayacaktır. 7) Her ne kadar İsveç devleti zayıf bir düşman ise de, Prusya kuvvetlerinin bir kısmını üzerine çektiği için Osmanlılar İsveç'i savaştan uzaklaştırmaya mecbur bırakmalıdır⁵⁵.

Yedi madde üzerinde hülâsa ettiğimiz bu takrirden Osmanlıların hangi noktalar üzerinde durduklarını açıkça anlamak mümkün oluyor. Önce, barışın yapılacağı haberi Osmanlıları tereddüde düşürmüş, böyle birşey olup olmadığını sormak zaruretinde bırakmıştır. Rexin kuvvetli delillerle bunun aksini ispata çalışmış, ayrıca, Rusya ve Avusturya devletlerinin Osmanlılar hakkında neler düşündüklerini de ortaya atarak, Osmanlı devlet adamlarını tatmin etmeye ve Prusya'ya yaklaşmalarını temine uğraşmıştır. İkinci nokta, İngiltere'nin tavassut etme meselesidir. Burada İngiltere elçisinin yersiz bir hareketinden bahsediliyor. Fakat bu hareketin ne olduğunu tesbit imkânını bulamadım. Belki Osmanlılar, Prusya'nın muttefiki sıfatıyla, İstanbul'daki İngiltere elçisinin, yapılacak andlaşma hakkında fikrini sordular. İhtimal, İngiliz elçisinin verdiği yersiz cevap Osmanlıları hayrete düşürdü. Binaenaleyh, İngiltere elçisinin bu hareketinin ne suretle yorumlanabileceğini Prusya

⁵⁴ Rusya'ya karşı yapılacak hareket kastediliyor.

⁵⁵ Başbakanlık arşivi, Hattı hümâyun tasnifi, 298L.

kıralından sormayı lüzumlu gördüler. Ve İngiliz tavassutunu istediler. Friedrich, elçinin yaptığı harekete -ki bu hareket bizce malûm değil- hayret ediyor, bizzat İngiliz kralı tarafından yazılacak bir mektupla Osmanlıların tatmin ve elçinin de muahaze edileceğini bildiriyor. Bu tahminlerimizi sırf "Asitane-i saadette mukim İngiltere elçisinin hareket-i baridesi kiralım ihlâskârlarına bais-i istiğrak⁵⁶," oldu şeklindeki Prusya elçisinin tkririndeki cümleden dolayı yürütmüş bulunuyoruz. Yukarıda da işaret olunduğu üzere, İngiltere elçisinin soğuk hareketi ne şekilde olmuştur ve nedir? Bunu bilmiyoruz. Ancak elimizdeki başka bir vesikadan, İngiltere devletinin, bu işe neden tavassutu istendiği açıkça anlaşılacaktır. Bu vesikada, Prusya devleti ile Osmanlı devleti arasında büyük bir mesafe olduğu için ittifak maddesinin "tarafeynden riayet-i levazım-ı karin-i istihkâm olmak bir devlet-i uhranın tavassutuna muhtaç olduğu vazih ve âşikâr," olduğu yazılı bulunmaktadır⁵⁷. Osmanlılar bu tavassut işi üzerinde herhalde pek ısrar etmiş olmalıdır ki, Friedrich, bir taraftan elçisine bunun derhal temin edileceğini bildirirken, diğer taraftan padişaha ve Koca Ragıp paşaya gönderdiği mektuplarda da bunun mümkün olduğunu yazıyordu. Gerçek, Friedrich'in padişaha gönderdiği mektup büyük bir önem taşımakta idi. O, bu mektubunda: iki tarafa düşman olanların aleyhine olmak üzere, Prusya ile Osmanlıların birleşmelerine padişahın razı olduğunu elçisinin gönderdiği mektuptan anladığını, alınan bu tedbirin padişah ve Osmanlı devleti için "bais-i irtifa-i izz-ü ikbal ve devlet-i aliyyelerine mucib-i irtikay-i fahr-ü celâl," ve aynı zamanda kendisi için de bir "iftihar-ı azime," olduğunu yazıyor⁵⁸. Bundan sonra, Regin'in verdiği tkrirdeki ifadeye uygun olarak, kendisine düşman olanların Osmanlıların da düşmanları olduğunu, Prusya'yı yendikten sonra Avrupa'nın diğer memleketlerine musallat olacaklarını, bilhassa ötedenberi Osmanlıların topraklarına gözdikmiş olduklarından Prusya'nın mağlûbiyeti sonunda hemen bu işe başlayacaklarını ve bunu da kolayca başaracaklarını pek açık bir ifade ile belirtiyor. Nihayet İngiltere'nin tavassut işine gelerek, dost ve müttefik İngiltere kralının bu andlaşmanın imzalanmasına taraftar

⁵⁶ Başbakanlık arşivi, Hattı hümâyun tasnifi, 298L.

⁵⁷ Başbakanlık arşivi, Hattı hümâyun tasnifi, 298J.

⁵⁸ Başbakanlık arşivi, Hattı hümâyun tasnifi, 301.

bulunacağını ve bunu bir mektupla tasdik ve temin etmesi için İngiltere devleti nezdinde teşebbüste bulunacağını da ilâve ediyor. Bundan sonra çıkarılan barış söylentilerine temas ederek diyor ki: bizim ile düşmanlarımız arasında barışın yapılmak üzere olduğu ortaya atılmıştır. Bunun başlıca sebebi şudur: Sizinle imzalamak üzere olduğumuz andlaşmayı geri bırakmak ve bu suretle hiç engele rastgelmeden parçalanmamızı temin etmek. Barış haberine gelince, bu, tamamen yalandır. Eğer bu uydurulmuş bir şey olmasaydı, daha önce, İngiltere devletile birlikte yaptığımız barış tekliflerine düşmanlarımız cevap verirlerdi. Onun için bir barış meclisinin toplanması düşünülemez. Zaten Rusya ve Avusturya devletleri de savaş için her zamankinden daha çok hazırlık yapmaktadırlar. Bununla beraber barışa dair bir şey zuhur ederse ve düşmanlarımız tarafından yapılacak teklifler Osmanlılar aleyhine olacak olursa, böyle bir barışı asla imzalamıyacağımızı da vaad ve tekeffül ederiz. Bundan ötürü bütün Avrupa için bahse konu olan korkunun ortadan kaldırılması yapacağımız andlaşmaya bağlıdır. Bunun, bir an önce imzalanmasını umuyor ve rica ediyorum⁵⁹. Friedrich aynı mealde bir mektubu da Koca Ragıp paşaya göndermiştir⁶¹. Bu mektubun muhteviyatı padişaha yazılanın aynı olduğu için onu uzun bir incelemeye tâbi tutmıyacağız. Ancak içinde bulunan ve pek enteresan olan kısımlarından bazılarını da kaydetmekten kendimizi alamıyoruz. Gerçek, bu mektupta Koca Ragıp paşanın şahsiyyetine pek büyük bir değer verilmektedir. Yine bu mektuptan anlaşıldığına göre, Prusya - Osmanlı anlaşmasının en hararetli taraftarı ve isteklisi Koca Ragıp paşadır. Bunun böyle olduğunu mektuptan alacağım şu cümlede açık olarak görüyoruz: "Bizim ile devlet-i aliyye beyninde peziray-i inikad-ı ittifak ve ittihad-ı kuvvetlerimize dair dergâr buyrulan hüsn-i tedbir-i meymenet encamları⁶¹ bais-i mahzuziyyet ve mem-

⁵⁹ Başbakanlık arşivi, Hattı hümâyün tasnifi, 301.

⁶⁰ Başbakanlık arşivi, Hattı hümâyün tasnifi, 249.

⁶¹ Friedrich, Osmanlıların kendisile ittifak edeceklerine samimî olarak inanmıştı. Onun için, 1760 yılı haziranında, Türklerin savaşa katılacaklarını bir mektupla general Foke'ye bildirdi. Gerçek, bir savaş esnasında tutsak edilen bu generalin sandığı içinde Friedrich'in bu mektubu bulunmuştu. Avusturyalılar tarafından elde edilen bu mektup, Nemçe elçisi elile Babiâli'ye sunuldu. Elçi, Avusturya'nın buna inanmadığını ve Osmanlıların dostluğa sadakat göste-

nuniyyet-i azimemiz olduğunu el müşarünileyh hazretlerine arz ve takdim eylediğimizden naşi bu misillü emr-ü müstahsenin peziray-i temşiyeti mücerred tedabir-i hasene-i istisvab pezirlerine menut olduğu meşhud-ı ihlâskârları olmağla eday-i merasim-i memnuniyet ve minnettari birle....., denilmektedir. Anlaşıyor ki, andlaşmanın hazırlanmasında Koca Ragıp paşa'nın büyük gayreti görülmüştür. Enteresan olan ikinci nokta da, Friedrich'in bu andlaşmaya göstereceği sadakat meselesidir. Friedrich bunu da mektubunda şöyle anlatıyor : "Muahede-i misaka münderiç olunacak mevadları yegân yegân kemal-i dikkat ve sadakat ile tarafımızdan dahi mer'i ve muteber tutulup ilelebet umurumızı devlet-i aliyyenin umurundan mefruk tutmayup hayatımızın son nefesine değin her bar ifay-i merasim-i teşekkür birle levazim-ı müvalât ve musafatın riayetine ve işbu muahedenin hıfz-u hirasetine kusura cevaz "göstermiyeceğiz. Dikkate değer cümlelerden birisi de şudur :

"Ancak sulha münasip bir nesne zuhur ederse dahi cenab-ı devletleri endişe buyurmaya ki biz devlet-i aliye kin-ü kemin-ü garaz-ı intfkamlarına terkederiz,,. Osmanlı devletinin dostluğuna aykırı hiçbir maddeye kulak verilmeyeceğini de ilâve eyliyen Friedrich, dostluğa ve ahitlere riayet etmenin kendisi için bir iftihar vesilesi olduğunu da kaydediyor⁶². Aynı zamanda, Osman-

receğine emin bulunduğunu söyledi. *Başbakanlık arşivi*, Emiri tasnifi, Siyasî karton No. I 4001.

Osmanlılar bunu hemen cevapladılar. Dediler ki: Prusya kiralını generaline gönderdiği mektupta Osmanlıların, haziran içinde Prusyalılara yardım edecekleri yazılıdır. Halbuki haziran geçmiş ve böyle bir yardım da vukubulmamıştır. Böyle olunca uydurma olduğu kendiliğinden meydana çıkmış oluyor. Haziran geçmemiş dahi bulunsa böyle bir hareketin zuhuru mümkün değildir. Çünkü Osmanlı devleti, Avusturya ile kendi arasındaki dostluk şartlarına riayet etmek istegindedir. Onun için Prusya kiralının bir generaline yazdığı bu mektuba kıymet vermemek gerektir. Bu, ihtimal, şu sebeplerden ileriye gelmiştir. Prusya kiralı kendi generalinin mânevî kuvvetini yükseltmek, aynı zamanda, düşmanlarını korkutmak istemiştir. Çünkü bu gibi haller daima olagelmiştir. Fakat bu gibi hayallerin aradaki dostluğa zerre kadar zarar getiremeyeceği tabiidir. *Başbakanlık arşivi*, Emiri tasnifi, siyasî karton No. 14005.

⁶² Acaba Osmanlılar Friedrich'in bu sözlerine inanıyorlar mı idi? Bunu kesin olarak söylemeye imkân yoktur. Yalnız şunu önemle kaydetmek isterim ki, Osmanlılar Friedrich'in şahsiyeti hakkında kâfi derecede bilgiye sahiptiler. Vasıf tarihinde Friedrich şu suretle tavsif ediliyor: «Mumailiyh fûnun-ı maariften hissedar hususen âşinay-i tevarih ve ahbar olmakla leylü nehar İskender ve

lılar için bir daha böyle iyi bir fırsat zuhur etmiyeceğini, andlaşmanın yapılmasında hiçbir korku ve mahzur bulunmadığını, bilâkis andlaşmanın geriye bırakılması veya hiç yapılmamasının tehlikeli bulunduğunu söyleyen Friedrich, Ragıp paşa'yı şu cümlelerle yükseltmiye çalışıyor: "ve işbu madde makam-ı vekâlet-i kübralarına revnak bahş-i kamer-i müstedime memduh ve münasip bir fırsat olmaktan gayri bu takrib ile bir kıral bende-i revabıt-ı minnettari ile mahcub-ı aileleri olacaktır,"⁶³.

Bu mektuptan sonra bir nokta üzerinde durmak faydalı olur kanaatindeyim. O da şudur: Osmanlı-Prusya münasebetleri hakkında yazılmış olan bütün eserlerde bu mesele hep aynı neticeye bağlanıyor, yani Prusya-Osmanlı anlaşmasına ve bunun neticesi olarak açılacak bir savaşa, padişahın arzusuna rağmen, Koca Ragıp paşa'nın engel olduğu söyleniyor. Fransa'nın İstanbul'daki elçisi Vergennes dahi bu kanaati taşımaktadır. Ona göre, padişah bu işe taraftar olduğu için savaşa hazırlanmaktadır. Fakat Koca Ragıp paşa savaşın aleyhinde bulunuyor ve padişaha mukavemet eyliyor⁶⁴. Vergennes buna okadar inanmış bulunuyor ki, padişahın Napoli'li bir doktora Friedrich'in hiç te lehinde olmıyan birtakım sözler⁶⁵ söylemesi bile onu fikrinden vazgeçiremiyor. Eğer doktora söylenmiş olan bu sözler doğru ise, bundan üçüncü Mustafa'nın Osmanlı-Prusya münasebetlerine taraftar olmadığı anlaşılır. Biz, pa-

Timur makulesi sahip zuhurların etvar ve asarını mütalaa ile ceng-ü cidal bında sudure gelen hile ve tedbirlerine iktida ve evlâd ü iyal gaillesinden biperva mezheb ü diyanet kaydından müberra olup efkâr ve evtarı tevs-i daire-i memleket ve tahsil-i şan-ü şöhrete masruf ve maksur olmağın muhtaç ve meraci (مراجع) olduğu ademlere izhar-ı tevazu ve müvalât... » denildiğine göre onun ne yaratılış ve karakterde bir şahsiyyet olduğunu Osmanlılar tamamile biliyorlardı. *Vâsıf tarihi*, C. I. s. 257.

⁶³ Başbakanlık arşivi. Hattı hımayun tasnifi. 249.

⁶⁴ Louis Bonneville de Marsangy, adı geçen eser, s. 164.

⁶⁵ Mustafa III'ün Napoli'li bir doktora söylediği şu sözler cidden entere-sandır. Huzuruna kabul ettiği bu doktorla Avrupa meseleleri üzerinde konuşan padişah kendisine: Prusya'nın Osmanlı imparatorluğu için faydalı olup olmadığını sordü. Doktorun, Prusya'nın şu anda pek sıkıntıda olduğunu ve birçok fedakârlıklar yapabileceğini, bununla beraber, sorulan suale en iyi şekilde bizzat padişahın cevap verebileceğini söylemesi üzerine Mustafa III, fikirlerini şu suretle açığa vurdu: Prusya'nın değil, fakat Fransa'nın dostuyum. Çünkü Prusya kırılından sadakat beklenemez. Fırsattan istifade ederek silâhlarını bana karşı da çevirebilir. *Louis Bonneville de Marsangy*, adı geçen eser, s. 164.

dışahın bu andlaşmıya tamamen muhalif olduğunu söylememekle beraber, Koca Ragıp paşanın Friedrich'e taraftar olduğunu açıkça iddia edebilecek durumdayız ⁶⁶.

İncelediğimiz bu üç vesikada ⁶⁷ hemen hemen her şeyde bir iştirak vardır. Ancak 298 L numaralı vesika, ayrıca düşmanların kötü durumda olduklarını, Osmanlı-Prusya kuvvetleri birleştikleri takdirde düşmanların ezilebileceklerini ve Osmanlı topraklarına birçok yerlerin katılabileceğini de kaydeylemektedir. Yine bu üç vesikadan anladığımıza göre, Osmanlıların tereddüt ettikleri noktaları Prusya kiralı kuvvetli deliller ve taahhütlerle gidermiye çalışmaktadır. Eğer Osmanlılar bu cevaplardan tatmin edilmiş iseler, andlaşmanın yapılması için ortada tek bir pürüz vardır: İngiltere'nin tavassut etme keyfiyeti. Bu da gerçekleştiği takdirde, Osmanlı-Prusya ittifakının imzalanmasına hiçbir sebep kalmıyordu. Bunu takdir eyliyen Friedrich, İngiltere devletinin tavassutunu temin etmek amacıyla, derhal teşebbüse girişti ve İngiltere kiralına bir mektup gönderdi ⁶⁸. İngiliz kiralının verdiği cevap tatminkâr değildi. Mektupta, bu hususa dair yapılacak her şey İngiltere devletinin İstanbul'daki elçisi tarafından Osmanlı devletine bildirilmiştir, deniliyordu ⁶⁹. Bunun üzerine Friedrich, Londra'daki elçisine, İngilizlerin daha sarih bir cevap göndermelerinin temin edilmesini emreyledi ⁷⁰. Netice itibariyle İngiltere tarafından verilen cevap şu oldu: İngiltere devleti, eskidenberi meram ve maksatlarını İstanbul'daki elçisi vasıtasıyla Osmanlı devletine arzylemektedir. Bu andlaşma işi üzerinde de aynı suretle hareket edilmiştir. Andlaşmanın şimdiye kadar yapılmaması ve yapılmak için de böyle birtakım mektuplar istenmesi İngiltere devletini, Osmanlıların böyle bir niyeti olmadığı fikrine sevkeylemiştir ⁷¹.

Bu haber cidden kötü idi. Osmanlıların hassasiyetle üzerinde durdukları bu iş menfi bir sonuca varmış bulunuyordu. Bu olmadığı takdirde andlaşmanın imzalanacağı şüpheli idi. Şu halde, bu-

⁶⁶ Başbakanlık arşivi, Hattı hümâyun tasnifi, 321, 249.

⁶⁷ Başbakanlık arşivi, Hattı hümâyun tasnifi, 249, 298 L, 301.

⁶⁸ Bu mektupta neler yazılı olduğunu bilmiyoruz. Ancak İngiltere kiralının verdiği cevabın menfi olduğu anlaşılıyor. Başbakanlık arşivi, Hattı hümâyun tasnifi, 315.

⁶⁹ Başbakanlık arşivi, Hattı hümâyun tasnifi, 315.

⁷⁰ Aynı vesika.

⁷¹ Aynı vesika.

nu münasip surette izah eylemek ve bu menfi neticeye rağmen İngiltere kiralının bu işe taraftar olduğuna Osmanlıları inandırmak gerekiyordu. Bu güç iş, Friedrich tarafından Regin'e havale edildi. Aynı zamanda meselenin halli için birtakım izah yolları da bulundu. Regin, Babiâli'ye sunduğu bir takrirle, meseleyi Osmanlılara şu suretle duyuruyordu⁷²: Kıralımdan yeni havadisler taşıyan mektuplar aldım. Bunların içinde yeni yapılan savaşların tafsilâtı da vardır. Sunacağım kâğıtlardan düşmanlarımızın perişan hallerini öğreneceksiniz diyen Regin, yaptığı bu başlangıçtan sonra, İngiltere devletinin bu işe niçin tavassut edemediğini birkaç nokta üzerinde durarak izah eyledi: 1) Bu gibi meseleler daima Parlamento'da konuşulmak icab ettiği için İngiliz kiralının buna şahsen karar vermesine imkân yoktur. Meselenin Parlamento'da konuşulması ise, duyulmasını mucip olur. 2) Bir kısım devletlerin bu yüzden İngiltere'ye kırılacakları tabiidir. Onların "münkesirül-hatır," olmaları, netice itibarile, İngiltere ticaretinin zararına olacaktır. 3) Bundan başka, yukarda da söylediğim gibi, bu gibi işlere ne İngiltere kiralının ne de hükümetinin müstakillen karar vermeleri imkânsızdır. O kadar imkânsızdır ki, aksinin yapılması bir ihtilâli bile doğurabilir. 4) Andlaşmanın yapılacağında şüphesi bulunan İngiltere devleti bu önemli işin şüyu bulmasını istemiştir. Böyle olmakla beraber, İngiltere kiralı, yapılacak olan bu andlaşmanın imzasını sabırsızlıkla beklemektedir. Eğer lâzımgelen mektubu gönderememişse, bunun başlıca sebebi, yukarda arzedilen maddelerdir. Bununla beraber, Prusya ile Osmanlılar arasında andlaşma imza edildiği takdirde, İngiltere kiralının dahi bundan memnun olduğunu bir mektupla bildireceğiue şüphe edilmemelidir⁷³. Bundan sonra, elçi Regin asıl konuya yani andlaşmanın imzası işine geçti ve fikirlerini aşağı yukarı şu suretle hulâsa eyledi: Bu iş üzerinde Prusya kiralının daha ziyade intizarda bırakılmamasını, çünkü şu anda bütün düşmanlarına karşı büyük gali-biyetler temin ettiğini, eğer Osmanlılar anlaşmaya gerçekten taraftar değillerse, bunun bir an önce Prusya'ya bildirilmek icabettiğini, düşmanların mağlûp olduğu şu sıralarda, Prusya için hayırlı bir barış yapmanın kabil olduğunu söyledi. Binaenaleyh, daha önce,

⁷² Başbakanlık arşivi, Hattı hümâyun tasnifi, 315.

⁷³ Aynı vesika.

sunduğu ittifak andlaşması üzerinde Osmanlıların varacağı karar, ne olursa olsun, bunun kendisine hemen bildirilmesini istedi ⁷⁴.

Osmanlı devlet adamlarının, bundan sonra, bu meseleyi tekrar uzun uzadıya görüştükleri anlaşılıyor. İngiltere devletinin tavassut etmekten çekinmesi, Osmanlılar üzerinde büyük bir tesir yapmıştı. O zamana kadar taraftar oldukları tahaffuzî antlaşmayı, şimdi, artık imzalamak fikrinde değildiler. Ancak, Prusya'ya tamamiyle menfi bir cevap verilmesi de münasip görülmedi. Sadrazam, şeyhulislâm ile de görüştüktan sonra, diğer Hıristiyan devletler ile yapılmış olduğu gibi, Prusya ile de bir ticaret antlaşmasının imza edilebileceğini karar altına aldı. Ve şeriatın mücade ettiği nispette yapılabilecek olan ittifak andlaşması daha sonraya bırakıldı ⁷⁵. Osmanlıların, birçok devletlere karşı yıllarca savaşı ve muvaffakiyyetler kazanan Prusya devletiyle münasebetlerin tamamen kesilmesini istemediklerini, padişaha sunulan bir telhisten anlıyoruz. Gerçek, bu telhiste, bu hususa ait, şöyle bir kayıt vardır: "Böyle bir kaviyül-iktidar ve birkaç devlet-i azımeğe galebe ile şöhretşiar olan devlet talib-i akd-ı mevadd-ı dosti oldukta ruy-i istidasına havele-i pençe-i reddolunup külliyyen meyus itmek ledelukulâ bir dürlü münasip olmayup kanun-i hizm ü ihtiyata riayet ve zavabıt-ı hıfz-ı avakibe nazar u dikkat için kral-ı müşarünileyhin istidasının bazına mücade olunmak istisvab,, olundu ⁷⁶. Binaenaleyh, Prusya devletine durumu bildirmek üzere, Regin elile dostça bir takrir gönderildi ⁷⁷. Denildi ki: Daha önce devletinize verdiğimiz takirde, iki devlet arasında yapılması düşünülen dostluk ve ittifak antlaşmasının "şer'i ve aklî,, her mahzurdan arf olduğu ve devlet büyükleriyle yapılan müzakerelerde buna karar verilmiş bulunduğu, fakat, her şeyden önce, tahaffuz maddesine İngiltere devletinin tavassut etmesi lâzımgeldiği bildirilmişti. Halbuki elçiniz, İngiltere devletinin bu antlaşmanın yapılacağından şüphe ettiğini, onun için bunu devlet ricali ile görüşemeyeceğini, şayet böyle bir müzakerede yapılacak olursa meselenin şüyu bulacağı ve bunun da faydadan ziyade mahzurlu olacağını söyledi. Ve bu sebeplerden ötürü, İngiltere devletinin tavassut etmekten kaçındığını, fakat

⁷⁴ Aynı vesika.

⁷⁵ Başbakanlık arşivi, Hattı hümâyun tasnifi, 321.

⁷⁶ Aynı vesika.

⁷⁷ Başbakanlık arşivi, Hattı hümâyun tasnifi, 298 j.

İngiltere devletinin tavassutu olmaksızın tahaffuzî andlaşma yapılırsa bundan İngiltere devletinin memnun olacağını ve bu hususta ne düşünülüyorsa hemen cevap verilmesini istedi. Daha önce de bildirildiği gibi, Devlet-i âliyye ile Prusya arasında büyük bir mesafe vardır. Böyle olunca "ittifak maddesinin tarafeynden riayet-i levazımı karin-i istihkâm olmak bir devlet-i uhranın tavassutuna muhtaç olduğu vazih ve aşikârdır,"⁷⁸. Bundan başka tahaffuzî andlaşmanın neticelenmesinden İngiltere devletinin şüphelenmesi, Osmanlı devletini de tereddüde sevkeylemiştir. Onun için, şimdilik, ittifak maddesinin tehirine ve münasip zamana bırakılmasına karar verilmiştir. Ancak hiçbir devletin tavassutuna ihtiyaç göstermeden bir dostluk ve ticaret andlaşması imzalamak imkânı vardır. Zaten bu şekildeki anlaşmalar, Osmanlılar ile diğer devletler arasında mevcuttur. Bundan ötürü karada ve denizde, tüccar ve ziyaretçilerin geliş ve gidişlerine ve menfaatlerinin gözetilmesine karar verilmesi, üçüncü bir devletin tavassutu olmaksızın, mümkündür. Onun için hazırlanmış olan bir ticaret andlaşması elçinize teslim edilmiş bulunmaktadır. Eğer devletiniz şimdilik bu şekli kabul ederse, iki taraf için faydalı ve hayırlı olabileceği düşünülen maddelerin, zamanı gelince, bu anlaşmaya sokulması da caiz olabilecektir⁷⁹.

Resmî vesikalar üzerinde incelediğimiz bu mesele, bu şekilde, menfi bir sonuca varmış bulunuyordu. Acaba, ittifakın yapılamayışında yalnız İngiltere devletinin tavassut etmeme keyfiyeti mi müessir olmuştu? Yoksa buna ilâve edilecek daha başka sebepler de var mıydı? İşi bu yönden ele alınca ve incelemeler biraz genişletilince görülür ki, meseleyi güçleştiren daha bazı sebepler vardır. Gerçek, Hıristiyan bir devletle müslüman bir devletin ittifak etmelerinin şeriata uygun olmayacağı⁸⁰ meselesiyle, nüfuzlu şahsiyetlerin rüşvet alma işini de gözönünde tutmak icabeder. Mevcut bir kaynağa göre, anlaşma, bu iki önemli sebep yüzünden geri kalmıştır⁸¹.

⁷⁸ Başbakanlık arşivi, Hattı hümâyun tasnifi, 298 J.

⁷⁹ Aynı vesika.

⁸⁰ Elimizde mevcut iki «fetva» da birbirine uymayan hükümler var. Birinde Hıristiyan bir devletle ittifak asla caiz değildir, diğerinde ise buna cevaz vardır deniliyor. Bu vesikaları daha sonra yayınlıyacağız.

⁸¹ Mustafa kesbi adında bir zatın 1213'te yazdığı İbretnümay-i devlet-ki ebecet hesabı 1213 eder-adlı yazma kitabı cidden enteresandır. Kitap, İstanbul Âli Emiri efendi (Millet kütüphanesi) numara 484'te kayıtlıdır.

Yine bu kaynağa göre, Koca Ragıp paşa, sultan Mustafa'yı Prusya ile yapılacak ittifakın faydaları üzerinde iknaa muvaffak olmuş ve andlaşmanın imza edilmesi sözünü de almıştı. Verilen karara göre, çarşamba günü andlaşmayı padişah imza edecek, perşembe günü de Tartıkçı? köşkünde verilecek bir ziyafette Prusya elçisine kürk giydirildikten sonra andlaşma teslim edilecekti⁸². Bu önemli olayın kesin olarak kabul edildiğine şüphesi kalmıyan sadrazam, yaptığı bu büyük hizmeti çarşamba günü ifşa etmekte artık bir beis görmedi. Fakat, daha akşam olmadan, Avusturya elçisi bundan haberdar oldu. Ve hemen harekete geçerek " maktul kuyumcu Tahir „ ile Osman Molla'ya ve Nakışt'ye biner kese verdi ve bu işin bozulmasını istedi. Bundan başka üç bin kese de adları belli olmıyan insanlara dağıtılmıştı. Kuyumcu Tahir, Osman Molla ve Nakışt, " gerçi efendim bu güzel, ancak ulema ve kibar ve ocaklu vakıf olmadan bu güne umur-ı cesime-i mülkiyye hemen katolunmak münasıptır „ diyerek padişahı fikrinden caydırdılar⁸³. Bunun üzerine padişah, gece saat 3 te (alaturka) Ragıp paşaya bir " Hattı şerif „ gönderdi. Padişahın bu yazısına göre, meselenin etraflıca düşünülmesi için birkaç gün beklemesi lâzımdı. Onun için sadrazam perşembe günü ziyafete gidecek, fakat elçiye kürk giydirmiyecekti⁸⁴. Bu durumdan pek mütessir olan Koca Ragıp paşa, ertesi günü, Topkapı sarayında padişahı ziyaret eyledi. Ve bu andlaşmanın çok lüzumlu olduğunu ileriye sürdü. Rusya ve Avusturya'nın müttefik olduklarını, birlikte Osmanlı devleti üzerine yürüebileceklerini de ilâve ederek, pek hararetle bir surette, hattâ içi yana yana padişahı tekrar kendi fikrine getirmeye çalıştı. Fakat muvaffak olamadı. Padişah kendisine : " Benim vezirim bu böyle, lâkin senin ile ben bu işi bu dereceye getürdük. Lâkin ocaklu ve kibar ve ulema ne dirlere. İşin şerisini dahi mülâhaza idelim „ diye cevap vermiş ve bu işi sona erdirmişti⁸⁵. Bundan soaradır ki, ancak, ticaret işine ait maddeler üzerinde bir karar alınabilmişti.

Hangi şekilde olursa olsun, bu, beklenilmeyen bir netice idi. Bu kadar gayret ve emek harcadıktan sonra tahaffuzl ittifakın

⁸² İbretnümay-i devlet, s. 12-15.

⁸³ Aynı eser, s. 12-15.

⁸⁴ Aynı eser, s. 12-15.

⁸⁵ Aynı eser, s. 12-15.

geriye kalması, Friedrich için hiç te iyi bir şey olmadı. Çünkü o, bu tarihlerde, düşmanları tarafından pek sıkıştırılmış bulunuyordu. Umulduğu bu antlaşmanın geri kalması, şüphesiz ki, kendini müteessir edecekti. Yalnız dikkate değer nokta şu idi: Osmanlılar anlaşma fikrinden tamamen vazgeçmiş değillerdi. Bunun böyle olduğu, yapılmış olan ticaret andlaşmasının sekizinci maddesinden, pek açık olarak anlaşılıyor⁸⁶. Burada, iki taraf için faydalı ve hayırlı görülecek maddelerin, iktiza ettiği taktirde, müzakere edileceği ve iki taraf için mahzurlu görülmiyenlerinin bu andlaşmaya katılabileceği yazılı idi. Bu madde, konuşmaların kesilmemesi için konulmuş bir madde idi. Şimdilik, ittifak edilmek istenmemiş, fakat ileride, daha müsait şartlar altında, iki devlet için hayırlı ve menfaatli görülen maddelerin kabul edileceği de bu suretle ifade olunmuştu. Gerçek, sekiz madde ve bir "hatime,, den⁸⁷ ibaret olan bir ticaret andlaşması, Prusya elçisine teslim edildi⁸⁸. İstanbul'da, bu müzakerelerin yapıldığı ve ticaret andlaşmasının Prusya elçisine teslim edildiği sıralarda, Friedrich, Osmanlılar'la bir türlü imzalanmayan tahaffuzî ittifaktan artık umudunu kesmiş gibi idi. Ancak son bir tecrübe olmak üzere, hem kazandığı büyük bir zaferi bildirmek, hem de andlaşma işinin kesin bir sonuca varmasını sağlamak amacile Friedrich, kendi el yazısıyle yazılmış bir mektubu Rexin'e gönderdi⁸⁹. Bu mektubun, orijinal olması bakımından mealini alıyoruz.

Ekim ayının yirmi üçüncü günü Avusturyalılar'la Prusyalılar arasında büyük bir savaş yapılmış ve Prusyalıların tam üstünlüğü ile sonuçlanmıştır. Bu savaşta Avusturyalılar, mubalâğasız ölü, yaralı ve kaçak olmak üzere, 25 bin kişi kaybetmişlerdir. 14 generalleri, büyük ve orta rütbede 242 subayları ile 9 bin erleri tutsak edilmiştir. Bundan başka elli top ile 30 bayrak, Prusyalıların eline geçmiştir. Savaş, öğleden iki saat sonra başlamıştır. Eğer gecenin karanlığı engel olmamış olsaydı, Avusturya ordusunun vere-

⁸⁶ Abdurrahman Şeref, Berlin hazine-i evrakında vesaik-i kadime-i Osmaniyeye, Tarih-i Osmanî encümeni mecmuası, No. 44.

⁸⁷ Bu andlaşmanın tam metni Berlin arşivinde A. Şeref bey tarafından görülmüş ve Tarih-i Osmanî mecmuasının 44 üncü sayısında yayınlanmıştır. T. C. Başbakanlık arşivinde Prusyalı defterinin 3 üncü sayfasında da bu metin vardır.

⁸⁸ Başbakanlık arşivi, Hattı hümayun tasıfı. 306.

⁸⁹ Başbakanlık arşivi, Hattı hümayun tasıfı, 304.

ceği zayıf daha çok olacaktı. Bununla beraber, Avusturyalılar'dan geri kalanlar pek perişan bir surette on sekiz saat ötedeki Drezde (Dresden) kalesine kadar kaçmışlardır. Kaçış panik halindedir. Elbe üzerine kurmuş oldukları köprüler yıkılmış, askerlerin birçoğu da bu suretle telef olmuşlardır. Başkomutan Daun'un da ayağından yaralanmış ve, başı açık bir surette, dört kişi tarafından tezkere ile nakledilmek suretiyle kaçırılmış olduğunu söyleyenler vardır. Fakat asker arasında telâş uyandırmamak için bunun saklandığı söylenmektedir. Daun'un yerini general Bögü(?) almış ise de, o da, bir top mermisiyle kolunu kaybetmiş, yerine geçen general Odonel(?) savaş meydanını Prusyalılara terkeylemiştir. Friedrich, bundan sonra, mektubuna şöyle devam ediyor:

Ertesi günü bu savaşı tesit eyledik, şenlikler yaptık. Neşemize yaralı erlerim tüfeklerini havaya boşaltmak suretiyle katıldılar. Atıma binip, yaralı erlerimin hatırını sormak, teselli eylemek üzere meydanı bütün gece yirmi meş'alenin ışığı altında dolaştım. Fakat ben de yaralıyım. Bir kurşun elbiselerimi ve gömleğimi deldikten sonra göğsüme saplandı. Bunu yaralı erlerime hissettirmemek için bütün bir gece ıstırap çektim, doktor da getirtmedim. Yapayalnızım. Hiç kimse bana yardım ve imdat etmiyor. Allah'tan başka yol gösterenim yok. Bundan sonra dahi yine ona sığınacağım. Osmanlı'larla aramızda yapılacak olan tahaffuzî andlaşma kendileri için çok faydalıdır. Bu faydalı olan şeyi ilkbahara kadar temine çalış. Eğer Türkler bu savaşa da kıymet vermezlerse, artık İstanbul'da kalmama lüzum yok. İzin al ve hemen gel,,⁹⁰.

Rexin Babiâli'ye, bir taraftan bu savaşın tafsilâtını bildirirken⁹¹ diğer taraftan ittifak andlaşmasının faydalarından bahsed-

⁹⁰ Başbakanlık arşivi, Hattı hümâyun tasnifi, 304.

⁹¹ Bu mevzii muvaffakiyetler, Friedrich'i kurtaracak gibi görünmüyordu. 1759 ve 1760 yılları arasında Friedrich, düşmanları tarafından çok kötü bir duruma sokulmuştu. Onun başlıca ümit bağladığı nokta, Türk ittifakının gerçekleşmesi idi. En samimi dostlarına yazdığı mektuplarda perde altında ve çekingen bir surette bunu anlamaktadır. Gerçek, Friedrich, 1 Mayıs 1760 tarihinde, Marquis d'Argens'a yazdığı mektupta şöyle demektedir: şimdi kurtuluşumuz için yeni bir ümit belirdi. Bir müddet sonra sizin bundan bahsedildiğini işiteceğinizi umarım. Kesin olarak anlaşılıyor ki talih henüz benim mahvıma karar vermemiştir. Yeniden cesaretleniyorum ve bu Labyrinth'ten kurtulacağımı ve beni takibedenlerden intikam alacağımı ümit ediyorum. Çünkü, esas itibarıyla, ben, imparatorlar, kırallar ve hükümdarlığa lâyık olmıyan çariçe (de ce brigands d'empeurs de rois et de ce coquines d'impératrices) tarafından, siz de buna hak

rek bunun başka bir zamana tehir edilmemesini rica ediyor, aynı zamanda, bu hususta kesin bir cevaba intizarda bulunduğunu da ilâve ediyordu⁹². Bir taraftan bizzat kiral eliyle yazılan ve bir savaşı anlatan mektubun sonundaki "işbu muharebe vukuundan devlet-i âliyye-i Osmaniyye tergip olunmazsa oltarafta ikametini bilâ semere olmağla izin alup avdet idesin"⁹³, emri, diğer taraftan Regin'in vermiş olduğu son taktirde kesin bir cevap istemesi, belki Osmanlılar tarafından meselenin bir daha gözden geçirilmesine sebep oldu. İhtimal padişah, kendisine arzedilen bu savaş kâğıdı ve elçinin taktirindeki kesin ifade karşısında mesele hakkında bilgi istedi. Onun için sadrazam, durumu uzun uzadıya izah eder bir telhis'i padişah'a sundu⁹⁴. Taktirin meali kısaca şöyle idi: Prusya elçisi, İngiltere devleti bu andlaşmanın imza edilebileceğinden şüphe ettiği için ittifak maddesine tavassut edemeyeceğini, bunu devlet büyükleriyle müzakere etmenin faydadan ziyade mahzur doğuracağını bildirdi. Fakat ittifak yapılırsa bundan İngiltere devletinin de büyük memnuniyet duyacağını, bundan ötürü, Prusya kiralının daha ziyade intizarda bırakılmasını ve biran önce cevap verilmesini istedi. Yapılan teklifi reddetmek doğru olamazdı. Çünkü bu teklifi yapan devlet, birkaç yıldanberi birçok düşmanlarına karşı koyan, aynı zamanda, büyük galibiyetler kazanan bir devlettir. Onun için ihtiyaten Prusya devletinin istediklerini bir kısmına müsait davranmak icabediyordu. Bundan ötürü, daha önce, kendilerine aşağıdaki şekilde cevap verilmişti:

verin, takibe müstahak olmanın iyi bir mah'ûkum (une bonne créature). Fakat birkaç gün sonra aynı zata şöyle yazıyordu: Ben size bundan önce önümde yalnız bir tek ümit kıvılcımının bulunduğunu yazmıştım. Fakat hakikat henüz bundan çok uzaktır. *Zinkeisen*, aynı eser, s. 891.

Yukarıdaki mektuplara 18 Mayıs 1760'ta Marquis şu cevabı verdi: Haşmetpenah, mektuplarınızda bana yazmış olduğunuz vakayı düşününce Türklerden bahsedildiğinden şüphe etmedim. Maksatlarını açığa vursalardı, fevkalâde birşey olurdu. Fakat bugüne kadar muhafaza ettikleri hareket tarzı, kaybettikleri fırsatlar, bu kadar az makulâne hareketlere devam etmeleri beni korkutuyor. Bununla beraber, daima ihtilâllerin çıktığı bir memlekette yeni bir ihtilâl de zuhur edebilir. Bu taktirde en parlak ve en bahtiyar bir durumda olacağımızı hissediyorum. *Zinkeisen*, aynı eser, s. 891.

⁹² Başbakanlık arşivi, Hattı hümâyün, 306.

⁹³ Başbakanlık arşivi, Hattı hümâyün tasnifi, 304.

⁹⁴ Başbakanlık arşivi, Hattı hümâyün tasnifi, 321.

İki devlet arasındaki büyük mesafeden dolayı ittifak maddesine üçüncü bir devletin tavassutu muhakkak lâzımdır. İngiltere devletinin bu tavassutu reddedişi ve şüphelenişi, Osmanlı devletini de şüpheye düşürdü. Onun için ittifak maddesi şimdilik geriye bırakılarak, hiçbir devletin tavassutuna muhtaç olmadan, diğer devletlerle de olduğu gibi, bir ticaret andlaşmasının yapılmasına karar verildi. Sekiz maddelik olan bu andlaşma, şeyhülislâm efendi ile de görüşüldükten sonra, emriniz üzere, elçisi vasıtasıyla Friedrich'e gönderildi. Fakat bu kâğıtlar henüz Friedrich'e yetişmeden kıral, kazandığı zaferi bir mektupla bildirdi. Bu mektupta, aynı zamanda, Osmanlılar, kazanılan bu savaşa da önem vermezler ve ittifak andlaşmasını imzalamazlarsa, elçinin İstanbul'da kalmasını lüzumsuz buluyordu. Eğer kıral gönderilen ticaret andlaşmasını eline almış olsaydı böyle yazamazdı. Fakat şu da muhakkaktır ki, kıralın en başta gelen isteği tahaffuzî ittifak işidir. Onun için ticaret andlaşmasının sonuna "bundan sonra tarafeyne hayırlı olan bazı mevaddın mahzurdan arı olur veçhile edrac ve ilhakı caiz ola,, diye yazılmıştır. Bu, onun istediği ittifak maddesinin bundan sonra yapılmasının mümkün olacağına işaret olmak üzere konulmuştur. Kıral, eğer şimdilik ticaret andlaşmasıyla iktifa ederse ne âlâ. Yok, tahaffuzî ittifak üzerinde ısrar ederse, bu teklifi reddetmek müşkül olacağına göre, o zaman, bu hususa mümkün mertebe uymak elimizdedir. Çünkü, geçen asırlarda, zaruret icabı "şer'i şerife,, muvafık olmıyan bazı maddeler dedeleriniz tarafından kabul edilmiştir... "Hattâ muahede hususu ehl-i zimmete mahsus olup hârbî taife ile şer'an müsaleha ve mütarekeden gayriye cevaz yok iken ezmine-i salifede muahede olunup mevaddı münakıdeyi müstemil olan senede ahitnâme lâfzı itlak olunmuş,, tur. Bundan yirmi sene önce devlet-i âliye zaruret icabı İsveç ile ittifak eylemiştir. Ve yine "harbî ile müebbeden musalehaya cevaz-ı şerî yok iken Mosko devletile musaleha-i müebbede akdolunup olaveçhile ahitnâme verilmesi bilcümle nizam-ı umur-ı mülkiye için re'yi ülilemrile nizam bulmuş keyfiyattandır,,. Şimdi bu hususta padişahın iradesi ne şekilde zuhur ederse, o suretle Prusya kıralına cevap verilecektir⁹⁵.

Demek ki, Osmanlılar, Prusya ile ittifak etmekten tamamilen vaz-

⁹⁵ Başbakanlık arşivi, Hattı hümayun tasnifi, 321.

geçmiş değillerdir. Bilhassa Ragıp paşa buna taraftar görünmektedir. Padişaha verdiği bu telhisten âşikâr surette belli oluyor ki, onun fikri, her şeye rağmen, Prusya ile bir ittifak imzalamaktır⁹⁵. Onun için, padişaha malûmat verirken, bu maddenin reddedilmesinin duruma nazaran çok güç olacağını ifade eylemiştir. Padişahın, bunun şeriat kanunlarıyla nasıl telif edilebileceğini sormak ihtimaline karşı da daha önce memleketin menfaatleri gözönünde tutularak böyle muahedelerin akdedildiğini ve adlarına da ahitnâme denildiğini söylemekle, bu işe taraftar olduğunu göstermiş bulunmaktadır. "Hasbez-zarure şer-i şerife muvafakatı olmıyan bazı maddeleri selatın-i maziye nevverallahü tâlâ merakıdihim hazaratı ahitnâmelere ithâl ile nizam-ı mülki tahsil eylemişler,"⁹⁷ cümlesi çok enteresandır. Şu halde, memleket için yapılacak şey, şeriata muvafık olmasa bile kabule şayan görülmek lâzımdır. Ragıp paşa bunu söylemekle, bir taraftan yapılacak işin şeriat kanunlarıyla telif edilebileceğini, diğer taraftan bunun memleketin menfaatına uygun olduğunu kastetmiştir. Esasen devrin şeyhülislâmı da kendisile bir fikirdedir. Çünkü ticaret antlaşmasının yapılışında, hattâ ittifak maddesi üzerinde, şeyhülislâmın fikri sorulmuş ve kendisinden muvafık cevap alınmıştır. Hulâsa, Friedrich ısrar ederse, İstanbul'da kendisine iyi bir muhit bulacak ve belki de çoktanberi istediği ittifak işi hallolabilecektir. Koca Ragıp paşanın bilhassa Friedrich'e taraftar oluşu ve Friedrich'in kendisine bağladığı büyük ümidi, Friedrich'in ona yazdığı mektuptan anlamaktayız. Gerçek, "ol tarafta vâki bilcümle mesalihimizin pezira-yi temşiyeti cenab-ı saadet ittisaf-ı asafanelerine tefviz ve ihale olunur,"⁹⁸ cümlesi, Ragıp paşanın Friedrich için ne büyük bir önem taşıdığını göstermektedir.

Osmanlı hükümetinin meseleyi bu şekilde incelediği sıralarda, Friedrich, bir taraftan düşmanlarına karşı savaşıyor, diğer taraftan Regin vasıtasile bu ittifakın önemini Osmanlılara anlatmaya çalışıyordu. Regin zaten bütün yetkilere sahipti. Onun için antlaşmanın temini uğrunda birçok şeylere başvurdu. Amaca ulaşabilmek için seksen bin kuruş sarfeyledi⁹⁹. Bu para ile divana

⁹⁶ Zinkeisen, adı geçen eser, s. 895.

⁹⁷ Başbakanlık arşivi, Hattı hümayun tasnifi, 321.

⁹⁸ Başbakanlık arşivi, mektup defteri 1.

⁹⁹ Zinkeisen, adı geçen eser, 892.

yakın şahıslardan bazılarını elde etmeye muvaffak oldu¹⁰⁰. Bunlar, doktor İpsilanti, sadrazam kâtibi Ali ağa ve Moldavya prensinin ajanı Drako idi. Bu sıralarda, Babıâli nezdinde, Eflâk ve Buğdan prenslerinin ajanları büyük bir nüfuza malik blunuyorlardı. Bu gibi hallerde, mutavassıt rol oynama bakımından, önemleri inkâr olunamazdı. Bunların da yardımıyla yukarıda bahsettiğimiz sekiz maddelik ticaret antlaşması temin edilmişti¹⁰¹. Friedrich daha çok şeyler ümid ediyordu. Fakat bunu da küçümsemedi ve hiç tereddüt etmeden kabul eyledi. Çünkü, bunu ilerisi için hayırlı addeyliyordu. Gerçek, 20 ekim 1761'de, Prusya elçisine teslim edilen anlaşma şartları¹⁰², iki devlet arasında, 22 mart 1761'de, Türkçe ve İtalyanca olarak, mübadele olundu¹⁰³. Bir haziran 1761 de, Friedrich, anlaşmayı tasdik etmişti¹⁰⁴.

Friedrich, bir taraftan tasdiknâmeyi elçisine göndermiş, diğer taraftan hem padişaha hem de sadrazama birer mektup yollamayı ihmal etmemişti. Rağıp paşaya gönderdiği mektupta Friedrich, memnuniyetinin pek büyük olduğunu, bu işin neticelenmesine çok hizmet etmiş olan sadrazama minnettar kaldığını bilhassa belirtiyordu¹⁰⁵.

Rexin, gelen tasdiknâmeleri Babıâli'ye bildirdi ve bunların teslim işinin doğrudan doğruya sadrazama bırakıldığını da ilâve eyledi¹⁰⁶. Bundan sonra sadrazam tarafından Rexin, Babıâli nezdinde Prusya'nın selâhiyetli bir mümessili sıfatıyla, tasdik olunan muahedeyi almak üzere, 27 temmuz 1761'de, resmî olarak, teşrifatla kabul edildi¹⁰⁷.

Friedrich'in gönderdiği tasdiknâme dilimize şu suretle çevrilmişti :

¹⁰⁰ Zinkeisen, kitabını muhtelif yerlerinde Türklerin rüşvet ve hediye alarak iş gördüklerini yazıyor. Fakat bu rüşvet ve hediye alma işi, onları hedeflerinden asla uzaklaştırmamaktadır. Gerçek, Albert Sorel'in dediği gibi, «Türkler, hediyeyi maalmemnuniye alırlar ise de, kendilerine hediyesiz dahi takibecekleri bir yol teklif edilirse alırlar». Albert Sorel, (Y. Ziya) *On sekizinci asırda mesele-ji şarkiye ve Kaynarca Ahitnâmesi*, İstanbul 1911. s. 42.

¹⁰¹ Zinkeisen, adı geçen eser, s. 892.

¹⁰² Başbakanlık arşivi, Hattı hümayun tasnifi, 306.

¹⁰³ Başbakanlık arşivi, Hattı hümayun tasnifi, 298. K.

¹⁰⁴ Zinkeisen, adı geçen eser, s. 893.

¹⁰⁵ Başbakanlık arşivi, Mektup defteri, I.

¹⁰⁶ Başbakanlık arşivi, Hattı hümayun tasnifi, 238.

¹⁰⁷ Zinkeisen, adı geçen eser, s. 893.

“Biz Friderikos (Friedrich) bilûfillâhi teâlâ Prusya kralı Brandenburg’un Margravisi ve Roma imparatorluğunun Arhikamrari (baş mabeyincisi) ve Silezya’nın Duka-i müstakili ve Aravsya(?) ve Növi Kastri ve Valençiya’nın müstakillen preñçi (prens) ve Glaç konitesi (Glatz kontu) nin ve Kildirya (?) ve Magdeburg ve Eklevya (Kleve) ve Bolya (?) ve Munçiyum (?) ve İstetin (Stettin) ve Pomeranya (Pommern) ve Kasubya (?) ve Vandalya ve Megabols (?) ve Krosinya (Krossen) nin dükası ve Nüremberga (Nürnberg) Broğravı (?) ve Halberstad (Halberstadt) ve Minda (Minden) ve Kamin (Kammin) ve Vandal (?) ve İsverin (?) ve Raçbuğ (Ratzeburg) ve Oskarziv (?) ve Murçiya (?) preñçi ve Hohenzoler (Hohenzollern) ve Rupin (Ruppin) ve Marçiya (?) ve Ravensberge (Ravensberg) ve Hohenstin (Hohstein) ve Teklenburg (Tecklenburg) ve Siverin (Schwerin) ve Lince (Linz) ve Bore ve Lerdam ? kontesi (kont) ve Ravenstin ve Rostok ve İstadgro (?) ve Lâvenburg (Lauenburg) ve Botovya (Pettau) ve Arlâye (?) ve Berde (Breda) nin sahibi ve sair nice arazilerin malikiyiz. Bilocümleye ve bahusus iktiza idenlerin herbirine ilân ve işaa ideriz ki dahi hükümdar (hükümran olmalı) olan devletlerin revabit-i musafat ve müvalât ile bend-ü rabtolunmaları bais-i istihkâm ve paydari-i nizam-i devletleri idüğinden gayri malik oldukları memalik ve reayalarının dahi isticlâb-ı menafi-i azîmesine vesile idüğü emr-i bedihi olmağla bu gûne ittihad-ı mergube-i kesiretül-menafiin itibar ve riayeti mücerrrd hemcivar olanların beyninde olmak lâzımgelmeyüp mülâhazat-ı mütenevvia-i saibeden naşi birbirinden münfek ve mütebaid olan sahib-i hükümetlere dahi ehem ve elzem olmakla devlet-i âliyye-i Osmanıyye ile beynimizde akd-ı dostluk ve musafat hususu ötedenberu ma fizza mir ve caygir-i derun ü rağbet ü itibar-ı muhalasat-ı meşhunumuz olup mar el zikir mülâhazat-ı saibe muktezasınca kendi umurumuzu devlet-i âliyye’nin umuruna bend ü rapt ile müebbed ve paydar olur şerayit-i dostluk ve musafatın akd ve mahrem-i esrar ve müşavirimiz hürmetlü *Karlo Adlok Regin* (Karlo Adolf von Regin) nam beyzâdemize virilen ruhsatnâme ve iktiza iden tavsiye ve siparişata binaen mahruse-i dar el saltanat el seniyye-i Kostantaniyye ve Anadolu ve Rumeli ve Afrika ve Acem ve tamamen Arabistan ve Suristan ve Kıbrıs ve Mısır-ı Kahire’nin sahibi ve maliki olan şevketlü, kudretlü, azametlü, mehabetlü padişah-ı âl-i Osman sultan Mustafa han muazzez ve mükerrem dostumuz hazretlerine tarafımız-

dan name-i muhalesat alâmemizi ve devlet-i âliyye-i Osmaniyye'nin devletlû saadetlû ref'etlû vezir-i âzam hazretlerine olan mektubi dostî üslûbümüzü arzu takdim ve devlet-i aliyye ile beynimizde bu misillû paydar ve istivar bir dostluğun şerayitini akd ü temhid için vükelây-i devlet-i aliyye ile müzakere ve mükâleme zımında dar el saltanat el seniyye-i Osmaniyye olan mahruse-i Kostantaniyyeye murahhasımız mumaileyh bâs ü tesyir olunmağla sebkat iden müzakerat-ı müteaddideden sonra avn ü inayet-i barf ile inikadı mukadder olan şerayit-i musafat ve müvalât sekiz madde ve bir hatime üzerine karardade ve devletlû vezir-i âzam-ı müşarünileyh tarafından lisan-ı türki ile tahrir olunan mevadd-ı temessükü murahhasımız mumaileyhin tarafımızdan olan ruhsat-ı kâmile muktezasinca mevadd-ı mezkûreyi havî İtalyan lisanında tahrir eylediği temessük ile dar el saltanat el aliyye de işbu sene-i mubarekema-ı martının yirmi ikinci gününde mübadele olup taraf-ı devlet-i âliyyeden murahhas-ı mumaileyhe verilen mevadd-ı temessükü tarafımıza vasıl olmakla havf olduğu mevad bilcümle malûm ve makbulümüz olmuştur ki vechi atilbeyanüzre zikrolunur „¹⁰⁸.

Bundan sonra andlaşmanın maddeleri sıra ile yazılmıştı¹⁰⁹.

¹⁰⁸ Başbakanlık arşivi. Hattı Humavun tasnifi. 298 K.

¹⁰⁹ Bu andlaşmanı tam metni Tarih-i Osmanî encümeni mecmuasının 44 sayılı nüshasında vardır.

EPIGRAFYA:

DUNAYSİR'DA ARTUK OĞULLARININ ULU CAMİİ

İBRAHİM ARTUK

Ortaçağlarda devlet kuran ve inkıza uğruyan Türk hanedanlarının içinde en uzun emarete kalan ailelerden biri de Diyarbakır, Mardin, Hısn kayfâ ve nihayet Harput'ta hüküm sürmüş olan Artuk Oğulları'dır. Bu ailenin Mardin şubesine ait olmak üzere İslâmlar devrinde Dunaysir¹, bugünkü Kızıltepe = Koçhisar, Mardin şehrinin cenubi garbîsinde ve dört saat mesafede bulunmaktadır. Kasabanın iki süslü zarif minareli büyük bir camii ile medresesi vardır. Teessüfe değer nokta, bugün, tarihlerde adı geçen bu medreseden hiçbir eser kalmayıştır. Camii de bakımsız ve himmete muhtaç bir haldedir. Bu tarihî mabedin damının iki sülüsü ve batı cihetindeki minaresi bugün dahi görülmektedir. Umumî harpte Almanlar, dürüst hareket etmiyen bazı kimseler taşlarını aşırarak, Tel-Ermen köyündeki bazı Ermenilerin yeni yaptıkları kilisenin taş malzemesini bu kıymetli abideden temin ettikleri anlaşılmıştır. Mâbedin mihrap kısmının tezyinatı Türk san'atının ölmez bir şaheseridir. Mihrap kemerinin yuvarlak kısımları üzerinde çok güzel bir Eyyubî nushu okunmaktadır.

بِسْمِ اللَّهِ هَذَا مَا تَطَوَّعَ بِاتِّمَامِ عَمَّارَةَ مَا أَنشَأَهُ أَخُوهُ الْمَلِكُ السَّمِيدُ حَسَامُ الدِّينِ يُولُقُ أَرْسَلَانَ
رَحِمَهُ اللَّهُ الْمَبْدِ الْفَقِيرَ إِلَى رَحْمَةِ اللَّهِ تَعَالَى أَبُو الْفَتْحِ أَرْتُقُ أَرْسَلَانَ بْنِ إِيْلِ غَازِي بْنِ أَبِي بِنِ تَمْرَطَاشِ
بْنِ إِيْلِ غَازِي بْنِ أَرْتُقِ تَقَبَّلَ اللَّهُ مِنْهُ وَذَلِكَ فِي الْمَحْرَمِ سَنَةِ أَحَدٍ وَسِتِّ مِائَةٍ²

¹ Dunaysir: Cezire'nin meşhur bir beldesi olup Mardin dağının altında bulunmaktadır. Havası sıcak ve sağlamdır. Meraşidulâtlâ C. I. s. 412. Seyyah Ebül Hasan Mehmet b. Cubayr Elkânîni 580 senesi Rebiülevvelin ikinci çarşamba günü Dunaysir'a gelerek geceyi orada geçirdiğini ve seyyahatnamesinin 219-220 inci sahifelerinde Dunaysir'ın bağlı bahçeli meyveleri çok, ahali bol, çarşıları izdihamlı ve şehrin haricinde bir medrese ile bir hamâmı ve Dara, Resûlayın gibi bu şehrin de Mardin hükümdarı Kuşbeddin idaresinde olduğunu, şehrin haricinde kafile ile yattığını her pazartesi günlerine mahsus olan panayırı görmeksizin perşembe günü Reysûlayın'a müteveccihen hareket ettiğini yazar.

² Repertoire Chronologique d'epigraphie arabe, Tom. 10. P. I. le Caire. Gabriel Dunaysir ars Islamica IV. P. 367.

Ayetleri sıralarsak :

A — Bir çerçeve içerisinde nusuh yazısıyla mihrabın çukur kısmında :
 في بيوت اذن الله ان ترفع ويذكر فيها اسمه

B — Kemerin çıkıntıları altında sağ tarafta الحير الناس بعد رسول الله ve solunda Ebubekir, Ömer, Osman ve Ali.

C — Hucre ocağının sathı üzerinde, yukarıda ufki pervazda nusuh yazısıyla
 بسم الله قد افلح المؤمنون الذين هم في صلاتهم (خاشعون)

D — Hucrenin üstüvanf kısmı üzerinde, bazı Musul kitâbelerine benzeyen örgüler, yıldızvarf bir küft yazısıyla

sağında : الله لا اله الا هو الحى القيوم من

solunda : يسبح له فيها بالقدو والاصال رجال

en altta : ان ما يعمر مساجد الله من امن بالله واليوم الاخر

E — Hucre ocağının alt kısmını üstten ayıran hattın üzerinde
 (والله على الناس حج البيت من استطاع اليه (سبيلاً)

F — Köşelerindeki küçük sütun ve direk başlarının üzerinde :
 وان المساجد لله فلا تدعو مع الله احداً

G — Sütunun kaidesinde küft yazısıyla sağda Elvahid ..... solda Elkahhar ..... vardır. Camiin 4 kısma ayrılmış bulunan minaresinin dılları üzerinde güzel bir nusuhla yazılmış olan şunlar okunmaktadır³.

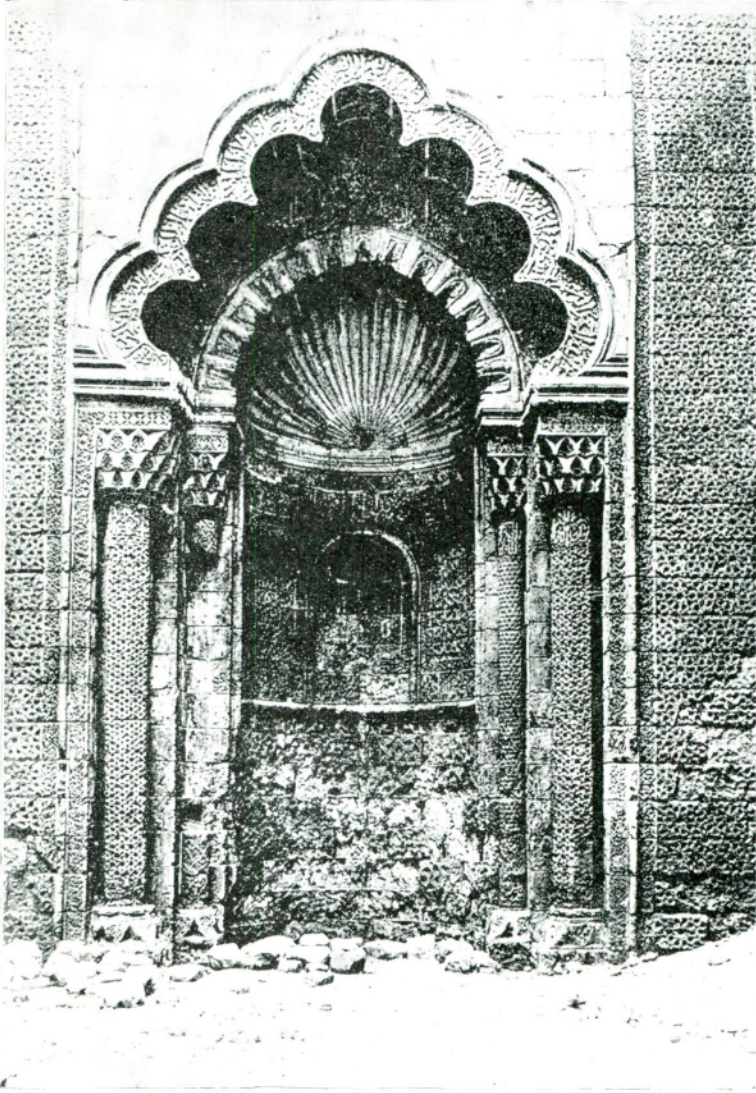
ربنا انا سمعنا منادياً ينادى للايمان ان امنو بربكم فأمننا ربنا اغفر لنا ذنوبنا وكفر عنا سيئاتنا وتوفنا مع الابرار ربنا واتنا ما وعدتنا على رسلك ولا تخزينا يوم القيامة انك لا تخلف الميعاد فاستجاب لهم - ربهم انى لا اضع عمل عامل منكم من ذكر او ائى بعضكم من بعض

Mihrap kitabesinde adı geçen Ebul-feth Artuk Arslan'ın diğer ismi Nasreddin olup Kutbeddin İlgāzî'nin ikinci oğludur. Hüsameddin Yoluk Arslan'nın (H. 597) ölümü üzerine Mardin tahtına geçmiştir⁴. 592 senesinde namına bakırdan sikkeler darbetmiştir⁵. 1202 (H. 599) senesinde Eyyubiler'den Melik ül-Âdil oğlu Musa Ali Eşrefî Mardin'in muhasarasına göndermiştir. Her ne kadar Sencar ve Musul'daki askerler kendisine yardımda bulunmuşlarsa

³ Albert Gabriel, Voyages Archeologiques dans la Turquie, Orient Texte 1. P. 301. eseri lütfeden sayın Aziz Ogan'a minnettarım.

⁴ Halil Ethem, Düveli İslâmiye s. 240.

⁵ Stanley-Lane-Poole, Catalogue of orientale cois in the British Museum Vol. III. P. 155.

Dunaysir'de Artuk oğullarının Ulu camiinde mihrab

da, Melik ül-Zahir'in tavassutu ile iki taraf arasında bir barış muahedesi imza edilmiştir. Bu muahedeye Nasreddin Artuk Arslan'ın senevi 1100-150000 dinar vermesi, namının hutbe ve sikkede geçmesi şartı konulmuştu⁶. Bundan sonra Melik ül-Eşref Harran'a gitmiş. Nasreddin Artuk Arslan babası ikinci Kutbeddin İlgâzî zamanında vezaret rütbesine yükselen Nizameddin Alpkuş tarafından idare edilmiştir. Alpkuş'un memlûkî Lü'lü hükümet işlerine karışmağa başladığını ve o havalinin hakikî hâkimi olan Nasreddin'in bunların yanında bir gölgeden başka bir şey olmadığını görüyoruz. Bu hal, 1204 (H. 601) senesine kadar sürmüş, nihayet günün birinde Alpkuş hastalanmış ve Artuk oğlu da hastayı görmeğe gitmiştir. Yanından ayrılırken dışarıda rastladığı Lü'lüyü derhal ve sonra da geriye dönerek Alpkuş'u öldürmek suretiyle istiklâline kavuşmuştur⁷. Aynı senede yukarıda bağsettiğimiz büyük camiin inşaatı bitmiştir.

⁶ Makrîzî, el-sülûk-Limarifetüddüvel-Velmülûk C. I. s. 161.

⁷ Aynî Ukdülcumman - Fi - tarih - Ehlüzzaman C. 3 varak 563. Ebülfida tarihi C. 3. s. 72.

VESİKALAR:

TOPKAPI SARAYI MÜZESİNDE YEMEN FATİHİ SİNAN PAŞA ARŞİVİ

TAHSİN ÖZ

T. T. K. Üyesi, *topkapı Sarayı Müzesi Müdürü*

Topkapı Sarayı Müzesi, ciddi, bir kültür kaynağı ve san'at varlığıdır. İstanbul'un en güzel bir köşesini dolduran bu anıtlar, dört beş asırlık Türk mimarisini en ince noktalarına kadar canlandırmaktadır. Bilhassa son senelerde yapılan onarım ve restorasyonlar, yapıların mimarî önemini bir kat daha arttırmış ve sanat tarihimize birçok bilgiler vermiş, yeni etüd ve konulara yol açmıştır. Dünyanın hiçbir tarafında yüz yılların anıtlarını birbirine bitişirmiş, böyle bir topluluğa tesadüf olunamıyor.

Topkapı Sarayı Müzesinin kütüphaneleri de binlerle en nadir yazmalar, kıymetli minyatürler, ciltler, tezhipler itibariyle eşsiz ve sonsuz bir kaynaktır.

Topkapı Sarayının hazinelerinde, depolarında ve hatıra gelmeyen köşe ve bucağında bulunan ve Müze olduktan sonra ortaya konularak tasnif edilen on binlerce san'at eseri ise, Türk sanatının kudretini, üstünlüğünü, zümre zümre, devir devir, bütün açıklığı ile ve kesin olarak belirtecek bir sayı ve yüceliktedir.

Topkapı Sarayı Müzesinde; önemli bir kaynak ta, arşividir. Esası Fatih Mehmet II. nin İstanbulu zaptı ile başlayan ve Atatürk'ün imzasını taşıyan bir yazı ile kapanan bu arşiv¹, saraydaki emsalsiz anıtların, hattâ yazmaların bilhassa on binlerce san'at eserinin adeta dili olmuş ve olacaktır.

Bu çeşitli kaynakların sayesinde şimdiye kadar üzerinde durulmamış olan san'at tarihimiz, ve san'at eserlerimiz ve san'at-kârlarımız hakkında bilinmedik ve bilinmeye imkân olmayan nice nice hakikatler ortaya çıkmış, problemler çözülmüş ve ilerisi içinde geniş bir yol açıktır.

İşte yekdiğerini tamamlayıcı ve birbirinden önemli bu kuvvet ve kaynakların bir araya toplanması, asırdide Topkapı Sarayının

¹ Topkapı Sarayı Müzesi Arşiv kılavuzu, Fasikül I. Maarif matbaası 1938

Müze hâline konulmasının neticeleri ve inkişaf âmilleri olmuş ve olacaktır.

Cumhuriyet Hükümetinin feyizli eli, bir taraftan bu asırdide binaları yalnız asıl şekilleriyle hayata kavuşturmakla kalmamış, kütüphaneleri, san'at eserleri, kolleksiyonlarını daima takviye ve ikmal etmiş ve etmektedir. Bu meyanda hatıra gelmiyecek vesilelerle Müzenin arşiv dairesi de, çok mühim malzemeye kavuşmaktadır ki konumuz olan (Yemen fatihi Sinan paşa arşivi) de bunlardan biridir.

Bilindiği veçhile, tariht ve mimarî değeri olan türbeler, Millî Eğitim Bakanlığı emrinde bulunmakta olup ve bunlardan İstanbuldakilerin idaresi Topkapı Sarayı Müzesine verilmiştir. Bu türbelerde, Müzelik mahiyette bulunan eşya ve yazmalara rastlandıkça Topkapı Sarayı ve Türk İslâm Eserleri Müzelerine konmaktadır. Bu türbelerden Çarşıkapı'daki Yemen fatihi Sinan paşa türbesinde bir sandık içinde birtakım arşiv malzemesi ele geçmiştir. İşbu malzemenin tasnifi Topkapı Sarayı Müzesi arşivistlerinden Şükrü Güllüoğlu'na verilmiş olduğundan fişlerini yapmış, fakat o sırada bu değerli genç istifa ettiğinden bunları son olarak gözden geçirerek sıralarken, Murat I'in tuğrasını taşıyan bir vakıfnameyi görünce yurd içinde ve dışında ilk defa ele geçen bu vesikayı tanıtırmıştım.² Tasnif tamam olunca, sayısı mahdut yani 250 parçadan ibaret olan bu belgelerin bazan on binlerce vesikada tesadüf olunamayacak derecede ehemiyeti belirdi. Çünkü Sinan paşa arşivinde, en eski vesika (767) 1365 ve en sonuncusu da (1327) 1909 tarihli olduğuna nazaran, bu ufak malzemenin ömrü altı buçuk asrı bulmakta ve hemen hemen Osmanlı İmparatorluğunun hayatına yaklaşmaktadır. Yine bu arşivde Murat I, Emir Süleyman, Murat II, Bayazid II, Selim I, Selim II, Murat III, Mehmet III, Ahmet I, Osman II, Süleyman II, Mehmet IV, Ahmet II, Ahmet III, Mahmut I, Mahmut II, Mehmet V tuğralarını havi belgeler bulunmaktadır ki böyle 17 hükümdarın - bazılarının da mükerrer olmak üzere - tuğrasını havi bir malzemeye kolay kolay bir arada tesadüf edilemeyeceği takdir olunur. Kezalik Sinan paşa arşivinde, 16 adet vakfiye bulunuyor ki bunların bazıları yazı, tezhip ve cilt itibariyle değerli olduğu gibi bu te'sislerin şekli, tanzim ve tasdik edenler, şahitler itibarile de pek

² Tahsin Öz, Murat I ile emir Süleyman'a ait iki vakıfnâme, Tarih vesikaları, Sayı 4, sene 1941.

zengindir. Bu malzeme, Alasonya, Ahteman, Antakya, Belgrad, Birecik, Bursa, Dimetoka, Edirne, Filibe, İstanbul, Halep, Hasan-kale, Kocaeli, Küstendil, Köyceğiz, Larende, Malkara, Mihaliç, Mısır, Olti, Selânik, Şam, Tebriz, Trablusşam, Uzuncaova, Üsküp, Yenişehir (Bursa), Zenbakye gibi şehirlerle tevabiine ve adeta Osmanlı ülkesine şamildir³. Zaten yapılan camiler, hamamlar, medreseler, mektepler, imaretler, saraylar, hanlarla sebil⁴. ve bunları yaşatmak için kurulan değirmenler, sabunhaneler, debbağhaneler, Simkeşhaneler, çeltikler, dükkânlar, evler, mezrealar olkadar hadsiz ve hesapsızdır ki bunların yalnız hayırseverlik bakımından değil, memleket imarında ne büyük rolü olduğunu düşündükçe, vaktiyle geniş hudutlarımız dahilindeki umran sebepleri kolaylıkla anlaşılacaktır.

İşte bu malzeme, evvelcede arz edildiği veçhile, başlıca üç kısma ayrılmaktadır:

a) Sinan paşanın halihayatında yaptığı vakıflara dair.

b) Ölümünden sonra vakıflarına dair.

c) Sinan paşanın yaşadığı devirlerden asırlarca evvelki zamanlara ait olanlar.

Birinci ve ikinci zümrenin bulunması pek tabiidir. Üçüncü grupta olanlar, Sinan paşa vakıflarına intikal ve taallük etmiş ba-

³ Hadikat-ül-vüzera, Kâmus ulâlâm, Sicili Osmanî ve Atâ tarihi Sinan paşanın hâl tercümesini etraflıca yazdıkları halde babasının ismini zikretmiyorlar. Arşivdeki vakfiye ve sair belgelerde aynı suretle olup yalnız No. 250 vakfiyede babasının ismi Ali Bey diye yazılmıştır.

Yine bu arşivde bulunan No. 95 «Eddaiye Emine binti Sinan Paşatül-merhum» imzasile padişaha sunulan arızada Sinan paşa, kızı Emine «Merhum ve mağfurle Sultan Selim Han gazî atik hazretlerinin kızının kızları neslinden» olduğunu belirtmekte ve paşanın tarihlere intikal eden büyük servetine rağmen «bizler hâlen vechi maaşımızda zaruret üzere olmakla babamızds mülkiyet üzere bize intikal eyleyen Mahmiyei İstanbul'da vaki olan sarayı frucht eylemek istegimizde bazı kimseler vakıftır deyu mani, olmak isterler» demesi ile de bu servetin vakfiye ve vesikalardan anlaşıldığı vechile bir çok vakıflara sarfedildiğini, bu yüzden evlâtlarının zarurete düştükleri ve hatta ellerinde kalan sarayın bile vakfedilmiş olduğu iddia olunmaktadır.

⁴ No. 78 - 1592 tarihli defter Sinan Paşa sebiline aittir. Ne yazık ki Yemen fatihinin, türbesi başı ucuna asıl bir gaye ile yaptırdığı bu sebil, son senelerde, kiraya verilerek bir dükkân haline konulmuştur ki bu kadar hayır, imar ve te'sislere karşı bu hâl göze batıyor.

zı maddeler olup, paşanın vakfının evveliyat ve esası olduğundan, bu belgelerin de beraberce saklanmış olması pek varittir.

Son zamanlara kadar, birçok arşiv malzemesinin nasıl heder olduğu, hattâ bazı vakfiyelerin bile yabancı ellere kadar geçtiği düşünülünce, bu kıymetli vesikaların vaktiyle toplanmış olması, metruk bir türbede de seneler geçtikten sonra tam olarak ele geçmesi Topkapı Sarayı Müzesi için bir talih eseri addetmek gerektir.

Kısaca, bazı noktalarına temas ettiğimiz Sinan paşa arşivinin önem ve şumulü, ancak bilginlerimiz ve alâkadarlar tarafından madde madde tetkik ve neşredildikçe tam mânasile belireceğinden bu gibi çalışmaları kolaylaştırmak amacile bu belgelerin bir fihristini aşağıya yazıyoruz. Mamafih Topkapı Sarayı Müzesi arşivine daha bu gibi malzeme birer birer katılmakta olduğundan bunların tasnifleri de tamamlandıkça tanıtırmak emelimizdir.

No.	Yılı	Dili	Ö z e t i
A			
1	<u>H. 985</u> M. 1577	Türkçe	<i>Alasonya</i> kazasına tâbi karyelerin üşürden Sinan paşaya kalan borçlarına dair <i>Alasonya</i> kadısının hücceti.
2	<u>H. 919</u> M. 1513	"	<i>Ahtaman</i> 'daki Mahmut bey vakfının beratı zayi olduğundan Vidin Sancak beyi Mehmed'in iş'arı üzerine tecdidi Berat "Selim I tuğralı,"
3	<u>H. 914</u> M. 1508	Arapça	<i>Antakya</i> 'daki hamamın Haremeyni Şerefeyne vakfına dair.
B			
4	<u>H. 1003</u> M. 1594	Türkçe	<i>Belgrat</i> 'ta İhsan bey İbn-i Timur'un yaptıрмаğa başladığı camii tamamlanmak üzere Sinan paşa namına kethüdası Ahmed'e satıldığına dair ordu-yu hümayun kadısının hücceti.
5	<u>H. 988</u> M. 1580	"	<i>Birecik</i> 'te Sinan paşa vakfından olan dükkânlara ilâveten vekili Mehmet Ağanın satın aldığı 48 dükkânın hücceti.

No.	Yılı	Dili	Ö z e t i
6	H. 989 M. 1581	Türkçe	<i>Birecik</i> 'te Nasriye camii mütevellisinin Sinan paşa vakfından senevî iki altını sarfı hakkında hüccet.
7-11	H. 989 M. 1581	"	<i>Birecik</i> 'te Sinan paşa vakıfları için satın alınan emlak hüccetleri.
12	H. 989 M. 1581	"	<i>Birecik</i> 'te Nasriye camiine ait vakıf dükânının Sinan paşa Emîni Mehmet Ağaya kiraya verildiğine dair hüccet.
13	H. 980 M. 1572	"	<i>Bursa</i> mirlivası Keyvan beyin 4000 yük yapı taşını Sinan paşa vekiline sattığına dair hüccet.
14	H. 981 M. 1573	Arapça	<i>Bursa</i> 'da Sinan paşa vekili Muhsin'in Altıparmak mahallesinde bir evi kiralandığına dair hüccet.
15	H. 1086 M. 1675	Türkçe	<i>Bursa</i> 'da Sinan paşa vakfından bir evin Cenane hatuna ferağı hakkında.
16	H. 1158 M. 1745	"	<i>Bursa</i> 'da Sinan paşa vakfı mütevellisi Süleyman'ın iki bahçeyi sattığına dair.
17	H. 1167 M. 1753	"	<i>Bursa</i> 'da Sinan paşa camii müezzini Hüseyin'in mütevellisi Süleyman'dan aldığı ücret makbuzu.
D			
18	H. 890 M. 1458	"	<i>Dimetoka</i> 'da Hacı Fakih oğlu Mehmed'in bâberat tasarruf ettiği çiftliğe (Doğancı Çiftliğidir) diye olunan müdahalenin men'i hakkında hüküm (Bayezit II tuğralı).
19	H. 980 M. 1572	"	<i>Dimetoka</i> ve Ergene'de köyler rüsumunun Sinan paşaya verildiğine dair hüküm (Selim II tuğralı).
E			
20	H. 825 M. 1421	"	<i>Edirne</i> 'den yazılan bir nişanda amcası Süleyman paşanın vakfı olan çiftliğin Hamza Fakih'e verilmesi hakkında Murat II'nin hükmü.

<u>No.</u>	<u>Yılı</u>	<u>Dili</u>	<u>Ö z e t i</u>
21	<u>H. 843</u> <u>M. 1439</u>	Türkçe	<i>Edirne</i> 'den yazılan Murat II nin nişanında amcası Süleyman paşa'nın vakfına tasarruf eden Nadir Şeyh vefat ettikten sonra Hasan, ondan sonra Hamza ve bunun ölümü ile de Hızırşah Fakih'in tasarrufu hakkında hüküm (Murat II tuğralı). <i>Edirne</i> 'den yazılan bir hükümdür; zal'in Süleyman Zaim suyundan istifade ederek yaptırdığı üç göz değirmen hakkındaki vaki müdahalenin men'i hakkında. (Selim II tuğralı).
22	<u>H. 975</u> <u>M. 1567</u>	"	
			F
23	<u>H. 975</u> <u>M. 1570</u>	Türkçe	<i>Filibe</i> dahilinde Sinan paşaya ait Samakolun tamir hücceti.
24	<u>H. 989</u> <u>M. 1581</u>	"	<i>Filibe</i> 'de Sinan paşaya ait Samakolların sermayesi olan kırkbin akçenin müruru zaman vaki değilse, hatip Mehmed'den tahsili hakkında hüküm (Murat III tuğralı).
25	<u>H. 994</u> <u>M. 1585</u>	"	<i>Filibe</i> sakinlerinden Elhaç Hasan'ın Altuncu Karyesindeki değirmenlerini oğlu Mustafa'ya hibe ettiğine dair hüccet.
26	<u>H. 998</u> <u>M. 1589</u>	"	<i>Filibe</i> 'li olup İstanbul'da vefat eden Ali Çelebi'nin kızlarına ait Pirinci, Sinan paşa vekillerine sattıklarına dair hüccet.
27	<u>H. 1001</u> <u>M. 1592</u>	"	<i>Filibe</i> mukataalarına nazır Mustafa'nın yaptırdığı değirmenin nısıf hissesini Sinan Paşa'ya sattığına dair hüccet.
28	<u>H. 1001</u> <u>M. 1592</u>	"	<i>Filibe</i> 'de Sinan paşa vekilinin Tatarpazarcığı kazasına tâbi karyede Kurtobaşı demekle maruf yaylağı koyunları ve değirmeni satın aldığına dair hüccet.
29-38	<u>H. 1022-1132</u> <u>M. 1613-1719</u>	"	<i>Filibe</i> 'de Sinan paşa vakfından ve Hark-ı Cedit demekle maruf çeltiğe ait hüküm ve hüccetler.

<u>No.</u>	<u>Yılı</u>	<u>Dili</u>	<u>Ö z e t i</u>
			İ
39	<u>H. 907</u> <u>M. 1500</u>	Arapça	İstanbul'da ve Elbasan'da Sinanettin Yusuf ağa vakfiyesi (Bayazıd II tuğralı ve kazasker Muhammed b. Mustafa tasdikli).
40	<u>H. 945</u> <u>M. 1538</u>	Türkçe	İstanbul'da Galata'da Kosti bin Yorgi'ye ait çayırın satış hücceti.
41	<u>H. 953</u> <u>M. 1585</u>	Arapça	İstanbul'da Ağrıba karyesindeki çayırın Pertev paşa vekili Nasuh beye satış hücceti.
42	<u>H. 954</u> <u>M. 1547</u>	"	İstanbul'da Ağrıba karyesinde papas Romanus'a ait tarlanın satış hücceti (Tasdiksiz).
43	<u>H. 958</u> <u>M. 1551</u>	"	İstanbul'da Atmeydanındaki Mehmet Çelebi evlerini Kaptan paşa Sinan paşa b. Abdüsselâm'a satış hücceti.
44	<u>H. 959</u> <u>M. 1551</u>	"	İstanbul'da Mehmet Çelebi b. İskender reisin Ağrıba'da vaki bağının Pertev paşa vekili Karagöz b. Abdülhay'e satış hücceti.
45	<u>H. 967</u> <u>M. 1558</u>	Türkçe	İstanbul'da Büyükdere'de şehzade Mehmed'in İstanbul'daki imareti vakfı hakkında mütevellinin senedi.
46	<u>H. 970</u> <u>M. 1562</u>	"	İstanbul'da Bayazid medresesine ait Pertev paşa vekili tarafından satın alınan arazi hücceti.
47	<u>H. 980</u> <u>M. 1562</u>	"	İstanbul: Sultan Bayazid han vakfından yahudi Burgaz'ında vâki câri bir masura suyun Pertev paşaya ait bulunduğu dair bir hüccet.
48	<u>H. 972</u> <u>M. 1564</u>	"	İstanbul'daki Yahudi Burgaz'ındaki vakıf mezria'nın Papa Yorgi tarafından Pertev paşaya satış hücceti.

<u>No.</u>	<u>Yılı</u>	<u>Dili</u>	<u>Ö z e t i</u>
49	<u>H. 974</u> <u>M. 1566</u>	Arapça	İstanbul'da Büyükdere'de Hacı Mehmet kızlarının vekili Hızır beyin oradaki bahçeyi Ali'ye sattığı hakkında hüccet.
50-55	<u>H. 974</u> <u>M. 1566</u>	Türkçe	İstanbul'da Yahudi Burgaz'ında vaki mezrianın Pertev paşa vekiline satıldığına dair hüccet.
56	<u>H. 978</u> <u>M. 1570</u>	"	İstanbul'da, Galata'da sakin Manolon Piyale paşanın bina ettirdiği cami kurbundaki bağı satış hücceti.
57	<u>H. 979</u> <u>M. 1571</u>	"	İstanbul'da, Galata'da Dona ve çocuklarının Kasımpaşa hadikası kurbünde bağlarını satış hücceti.
58	<u>H. 979</u> <u>M. 1571</u>	Arapça	İstanbul'da, Kasım Çelebi'nin vekili mimar Hayrettin mahallesinde Ali paşa camii kurbündeki evi satış hücceti.
59	<u>H. 985</u> <u>M. 1577</u>	Türkçe	İstanbul'da, Bulgurlu karyesindeki tarlanın Sinan paşaya satış hücceti.
60	<u>H. 985</u> <u>M. 1577</u>	"	İstanbul'da, Bulgurlu'da Karağaç'da istimlak edilen suya kanal yapılması hakkında hüccet.
61	<u>H. 987</u> <u>M. 1579</u>	Arapça	İstanbul'da, Kasımpaşa'da Kulaksız mahallesindeki evin Sinan paşaya satış hücceti.
62	<u>H. 987</u> <u>M. 1578</u>	"	İstanbul'da, Galata'da Hüsnüye Hatunun sattığı evin hücceti.
63	<u>H. 987</u> <u>M. 1579</u>	Türkçe	İstanbul'da, Yahudi Burgaz'ında Kiryakoğlu Kostinin Sinan paşanın vekiline sattığı tarlaların hücceti.
64-65	<u>H. 988</u> <u>M. 1580</u>	"	İstanbul'un muhtelif semtlerinde ve Bursa'da ve diğer memleketlerdeki birçok emlakın Sinan paşanın Üsküdar ve Bursa Yenişehirinde ve Kasımpaşa'daki camilerine mektep ve imaretine ve diğer hayratına ait vakfiyesi.

<u>No.</u>	<u>Yılı</u>	<u>Dili</u>	<u>Ö z e t i</u>
66	<u>H. 989</u> <u>M. 1581</u>	Türkçe	İstanbul : Sinan paşa'nın vekilinin Galata'da Bereket zade mahallesindeki evleri satın aldığı hakkında hüccet.
67	<u>H. 989</u> <u>M. 1581</u>	Arapça	İstanbul'da müteveli Abdurrahman'ın Galatada satın aldığı yer hücceti.
68	<u>H. 990</u> <u>M. 1582</u>	"	İstanbul'da Sinan paşa vekili Mustafa'nın Kasımpaşa'da Kulaksız Ahmet mahallesinde iki evi satın aldığına dair hüccet.
69	<u>H. 991</u> <u>M. 1583</u>	Türkçe	İstanbul'da, Galata'da sakin Mihriban Hatunun evini Sinan paşanın vekili Mehmet beye satış hücceti.
70	<u>H. 995</u> <u>M. 1586</u>	"	İstanbul'da Araplar mahallesindeki dükânın nısf hissesinin hücceti.
71	<u>H. 996</u> <u>M. 1588</u>	"	İstanbul'daki İçoğlanların melbûsat defteri (Bu defterde 1032 (M:1622) yılına kadar vukuat da kayıtlıdır).
72	<u>H. 998</u> <u>M. 1589</u>	"	Sinan paşanın Mehmed'i reisülküttablığa tayini telhisi ve Murat III hattı.
73	<u>H. 999</u> <u>M. 1590</u>	"	İstanbul'da, Atmeydan'ında Ferruh nezaretiyle yaptırılan bina defteri.
74	<u>H. 999</u> <u>M. 1590</u>	"	İstanbul'da, Kasımpaşada Hoca Piri mahallesindeki vakıfların mübadeelsi hakkında hüküm. (Murat III tuğralı).
75	<u>H. 1001</u> <u>M. 1592</u>	"	İstanbul'da, Sinan paşa vekili Süleyman'ın satın aldığı su bıçkısı hakkında.
76	<u>H. 1001</u> <u>M. 1592</u>	"	İstanbul, Sinan paşa vekili Yusuf'un Üsküdar'da Akâbad nahiyesinde satın aldığı su bıçkısı hakkında hüccet.
77	<u>H. 1001</u> <u>M. 1592</u>	"	İstanbul'da İncili köşkün inşaat defteri. (Bu defterde diğer inşaat ve vakıflara ait kayıtlar da vardır).
78	<u>H. 1001</u> <u>M. 1592</u>	"	İstanbul'da yaptırılan sebil ve oda inşaat defteri.
79	<u>H. 1001</u> <u>M. 1592</u>	"	İstanbul vakıf muhasebe defteri.

<u>No.</u>	<u>Yılı</u>	<u>Dili</u>	<u>Ö z e t i</u>
80	<u>H. 1002</u> <u>M. 1435</u>	Türkçe	Timar defteri.
81	<u>H. 1001-1003</u> <u>M. 1592-1594</u>	"	Kiler ve masraf defteri.
82	<u>H. 1003</u> <u>M. 1544</u>	"	Atiyye defteri.
83	<u>H. 1004</u> <u>M. 1595</u>	"	Kalyon tahmil defteri.
84	<u>H. 1006</u> <u>M. 1597</u>	"	İstanbul: Üsküdar, Kasımpaşa ve Galata'da Sinan paşa vakfı.
85-86	<u>H. 1006</u> <u>M. 1597</u>	"	İstanbul'da sabık Defterdar Hasan efendi evinin hücceti.
87	<u>H. 1007</u> <u>M. 1598</u>	"	İstanbul, Üsküdar, Kasımpaşa ve Galata'da Sinan paşa vakıfları akârat mahsulâtı muhasebesi.
88	<u>H. 1009</u> <u>M. 1600</u>	"	İstanbul'da, Mısır Beylerbeğisi Hızır paşa satın aldığı bostan hücceti.
89	<u>H. 1009</u> <u>M. 1600</u>	"	İstanbul'da sabık defterdar Hasan efendinin sattığı bahçe hücceti.
90	<u>H. 1009</u> <u>M. 1600</u>	"	İstanbul, Üsküdar ve Galata'da Sinan paşa vakıfları mahsulâtı defteri.
91	<u>H. 1010</u> <u>M. 1601</u>	"	İstanbul'da, Kasımpaşa'da Rahime Hatunun bigünah olduğuna dair hüccet.
92	<u>H. 1011</u> <u>M. 1602</u>	"	İstanbul'da, Kasımpaşa'da Sinan paşa vakfı olan debağhane civarındaki hâli arsaya bina inşasına dair temessük.
93	<u>H. 1012</u> <u>M. 1602</u>	"	İstanbul'da, Kasımpaşa'da Sinan paşa vakfından dükkân kirasının verilmediğine dair hüccet.
94	<u>H. 1015</u> <u>M. 1606</u>	"	İstanbul, Kasımpaşa, Üsküdar, Galata, Yeniköy'de Sinan paşa vakıfları mahsulâtı ve idareleri muhasebe defteri.
95	<u>H. 1017</u> <u>M. 1608</u>	"	İstanbul'da Kasımpaşa'da Sinan paşa vakfından olan debbağ dükkânlarının icar hücceti.

No.	Yılı	Dili	Ö z e t i
96	<u>H. 1015-1020</u> <u>M. 1606-1611</u>	Türkçe	<i>İstanbul</i> 'da, vaki sarayın satılması müsaa-desine dair Sinan paşa kızları ve Selim I torunu Emine imzalı arıza.
97	<u>H. 1022</u> <u>M. 1613</u>	Arapça	<i>İstanbul</i> 'da, Ada sakinlerinden Papa oğlu Dimitri'ye Mihâl oğlu Yani'nin borçlu ol-duğuna dair Sarraciye kadısının hücceti.
98	<u>H. 1031</u> <u>M. 1621</u>	Türkçe	<i>İstanbul</i> 'da, vezir Sinan paşa vakfına Behram'ın tekrar mütevellî tayin edildiği hakkında hüküm (Osman II tuğralı).
99	<u>H. 1037</u> <u>M. 1627</u>	"	<i>İstanbul</i> 'da, Parmakkapı'da Kalıçeci Ha-san mescidi vakıf emlâki defteri.
100	<u>H. 1046</u> <u>M. 1636</u>	"	<i>İstanbul</i> 'da, yanan vakıf müteehhilin oda-larının tamiri için yapılan keşif hücceti.
101	<u>H. 1058</u> <u>M. 1648</u>	"	<i>İstanbul</i> 'da, Sinan paşa mütevellîsinin Balatkapısı'ndaki odaların takdiri kıy-meti hakkında verdiği takrir
102	<u>H. 1072</u> <u>M. 1661</u>	"	<i>İstanbul</i> 'da, Kasımpaşa'da Sinan paşa vakfı debbağhanelerinden birinin satış-hücceti.
103	<u>H. 1080</u> <u>M. 1669</u>	"	<i>İstanbul</i> 'da, Üsküdar - Balaban'da Sinan paşa vakıf dükkânların icare defteri. <i>İstanbul</i> 'da Salacık'ta Sinan paşa vak-fından bir bahçenin Ayşe sultan tarafın-dan icarla tasarruf edilirken, onun bilâ veled ölümü üzerine varisi olan Padişa-hın emlâke vaz'ı yet ettiği ve bina vakıf olduğundan padişah'tan istirdad edildiği hakkında hüccet.
104	<u>H. 1082</u> <u>M. 1671</u>	"	<i>İstanbul</i> 'da, Üsküdar'da Ahmet Çelebi mahallesinde Ali efendinin oğlunu döv-düğü için Mustafa'dan şiyâyeti üzerine hüccet.
105	<u>H. 1083</u> <u>M. 1672</u>	"	<i>İstanbul</i> 'da, Üsküdar'da Sinan paşa vakfından bir dükkânın satılması hak-kında hüccet.
106	<u>H. 1084</u> <u>M. 1673</u>	"	<i>İstanbul</i> 'da, Üsküdar'da Ahmet Çelebi mahallesinde Ali efendinin oğlunu döv-düğü için Mustafa'dan şiyâyeti üzerine hüccet.

<u>No.</u>	<u>Yılı</u>	<u>Dili</u>	<u>Ö z e t i</u>
107	<u>H. 1086</u> <u>M. 1675</u>	Türkçe	İstanbul'da, Üsküdar'da Ali ile Mustafa arasındaki niza hakkında hüccet.
108	<u>H. 1086</u> <u>M. 1675</u>	"	İstanbul, Üsküdar, Kasımpaşa, Galata ve Erenköy'de Sinan paşa vakfı akaratının icare defteri.
109	<u>H. 1086</u> <u>M. 1675</u>	"	İstanbul'da, Mehmed'in Mahmud efendiye Galata'da Tophane mahallesinden Firûz Ağada vaki evini sattığı hakkında hüccet.
110	<u>H. 1087</u> <u>M. 1676</u>	"	İstanbul'da, Üsküdar'da Dersiâm Mustafa'nın vakfı olan paranın tahsili hakkında hüccet.
111	<u>H. 1089</u> <u>M. 1678</u>	"	İstanbul'da, Sinan paşa camii evkafından Atmeydanındaki dükkânların intikali hakkında temessük.
112	<u>H. 1092</u> <u>M. 1681</u>	"	İstanbul'da, Üsküdar camii vakfı mütevellisi Hüseyin bey yedinden alınan paranın temessükü.
113	<u>H. 1093</u> <u>M. 1682</u>	"	İstanbul'da Üsküdar'da sakin merhum Mustafa ağa vakıf paraları mütevellisi yedinde bulunan mülkü iki yüz esediye sattığı hakkında hüccet.
114	<u>H. 1096</u> <u>M. 1684</u>	"	İstanbul'da Sinan paşa evkafından Atmeydanında vaki dükkânın nısıf hissesi hakkında temessük.
115	<u>H. 1096</u> <u>M. 1684</u>	"	İstanbul'da, Kasımpaşa'da Ali'nin çocuklarının vasisi bağ ve dükkânı ahire satabileceği hakkında hüccet.
116	<u>H. 1100</u> <u>M. 1688</u>	"	İstanbul'da, Üsküdar mülhakatından Sarıgazi karyesinde vaki zaviyenin tamiri hakkında hüccet.
117	<u>H. 1100</u> <u>M. 1688</u>	"	İstanbul'da, Üsküdar mülhakatından Sarıgazi karyesinde tarla hududu hakkında hüccet.

<u>No.</u>	<u>Yılı</u>	<u>Dili</u>	<u>Ö z e t i</u>
118	<u>H. 1102</u> <u>M. 1690</u>	Türkçe	İstanbul'da, Kasımpaşa'da vakıf debbağ dükkânını vasiinin satabileceği hakkında hüccet.
119	<u>H. 1103</u> <u>M. 1691</u>	"	İstanbul'da, Üsküdar'da Saliha hatuna kocası Ömer'den nafaka bağlandığı hakkında hüccet.
120	<u>H. 1105</u> <u>M. 1695</u>	"	İstanbul'da, Üsküdar'da Debbağlar mahallesi müezzini Abdurrahman vakfından alınan para hakkında hüccet.
121	<u>H. 1105</u> <u>M. 1695</u>	"	İstanbul'da, Üsküdar'da Debbağlar mahallesinde Mehmet b. Behram hakkında.
122	<u>H. 1118</u> <u>M. 1706</u>	"	İstanbul'da, Üsküdar'da Kerime Hatunun vefatı ile kalan çocuğuna vasi olan Osman hakkında hüccet.
123	<u>H. 1125</u> <u>M. 1713</u>	"	İstanbul'da, Kasımpaşa'da Kulaksız mahallesinde Sinan paşa evkafından hamam suyunun mecrası hakkında hüccet.
124	<u>H. 1129</u> <u>M. 1716</u>	"	İstanbul'da, Üsküdar'da Sinan paşa mektep ve medresesinin mimarı tarafından keşfinin yapılması hakkında.
125	<u>H. 1131</u> <u>M. 1718</u>	"	İstanbul'da, Üsküdar'da Sarıgazi nam karyede zaviye nişin İsmail'in oğluna vasi tayini hakkında hüccet.
126	<u>H. 1136</u> <u>M. 1723</u>	"	İstanbul'da, Kasımpaşa'da Sinan paşa evkafından debbağ dükkânı hakkında temessük.
127	<u>H. 1140</u> <u>M. 1727</u>	"	İstanbul'da, Sinan paşa evkafından Atmeydanı'nda vaki dükkânı hakkında temessük.
128	<u>H. 1142</u> <u>M. 1729</u>	"	İstanbul'da, Kasımpaşa'da Sinan paşa evkafı tamirâtı için lâzım olan parayı Hatice Hatun evkafı varidatından alınması hakkında hüccet.

<u>No.</u>	<u>Yılı</u>	<u>Dili</u>	<u>Ö z e t i</u>
129	<u>H. 1143</u> <u>M. 1730</u>	Türkçe	İstanbul, Üsküdar, Kasımpaşa, Galata ve Yeniköyde vakıf dükkân, han, saraçhane ve debbağhanelerin icare defteri.
130	<u>H. 1144</u> <u>M. 1731</u>	"	İstanbul'daki arsada inşa edilen bina hakkında.
131	<u>H. 1144</u> <u>M. 1731*</u>	"	İstanbul'da, Kasımpaşada Sinan paşa camii müezzini Hüseyin'in arızası.
132	<u>H. 1147</u> <u>M. 1734</u>	"	İstanbul'da Sinan paşa vakfından Atmeydanındaki attar dükkânın icare temessükü.
133	<u>H. 1154</u> <u>M. 1741</u>	"	İstanbul'da Eyüp'de Sinan paşa evkafına cari olan suyun musluklarının tamirine dair ilmühaber.
134	<u>H. 1154</u> <u>M. 1841</u>	"	İstanbul'da Sinan paşa evkafından debbağ dükkânı hakkında temessük.
135	<u>H. 1159</u> <u>M. 1746</u>	"	İstanbul'da Sinan paşa vakfı mütevellisinin Çadırcı hanının tamir edilmesi hakkındaki takriri.
136	<u>H. 1162</u> <u>M. 1748</u>	"	İstanbul'da Ayasofya'ya vakıf dükkânların bir senelik icaresi hakkında.
137	<u>H. 1174</u> <u>M. 1760</u>	"	İstanbul'da, Kasımpaşa'da Piyâle paşa mahallesi ahalisinin Sinan paşa camii kurbündeki binaların çirkâbından şikâyeti ve keşfedilmesi hakkında mahzerleri.
138	<u>H. 1200</u> <u>M. 1785</u>	"	İstanbul'da, Üsküdar'da Sinan paşa mahallesinde Sinan paşa hamamının suyu hakkında.
139	<u>H. 1226</u> <u>M. 1811</u>	"	İstanbul'da, Sinan paşa camii ve türbesi evkafı kaymakam mütevellisi Hafız Mehmet müvacehesinde, Çadırcılar hanında beş odaya mutasarrıf olan İbrahim'in vefatı üzerine tasarruf hakkının varislerine verilmesine dair hüküm, (Mahmut II. tuğrah).

<u>No.</u>	<u>Yılı</u>	<u>Dili</u>	<u>Ö z e t i</u>
140	<u>H. 1327</u> <u>M. 1909</u>	Türkçe	İstanbul'da Sinan paşa türbedarının ma- aşının artırılmasına dair Mehmet V'in beratı (Mehmet V tuğralı).
141	XVII ci asır		Mehterhane defteri.
142	XVII ci asır	„	Mahlûlât defteri.
143	XVII ci asır	„	İcarat ve mahlûlât defteri.
144	XIX ci asır	„	İstanbul'da, Kasımpaşa camii müteveli- sinde teraküm eden ücretini taleptiği hakkında arızası.
145	XIX ci asır	„	İstanbul'da Sinan paşa camii minaresinin tamiri hakkında.
146	XIX ci asır	„	İstanbul'da Üsküdar'da Mehmed'in vakıf maldan verdiği akçenin tahsili talepnamesi.
H			
147	<u>H. 990</u> <u>M. 1582</u>	„	<i>Halep</i> 'de Şeyh İnal'ın sabunhaneyi Sinan paşanın vekiline sattığı hakkında hüccet.
148	<u>H. 990</u> <u>M. 1582</u>	„	<i>Halep</i> civarında Fua nam karyede Sinan paşa vekilinin sabunhaneyi satın aldığı- na dair hüccet.
149	<u>H. 988</u> <u>M. 1580</u>	Arapça	<i>Hasankale</i> 'deki camie Sinan paşanın vekili Mehmet ağanın emirülümera Mah- mut paşanın huzurile tesis ettiği vakfiye (Murat III tuğralı) ve Erzurum kadı- sının tasdikini havi.
K			
150	<u>H. 1002</u> <u>M. 1593</u>	Türkçe	<i>Kocaeli</i> 'de timarı hakkında Sinan paşa pençesini havi berat. <i>Köstendil</i> ve <i>Hamit</i> sancağındaki zeamete mutasarrıf olan müteferrika Bahram, Eğeri seferine gelmedi diye zeametine müdahalenin yersiz olduğu hakkında hüküm (Mehmet III Tuğralı).
151	<u>H. 1005</u> <u>M. 1596</u>	„	
152	<u>H. 806</u> <u>M. 1403</u>	„	<i>Köyceğiz</i> 'in vakfiyeti hakkında hüküm (Emir Süleyman Tuğralı).

<u>No.</u>	<u>Yılı</u>	<u>Dili</u>	<u>Ö z e t i</u>
L			
153	<u>H. 283</u> <u>M. 1575</u>	Türkçe	<i>Larend'e</i> 'de hamam yapılması hakkında hüccet.
154	<u>H. 988</u> <u>M. 1580</u>	"	<i>Larend'e</i> 'de Sinan paşanın bina eylediği hamamın kira hücceti.
M			
155	<u>H. 767</u> <u>M. 1365</u>	Türkçe	<i>Maalkara</i> 'da hududu muayyen arazinin vakfiyetine dair hüküm (Murat I Tuğralı).
156	<u>H. 840</u> <u>M. 1436</u>	Arapça ve Türkçe	<i>Maalkara</i> 'da Murat I Hüdavendigâr'ın Hacı Abdi Aydın'a temlik ettiği iki çiftliği 40 sene tasarruf ettiği ve ölümünden sonra kızı Nurcan'ın "1500,, akçeye Hızır beye sattığı hakkında hüccet.
157	<u>H. 954</u> <u>M. 1547</u>	Türkçe	<i>Maalkara</i> 'da Çerkeşli'de Nasûh'un mutasarrıf olduğu çayırı Hamza kethüdaya satış hücceti.
158	<u>H. 979</u> <u>M. 1571</u>	"	<i>Maalkara</i> 'da Ahmet Çelebi'nin sattığı evlerin hücceti.
159	<u>H. 988</u> <u>M. 1580</u>	Arapça	<i>Maalkara</i> 'da Eriha'da vaki Vezir Sinan paşa hassının icarının senelik miktarı hakkında hüccet.
160	<u>H. 997</u> <u>M. 1588</u>	"	<i>Maalkara</i> 'da Hafız Zadelere veraset hücceti.
161	<u>H. 1028</u> <u>M. 1618</u>	Türkçe	<i>Maalkara</i> 'da Sinanpaşa evkafı mütevellisi Süleyman'ın Bayağaç karyesindeki iki göz değirmeni satabilmesi hakkında.
162	<u>XVII in-</u> <u>ci asır</u>	"	<i>Maalkara</i> 'da Sinan paşa evkafına yapılan müdahalenin men'edilmesi hakkında.
163	<u>H. 1153</u> <u>M. 1740</u>	"	<i>Maalkara</i> 'da bulunan Sinan paşa evkafının bir senelik varidat ve masraf defteri.

<u>No.</u>	<u>Yılı</u>	<u>Dili</u>	<u>Ö z e t i</u>
164	<u>H. 1006</u> <u>M. 1597</u>	Türkçe	<i>Mihaliç</i> 'te Sinan paşa mütevellisinin buradaki varidatın nısfını Yenişehir'deki imaretlere sarfetmesi hakkında hüküm (Mehmet III. Tuğralı).
165	<u>H. 990</u> <u>M. 1582</u>	"	<i>Mihaliç</i> 'te Sinan paşa'nın Sakary'ada bent yaptırmak suretiyle çeltik ziraati yapabileceğine dair hüccet.
166	<u>H. 1004</u> <u>M. 1595</u>	"	<i>Mihaliç</i> kazasının Obruk nahiyesinde Sinan paşa evkafına ait killikten kil alanlardan vakıf için harç alması hakkında hüküm. (Mehmet III. tuğralı).
167	<u>H. 1128</u> <u>M. 1715</u>	"	<i>Mihaliç</i> 'te Sinan paşa evkafının iltizam hücceti.
168	<u>H. 1169</u> <u>M. 1555</u>	"	<i>Mihaliç</i> 'te Sinan paşa evkafının mukataasına dair hüccet.
169	<u>H. 868</u> <u>M. 1463</u>	Arapça	Mısır'da İbn-i Cihan'dan alınan arazinin mülknâmesi.
170	<u>H. 966</u> <u>M. 1558</u>	"	Mısır'da Divan-î Âli kadısının Tûlûn camii ve civar çarşısının vakfiyesi hakkında hüccet.
171	<u>H. 980</u> <u>M. 1572</u>	Arapça	Mısır'da Osman B. Nasır'ın Sinan paşaya sattığı arazi hakkında.
172	<u>H. 980</u> <u>M. 1572</u>	"	Mısır'da bina olunan Sinan paşa camii evkafından fazla gelen varidatıyla Mısır ile Mekke, Kudüs ve Bursa'da kur'an tilâvet edilmesi hakkında hüküm.
173	<u>H. 980</u> <u>M. 1572</u>	Arapça ve Türkçe	Mısır'da Dimyat'ta Kasirde Sinan paşa vakfiyesi.
173 A	<u>H. 983</u> <u>M. 1575</u>	Arapça	Mısır'da Bulak'ta Sinan paşa vakıf dükkânların tamiri için yapılan masraf defteri.
174	<u>H. 987</u> <u>M. 1579</u>	"	Mısır'da Sinan paşanın bina ettirdiği camilere mücavir olan hanları ve dükkânları vakfettiği hakkında hüccet (Murat III tuğralı).

<u>No.</u>	<u>Yılı</u>	<u>Dili</u>	<u>Ö z e t i</u>
175	<u>H. 1001</u> <u>M. 1592</u>	Türkçe	Mısır'da Bulak'ta Sinan paşa camii evkafı ve emlakı, muhasebe defteri.
175 A	<u>H. 1019</u> <u>M. 1610</u>	"	Mısır'da Sinan paşa mütevellisi Hürrem'in vakıfa ait aldığı hüküm (Ahmet I tuğralı).
O			
176	<u>H. 1003</u> <u>M. 1594</u>	"	Olti kazası mevâcip defteri.
S			
177	<u>H. 1127</u> <u>1131</u>	"	Selânik'te Sinan paşa camii vakfının mütevelliliğinin İslâm adında birine verildiği hakkında nişan (Ahmet III tuğralı).
177 A	<u>M. 1715</u> <u>1719</u>	"	
178	<u>H. 1141</u> <u>M. 1728</u>	"	Selânik'te Sinan paşa evkafının tamamen yandığı, kimsesiz kaldığı ve evkaf mütevelliliğinin kendisine verilmesi hakkında arıza.
179	<u>H. 1141</u> <u>M. 1728</u>	"	Selânik'te Sinan paşa camii vakfı olan han vaktiyle Simkeş esnafı tarafından icar edilirken "25,, sene evvel Selânik'te sırma işlemek padişah tarafından menolunmuş ve han boş kalmış; buradaki alât ve edevat harap olmak üzere olduğu ve bunların emin bir yere nakli hakkında hüküm (Ahmet III. tuğralı).
180	<u>H. 1144</u> <u>M. 1731</u>	"	Selânik'te Sinan paşa camii hakkında müteveli Süleyman'ın müracaatı üzerine yapılan keşfin hücceti.
181	<u>H. 1145</u> <u>M. 1732</u>	"	Selânik'te Sinan paşa camii vakfından yapılan müdahalenin men'i hakkında hüküm (Mahmut I. tuğralı).
182	<u>H. 1145</u> <u>M. 1732</u>	"	Selânik'te Sinan paşa camii kurbunda iken "1115,, tarihinde yıktırılan Simkeşhane arsasının kirası hakkında hüccet.

<u>No.</u>	<u>Yılı</u>	<u>Dili</u>	<u>Ö z e t i</u>
182 A	<u>H. 1145</u> <u>M. 1732</u>	Türkçe	Selânik'te Sinan paşa camii vakfından arsa hakkında hüccet.
183	<u>H. 1145</u> <u>M. 1732</u>	"	Selânik'te Sinan paşa camii vakfına müdahalenin men'i hakkında hüküm (Mahmut I. tuğralı).
184	<u>H. 1146</u> <u>M. 1733</u>	"	Selânik'te Sinan paşa camii vakfından hâli arsanın duvarlarının enkazı hakkında hüccet.
Ş			
185	<u>H. 767</u> <u>M. 1363</u>	Arapça	Şam'da Sultan Meliküzzahir ile Sultan Baybars'ın vakıfları hakkında.
186	<u>H. 957</u> <u>M. 1550</u>	"	Şam'da Uzlâmiye karyesi civarında mezria suyunun karye ahalisinin şهادetiyle haline dair hüccet.
187	<u>H. 986</u> <u>M. 1578</u>	"	Şam'da Zaim Ali Bey'in vekili Mehmed İbni Şahin'in Şam'da Bab-ı Musallâ mahallesinde yedi değirmeni olduğu hakkında hüccet.
188	<u>H. 995</u> <u>M. 1586</u>	"	Şam'da Ahmet çavuş oğlundan satın alınan mülk hakkında hüccet.
189	<u>H. 995</u> <u>M. 1586</u>	"	Şam'da Deyrülâsâ karyesinde feddanlık yeri Sinan paşanın vekili tarafından satın alındığı hakkında hüccet.
190-192	<u>H. 996</u> <u>M. 1587</u>	"	Şam'da Sinan paşanın mezari; kura ve mahsulâtı vakfiyesi, (Şam kadısı Mustafa ve Süleymaniye medresesi müderrisi Abdülkerim tarafından tasdikli sureti).
193	<u>H. 995</u> <u>996</u> <u>M. 1586</u> <u>1587</u>	"	Şam'da Sinan paşanın mezarii bahçe ve içme suyunun vakfiyeleri sureti (Müfettiş-i Evkaf Ahmet tarafından tasdikli sureti).

<u>No.</u>	<u>Yılı</u>	<u>Dili</u>	<u>Ö z e t i</u>
194	XVI cı asır	Arapça	Şam-Safat ve Humus'ta Sinan paşaya temlik edilen mezri'in, köylerin fermanı (Murat III tuğralı).
195	H. 1001 M. 1592	"	Şam'da Kariye-i Sa'sa'da Sinan paşa'nın vakfı muhasebe defteri.
196	H. 1000-1002 M. 1591-1592	"	Şam'da Uyunünnecar (Safad) Livasında Sinan paşa evkafının muhasebe defteri ile Haremeyn vakfiyeleri ve hisse-i has-ı Hümâyun muhasebesi.
197	H. 1002-1007 M. 1592-1598	"	Şam'da Uyümüneccar (Safad) da Sinan paşa imareti evkafı ve Haremeyn evkafı mahsulâtı defteri.
198	H. 1004-1006 M. 1595-1597	"	Şam'da Sinan paşa evkafı ve Sa'sa imareti muhasebe defteri.
199-208	H.1016-1038 M.1607-1628	Türkçe	Şam'da Sinan paşa muhasebe defterleri.

T

209	H. 997. M. 1588	"	Tebriiz'de Sinan paşanın vekili Bekir ağa'nın Tebriz'e tabi Selmasra Hakkâri Hakimi Zeynel'den alınan Gulrizan ve Serne köylerinin Selmas Hakimi Gazi Bey tarafından zaptedildiği cihetle bu köylerin Sinan paşaya verilmesi hakkında hüccet.
210	H. 998 M. 1589	"	Tebriiz'de, Van'da ve Urmiye'de Sinan paşa evkafı mahsulâtının tahsili için hüküm (Murat III. tuğralı).
211	H. 989 M. 1581	Arapça	Trablusşam'da, Sinan paşanın vekilinin aldığı zeytinlik hücceti.
212	H. 1015 M. 1606	Türkçe	Trablusşam'da, Sinan paşa tarafından vakfedilen bazı köylere eminler nasbı hakkında berat (Ahmet I tuğralı).

<u>No.</u>	<u>Yılı</u>	<u>Dili</u>	<u>Ö z e t i</u>
U			
213	<u>H. 998</u> <u>M. 1589</u>	Türkçe	Uzuncaova'da, Sinan paşanın bina eylediği kervansaraya dair.
214-215	<u>H. 1004</u> <u>M. 1595</u>	Arapça	Uzuncaova'da, Sinan paşanın yaptırdığı cami, ev ve sair hayratın vakfiyesinin suretleri.
2 16	<u>H. 1006</u> <u>M. 1597</u>	Türkçe	Uzuncaova-Hasköy'de, vezir Siyavüs paşaya ait karyelere olunan müdahalenin men'i hakkında hüküm (Murad III tuğralı).
217	<u>H. 1032</u> <u>M. 1622</u>	"	Uzuncaova vakıfları mütevellisinin defteri.
218	<u>H. 1032</u> <u>M. 1622</u>	"	Uzuncaova - Hasköy'de, Sinan paşanın bina ettirdiği karyenin halkı derbende olmakla tekâlif-i örfiyeden muaf oldukları hakkında hüküm (Mustafa I tuğralı).
219	<u>H. 1042</u> <u>M. 1632</u>	"	Uzuncaova - Hasköy'de, Sinan paşa camii vakfı hududunun tesbiti hakkında hüccet.
220	<u>H. 1064</u> <u>M. 1653</u>	"	Uzuncaova - Hasköy'de, Sinan paşa vakfı mütevellisinin ölümü üzerine yerine oğlunun tayin edildiğine dair hüküm (Mehmed IV tuğralı).
221	<u>H. 1102</u> <u>M. 1690</u>	"	Uzuncaova - Hasköy'de, Sinan paşa vakfı karyeler hakkında hüküm (Mustafa II tuğralı).
222	<u>H. 1115</u> <u>M. 1703</u>	"	Uzuncaova - Hasköy'de, Sinan paşa vakfı tevliyeli hakkında hüccet.
223	<u>H. 1116</u> <u>M. 1704</u>	"	Uzuncaova - Hasköy'de Sinan paşa vakfına yapılan müdahale hakkında hüküm. (Ahmed III. tuğralı).
224	<u>H. 1130</u> <u>M. 1717</u>	"	Uzuncaova-Hasköy'de Sinan paşa vakıfları hududunun tesbiti hakkında hüküm (Ahmed III. tuğralı).

<u>No.</u>	<u>Yılı</u>	<u>Dili</u>	<u>Ö z e t i</u>
225	<u>H. 1131</u> <u>M. 1718</u>	Türkçe	Uzuncaova'da Sinan paşa vakfından Han-ı Kebirin kurşunların tamiri hakkında hüccet.
226-228	<u>H. 1133</u> <u>M. 1720</u>	"	Uzuncaova - Hasköy'de Sinan paşa vakfına yapılan müdahalesinin kaldırılması hakkında hüküm (Ahmed III. tuğralı).
229	<u>H. 1168</u> <u>M. 1754</u>	"	Uzuncaova - Hasköy'de Sinan paşa vakfı tevliyetin kendisine verilmesi hakkında torunlarından birinin talebi.
230	<u>H. 1170</u> <u>M. 1756</u>	"	Uzuncaova - Hasköy'de Sinan paşa ahfadından olduğundan bahisle Hasköy, Uzuncaova'da vakıfların şartı veçhiyle kendisine verilmesi hakkında.
231	XVIII. inci asır	"	Uzuncaova'da Sinan paşa vakıf âşarını gösterir pusula.
Ü			
232	<u>H. 1017</u> <u>M. 1608</u>	"	Üsküp'te Sinan paşa vakfı muhasebesinin görülmesi hakkında hüküm (Ahmed I. tuğralı).
233	<u>H. 1037</u> <u>M. 1627</u>	"	Üsküp'te Kaçanik'teki Sinan paşa vakfı tevliyeti hakkında.
234	<u>H. 1122</u>	"	Üsküp'te, Tikveş'te Sinan paşanın vakıf Kışlağına yapılan müdahalenin men'i hakkında hüküm (Ahmet III tuğralı).
235	<u>M. 1710</u>	"	
236	<u>H. 1152</u>	"	Üsküp'te, Kaçanik'te Sinan paşa evkafı tevliyeti ve tamirleri hakkında.
237	<u>M. 1739</u>	"	
238	<u>H. 1164</u> <u>M. 1750</u>	"	Üsküp-Priştine'de Sinan paşa vakfı mütevellilerinin zimmetinde kalan paraların tahsil edilmesi hakkında hüküm (Mahmut I tuğralı).
Y			
239	<u>H. 978</u> <u>M. 1570</u>	"	Yenişehir'de (Bursa) sakin dergâhi müallâ müteferrikalarından Ali ağaya ait çiftlik hakkında hüccet.

<u>No.</u>	<u>Yılı</u>	<u>Dili</u>	<u>Ö z e t i</u>
240	<u>H. 978</u> <u>M. 1570</u>	Türkçe	Yenişehir'de (Bursa) Abdurrahman'ın mutasarrıf olduğu çiftliği sattığına dair hüccet.
241	<u>H. 981</u> <u>M. 1573</u>	"	Yenişehir'de (Bursa) Sinan paşanın Köprühisar'da mutasarrıf olduğu değirmeni kiraya verdiği hakkında.
242	<u>H. 981</u> <u>M. 1573</u>	"	Yenişehir'de (Bursa) Sinan paşanın vekilleri burada imaret bina eylemek için, Orhan Gazinin bu şehri fethetmesi hesabıyla halkın bazı yerleri kendi rızaları ile mezkûr vekillere verdikleri hakkında hüccet.
243 244	<u>H. 990</u> <u>M. 1582</u>	"	Yenişehir'de (Bursa) Hatice Hatun evkafının Sinan paşaya satıldığı hakkında hüccet.
245	<u>H. 1007</u> <u>M. 1598</u>	"	Yenişehir'de (Bursa) Sinan paşa vakfının şimdi ortaklıkla ekilmesi hakkında hüccet.
246	<u>H. 1013</u> <u>M. 1604</u>	"	Yenişehir'de (Bursa) Sinan paşa evkafı hasılatı hakkında hüküm (Ahmet I tuğralı).
247	<u>H. 1013</u> <u>M. 1604</u>	"	Yenişehir'de (Bursa) Uman karyesinde Sinan paşa vakfı mukataası hakkında.
248	<u>H. 1106</u> <u>M. 1694</u>	"	Yenişehir'de (Bursa) Sinan paşa mütevellisinden alınan para hakkında.
249	<u>H. 1153</u> <u>M. 1740</u>	"	Yenişehir'de (Bursa) vakıf su bedeli hakkında.
Z			
250	<u>H. 998</u> <u>M. 1589</u>	"	Zambakiye'de Sinan paşa'nın yaptırdığı mesçid, han ve imaret vakfiyesi (Rumeli Kazaskerinin tasdikini havidir.)

BEŞİNCİ MURAD'I AVRUPA'YA KAÇIRMA TEŞEBBÜSÜ

Ord. Prof. İ. HAKKI UZUNÇARŞILI

T. T. K. Üyesi, Balıkesir Milletvekili

Belleten'in 32 inci sayısında **Beşinci Murad ile oğlu Salâttin Efendiyi kaçırmak için kadın kıyafetinde Çırağan'a girmek isteyen şahıslar** başlığıyla bir makale neşretmiş ve bunda kadın kıyafetine girmiş olan bazı şahısların saraya girmek isterlerken, yakalandıklarından bahis ile Sultan Murad'ın validesi *Şevkefzâ* kadın efendi tarafından bir sultan efendiye (Murad'ın kızkardeşi olacak) gönderilmiş olan mektup suretini kaydettikten sonra bu kaçırma işi hakkında elde ettiğim bazı mütaleaları da işaret etmiştim.

O yazımda Valide sultanın bu mektubunun 93 senesinde ve bir ayın yirmi beşinde yazılıp, fakat bunun hangi ayda yazıldığı-
nın gösterilmemiş olduğunu, lâkin vekayie nazaran bu ayın, hicrî Zilkade ayı olmasının yakın bir ihtimal dahilinde bulunduğunu söylemiştim; yine o makalede, kadın kıyafetinde saraya girmek isteyenler hakkında muhtelif kayıtları zikrederken, hakikate daha uygun olarak, o tarihte Şûray-ı Devlet (Danıştay) reisi bulunan *Midhat Paşa'nın* mütaleasının kabul edilmesi lâzımgelceğini beyan etmiştim; çünkü Midhat paşa, Sultan Murad'ı kaçırmak isteyenlerin İngiliz vapuruyla değil, Rus vapuruyla kaçırılmak istendiğini söylemiş olup, bunu, Valide sultanın mektubu da teyit etmişti. Aynı yazıda, bazı rivayetlere istinaden, bu file teşebbüs edenlerin *İstavridis* adında bir rum ile *Adam Mihaloviski* isminde bir lehli ve maliye ve adliye nezaretleri memurlarından *Hüsnü* ve *Üsküdarlı Mehmed* efendiler oldukları da kayıt edilmişti.

İşte bütün bu rivayetler, bu hâdisenin tam ve hakikî cephesini meydana çıkarmayıp, bazı noktaları meçhûl bırakıyordu; hatta vak'a-
nın tarihi bile sarîh olarak bilinmediğinden dolayı tereddütler hasıl olmuştu.

Bu vak'aya dair bu defa elde ettiğim 12 Rebiulâhır 1294 (1877 Mayıs) tarihli Temyiz Mahkemesi ceza dairesi fezlekesi ile sada-

ret makamından mabeyin baş kitabetine yazılmış olan 18 Rebiulâhır 1294 tarihli *tezkire-i sâmiye* ve bir gün sonra mabeyin baş-kâtipliğinden o tezkireye verilmiş olan cevabî derkenar ve bunlardan başka bu hâdiseye dair Adliye nezaretine hitaben yazılan Mahmud imzalı istida, hâdisenin hakikatini ve iç yüzünü tamamen meydana çıkarmıştır; maznunların bidayet mahkemesince isticvaplari ve mahkeme evrakı elde edilmemiş ise de, temyiz kararını hâvi fezleke, hâdiseyi tamamen belirtmekte ve 26 Zilkade 1293 tarihli hükümet beyannâmesindeki¹ tahkikat neticesini ve mahkeme-i temyiz kararını bildirmektedir.

Fezlekeye göre, Sultan Murad'ı kaçırmak isteyenlerin Maliye Nezareti evrak odası kâtiplerinden *Hüsnü* ve Adliye Nezareti icra cemiyeti kâtiplerinden *Mehmed* efendilerle Osmanlı tebeasından olup bir aralık İngiliz kaçılarıyasında hizmet etmiş olan *İstavridi* ve Leh mültecilerinden olan ve Rus kaimesini taklit suçundan dolayı on sene hapse mahkûm edilerek *Abdülhamid*'in cülûsu münasebetiyle afvedilmiş bulunan *Jüli* isimlerinde dört kişi idi. Bunların içinde İstavridi, gûya sarayda Sultan Murad'ın kahveci başisiyle Murad'ı kaçırmak ve *Salâhattin efendi* çıkarmak üzere görüşüp, kalkıp gideceği sırada tevkif edilmiş ve Hüsnü efendi ile Jüli de şehzâde Salâhattin efendi saraydan çıkarmak üzere kadın kıyafetiyle ve araba ile Çırağan'a girecekleri zaman yakalanmışlardır.

Bu dört kişi yakalandıktan sonra pâdişah, derhal muhakemelerinin icrasını irade etmiş, bunun üzerine bidayet ceza mahkemesi mümeyyizi *Abdullah Hasib* efendi hükümetçe müddei tâyin olunup, faillerin bu mahkemede tahkikat-ı evveliyeleri yapıldıktan sonra istinaf cinayet dairesinde muhakemeleri icra edilmiş ve 27 Rebiulevvel 94 (1877 Nisan) tarihiyle verilen karar, yedi numaralı mazbata ve istintak evrakı ve teferruatı, temyiz mahkemesi ceza dairesine yollanmıştır. Temyiz ceza dairesi verilen kararı tasdik

¹ Bu vakada medhalleri olanların yakalandıklarına dair hâdiseden sekiz gün sonra 26 Zilkade 93 tarihli hükümet beyannâmesi pek müphem olup aynen şöyledir:

"Geçenlerde bazı bedhâhân tebdil-i kıyafetle Çırağan sarây-ı âlisine dühul kasdı için ol canibe azimetleri istihbar olunması üzerine ahz-ü tevkif olunup icrây-ı tahkikat ile merkurular istintak edildikte keyfiyyet mahz-ı isâat olduğu anlaşıl原因 merkurum müfsitler hakkında mücazat-ı lâzime derdest-i icra bulunmuş olmağla beyan-ı hale ibtidar kılındı,, .

ve fezlekesini de tertip ettikten sonra keyfiyeti sadaret makamına arz etmiş ve oradan da iradesi alınmak üzere mâbeyin başkâtipliğine gönderilmiştir.

Suretini daha aşağıya aynen koyduğumuz temyiz ceza dairesi fezlekesine göre, Sultan Murad'ı kaçırmak isteyenlerden Hüsnü ve Mehmed efendilerden evvelkisi Maliyede bazı işleri olduğu için İstavridi ile tanışmıştı. İstavridi, Hüsnü ve Mehmed efendilere ramazandanberi Sultan Murad'ın iyileşip iyileşmediğini sorar, onlar da birşey bilmediklerini söylerlermiş. Bir cuma günü Mehmed ve Hüsnü efendiler, Dolmabahçe'de, ağaçlar altında oturup saray mensuplarından Ahmed ve Arif beylerle görüşürlerken, Hüsnü efendi bu sırada Ahmed beye: "*Seni pek kederli görüyorum, esef etme birkaç güne kadar mesrur oluruz, söyleyecek sözüm var, fakat yeri burası değildir.*", demiş. Sonra hep birlikte Beyoğlu'nda bir gazino bahçesine gitmişler; Hüsnü bey orada İngiltere sefreti marifetiyle Sultan Murad'ın tekrar hükümdar olacağını ve bu hususta çalışan İstavridi ile kendilerini görüştüreceğini söylemiştir. Bunu duyan ve bu hususta hafi bir cemiyet bulunduğunu anlayan Ahmed ve Arif beyler, zahiren buna muvafakat eder gibi görünmüşler ve keyfiyeti hemen bilvasıta pâdişaha arz etmişlerdir. Bunun üzerine sarayca tertibat alınmış, Ahmed ve Arif beyler de İstavridi'nin evine gidip görüşmüşler, meşrû bir hükümdar olan Murad'ın tekrar pâdişah olacağını söyleyen İstavridi, sabık hükümdarın sıhhatinin derecesini anlamak için onun adamlarından birinin elde edilmesini istemiş, Ahmed ve Arif beyler, öyle bir adam bulacaklarını söylemişler ve ayrıldıktan sonra vaziyeti mâbeyne bildirmişlerdir.

Saray, Sultan Murad'ın îtimad edilir adamı olarak *Tahir ağa* isminde birini memur etmiş ve kendisine Mehmed bey adını vererek İstavridi ile temas ettirmiştir. Tahir ağa veya yeni adıyla Mehmed bey, İstavridi ile görüştüğü sırada İstavridi ona:

"*Sultan Murad, İngiltere ve Almanya sefaretleri marifetiyle iclas edilecekse de, Rusya sefaretinin malûmatı olmadıkça mümkün olamayacağını.*", söylemesi üzerine, Tahir ağa İstavridi'nin delâletiyle Rus sefreti baş tercemani *Otto*'nun evine giderek kendisiyle görüşmüş; terceman, Sultan Murad'ın sıhhatinin derecesini sormuş ve iyileşmiş ise hemen bildirilmesini ve bu işin gizli tutulmasını ve İstavridi kendi adamları olduğu cihetle ne söylerse kendi söz-

leri olacağını ve verilecek cevapların onun vasıtasıyla bildirilmesini söylemiştir; bundan birkaç gün sonra da Lehli Jüli, Rus sefaretinin emniyetli adamı olduğu beyaniyle, Tahir ağaya takdim edilmiştir. Jüli, emniyet hasıl etmek için, Tahir ağanın Çırağan sarayındaki dairesini sormuş ve oraya giderek kendisiyle görüşmüş ve bu suretle şüphesi kalmamıştır.

Mehmed bey ve asıl ismiyle Tahir ağa, tekrar görüştüğü sırada, İstavridi'ye, Sultan Murad'ın ne suretle tekrar saltanata gelebileceğini sormuş, o da, kendisinin valide sultanla görüştürülmesini ve valide sultana Rus elçisinin selâmını tebliğ ile emniyet hasıl ettikten sonra *Beşiktaş* veya *Ortaköy*'de bir ev tedarik edilerek orada Sultan Murad'ın oğlu Salâhattin efendi ile elçinin görüşüp iki tarafça da itminan husule gelmesini müteakip elçinin vereceği talimat üzerine, Sultan Murad'ın oğluyla beraber Tophane önünde hazır bulunacak Rusya vapuruna bindirilerek *Odesa* yoluyla *Londra*'ya götürülüp orada iyileştikten sonra Rusya ve İngiltere devletlerinin ittifakiyle hükümdar ilân edileceği cevabını almıştır.

Bunun üzerine Tahir ağa, diğer alâkadarlarla beraber, Arif beyin yalısında birleşip sefir ile görüşmek üzere Salâhattin efendiyi Çırağan'dan alarak ya tedarik edilen bir evde ve yahut Sefarethânedede Rus sefiri ile görüştürmek üzere bir plân tertip etmişlerdir. Bu plân Arif beyin yalısında hazırlanmış ve şöyle tertip edilmiştir:

Evvelâ Sultan Murad'ın validesini ikna için, ya sefaret tarafından birinin saraya gitmesi veyahut şehzade Salâhattin efendi ile Rus elçisinin görüştürülmesi hakkında konuşulmuş. Tahir ağa, saraya gitmek için İstavridi'ye teklifte bulunmuş ise de cesaret edememiş ve nihayet şehzadenin Tahir ağanın tedarik edeceği bir eve gizlice çıkarılması ve bunun için de hem valide sultanla görüşmek ve hem de şehzadeyi çıkarmak için Tahir ağanın tavsiyesiyle Hüsnü efendi ile Jüli'nin kadın kıyafetinde saraya girmeleri kararlaştırılmış ve günü de tâyin edilmiştir; İstavridi de, şayet şehzade saraydan çıkmayacak olursa, mahcup kalınmaması için ihtiyaten sarayda bulunacak ve öyle bir hal-zuhurunda vaziyetten sefiri haberdar edecekti.

Bu plânın kararlaştırılmasından sonra Tahir ağa, saraya girip tertibatı ikinci müdür Hacı Mehmed ağaya anlatmış ve Çırağan'a gelecek olan İstavridi'ye vereceği cevapları söylemiştir. Karar-

laştırılan günde İstavridi saraya gelip Tahir ağa ile görüştüğü zaman Tahir ağa, Hacı Mehmed ağayı kendisiyle tanıştırtarak Sultan Murad'ın validesinin kahveci başısı ve İtimad ettiği adamlardan olduğunu ve tertibat işine tamamen vakufu bulunduğunu söyledikten sonra yanlarından ayrılmıştır.

İstavridi, Hacı Mehmed ağa ile Sultan Murad'ı kaçırma işini görüşüp anlaşarak oradan ayrılacağı sırada yakalanmış ve o esnada araba ile ve kadın kıyafetiyle Çırağan'a gelmiş olan Hüsnü efendi ile Jüli de tevkif edilmişlerdir.

*
* *

Temyiz fezlekesinden hülâsa ettiğimiz yukarıki mütaleaya göre, Sultan Murad'ın Avrupa'ya kaçırılıp iyileştikten sonra tekrar hükümdar ilân edilmesi hususunda, İngiltere ve Rusya sefaretləri adına İstavridi'nin faaliyette bulunduğu ve Rus sefareti baş tercemanının da çalışmış olduğu görülüyor.

Bunların muhakemeleri yapılarak 17 Rebiulevvel 1294 (1877 Nisan) da ceza kanununun elli sekizinci maddesi mucibince her birinin birer mahalle müebbeden sürgün edilmelerine karar verilmiş ve verilen karar da 12 Rebiulâhir 1294 (1877 Nisan 27) de temyiz mahkemesince tasdik olunarak fezlekesi sadaret makamına gönderilmiştir. Sadaret makamından mabeyin başkâtipliğine yazılan 18 Rabiulâhir 94 tarihli tezkire ile mahkeme kararı pâdişaha arz olunmuştur. Bir gün sonra derkenar suretiyle alınan cevapta, hâdisede medhalleri olan Hüsnü, Mehmed efendilerle İstavridi ve Juli'nin afvedildikleri bildirilmiştir.

Yeni hükümdar olan Abdülhamid'in (henüz tahta çıkış altı ay kadar olmuştu) bu afiv muamelesi kendi menfaatine olarak halka hoş görünmek için kullandığı bir siyaset icabı mı idi? yoksa bu işte sefaretlerin tesiri var da asıl müşevvikleri elde edemediği için böyle yapmak ıztırasında kalmasından mı ileri gelmiştir? bilinmiyor. Elimizde mahkeme zabıtları olmadığından orada neler geçmiştir malûm değildir; mütaleamız yalnız temyiz fezlekesindeki kayde göredir.

Bu hülâsadan sonra hâdiseyi anlatan temyiz mahkemesi fezlekesini aynen aşağıya yazıyorum.

Mahkeme-i Temyiz Ceza Dairesi Kararı fezlekesi

Doksan üç senesi Zilkadesinin onsekizinci salı günü Çırağan sahilсарây-ı hümâyununa zenne kıyafetiyle vürutlerinde tutulan Maliye evrak odası ketebesinden *Hüsnü* ve icra cemiyeti ketebesinden *Mehmed* efendiler ile mukaddema İngiltere kançilaryesine hizmeti mesbuk olan tebaa-i devlet-i aliyyeden *İstavridi* ve Lehistan mültecilerinden ve tebaa-i devlet-i aliyyeden olup Rusya kaimesi kalpazanlığı töhmetinden nâşi on sene müddetle küreğe konulmuş olduğu halde cülûs-ı hümâyun münasebetiyle sebili tahliye kılınmış olan *Jüli* nam kimselerin suret-i mahsusada icra kılınan istintaklarını mutazammin tanzim ve takdim kılınmış olan fezleke üzerine eşhas-ı merkumenin ait olduğu mahkemede usulen icrây-ı muhakemeleriyle tâyin-i cezaları hakkında müteallik buyrulan irade-i seniyye-i hazret-i pâdişâhî mucib-i âlisi üzre Dersaadet bidayet mahkemesi mümeyyizi *Abdullah Hasib efendi* hükümetçe müddeî tayin olunarak berkaide mahkeme-i mezkûrede tahkikat-ı evveliyesi ve mahkeme-i istinaf cinayet dairesinde muhakemeleri bilicra olabta kaleme alınan 27 Rebiulevvel sene 294 tarihli ve yedi numaralı mazbata, evrak-ı istintakiyye ve müteferriasiyle beraber mahkeme-i temyiz ceza dairesine havale edilmiş olmağla mütalea olundu.

Hulâsa-i meallerinde Arif ve Ahmed beyler Dolmabahçe'de ağaçların altında Hüsnü ve Mehmed efendilere tesadüfle esnây-ı mükâlemelerinde Hüsnü efendi, Ahmed beye: "*seni pek mükedder görüyorum esef etme, birkaç güne kadar mesrur oluruz; söyliyecek sözlerim vardır; fakat burası yeri değildir.*", demekle cümlesi birlikte Beyoğlu'nda kâin bir gazino bahçesine gidip orada Hüsnü efendi, İngiltere sefaretî marifetiyle hâkan-ı sâbık hazretlerinin makamına avdet eyliyeceğini ve bu hususı ifade eden İstavridi ile kendülerini görüştüreceğini söylemesinden nâşî mumaileyha Arif ve Ahmed beyler bu yolda bir cemiyet-i fesadiyye olduğunu his ile keyfiyeti mâbeyin-i hümâyuna ihbar edip almış oldukları emir mucibince cümlesi İstavridi'nin hanesine gidip İstavridi ile görüştükleri esnada, İstavridi, bu işin mektum tutulması hakkında bazı vesaya ve tenbihat icrasından sonra sefaret tabiblerinden istihbar eylediğine göre hâkan-ı sâbık hazretlerinin kesb-i sıhhat edeceğini ve avdet eylemesi dahi şer-i şerife muvafık bulunduğunu ve kendülerini

sefarethâneye götürüp temin edecek ise de evvel-i emirde müşarünileyh hazretlerinin kemal-i sıhhatini haber vermesi ve kendüsince husul-i emniyyet için müşarünileyh hazretleri dairelerinden bir zatın getirilmesi lâzımgeleceğini beyan etmesiyle mir-i mumâileyhimâ (Arif ve Ahmed beyler) tekrar mâbeyn-i hümâyuna kazıyyeyi arz ederek bu cemiyet-i fesadiyyeye muvazaatan dehaletle fesadın künh ve esası zâhir çıkarılmak üzere Tahir ağa memur buyurulup, ağay-ı mumâileyh kendüsini bunlara, müşarünileyh hazretlerinin mahrem adamı sıfatı ve Mehmed bey namı ile bildirerek bu tasavvurun ftle getirilmesi yolunda teşebbüsata devam olundukta İstavridi "*müşarünileyh hazretleri (Sultan Murad) İngiltere ve Almanya sefaretleri marifetiyle iade edilecek ise de Rusya sefaretinin malûmatı olmadıkça mümkün olamayacağından,*" bahs ile Tahir ağayı, Rusya baş tercemanı mösyö Otto ile görüştürüp esnây-ı müsahabette terceman-ı mumâileyh, Tahir ağaya "*müşarünileyh hazretleri kesb-i sıhhat etmiş ise haber-i sahihinin bildirilmesini ve işin derkâr olan ehemmiyeti cihetiyle begayet mektum tutulmasını ve İstavridi kendularının adamı olduğundan her ne söyleyecek olur ise sefaretin sözü tanınmasını ve cevaplarının dahi İstavridi vesatatiyle verilmesini,*" beyan etmiş ve bu mükâlemeyi ceneral *İgnatiyef*'in dahi perde arkasından dinlediğini muahharen İstavridi, Tahir ağaya söylemiş ve birkaç gün sonra İstavridi, merkum Jülü, sefaretin emniyetli adamı ve bu işin erbabı idügi beyaniyle Tahir ağayı Jülü ile dahi görüştürerek ve kendüleri emin olmak için Jülü'nin Çırağan sahilsarây-ı hümâyununa gideceğinden bahs ile ikamet ettiği daireyi istifsar ederek tarifi üzerine Jülü saraya gidip Tahir ağa ile görüşmüş ve muahharen Tahir ağa, İstavridi'den, müşarünileyh hazretlerinin iadeleri ne suretle olabileceğini sorduğunda kendüsünün valide sultan ile görüştürülmesi ve valide sultana elçi beyin selâmı tebliğ ve emniyeti istihsal edildikten sonra bir hâne tedarik olunarak devletlû necabetlû *Salâhattin efendi* hazretleriyle elçi bey görüştükleri halde hem valide sultan ve hem de elçi bey emin olacaklarından elçi beyin vereceği talimat üzere müşarünileyh hazretlerinin şehzade-i müşarünileyh ile beraber Tophâne önünde hazır bulunacak Rusya vapuruna irkâben *Odesa* tarikiyle Londra'ya gönderilip orada kesb-i âfiyet eyledikte Rusya ve İngiltere devletlerinin ittifiğiyle iclas ettirileceği cevabını alması

üzerine cümlesi Arif beyin [mabeyinci] yalısında birleşerek verdikleri karar üzerine Tahir ağa sarây-ı hümâyuna gidip ikinci müdür Hacı Mehmed ağaya İstavridi'nin geleceğini ve Jüli ile Hüsnü efendinin dahi gûya şehzade-i müşarünileyhi tedarik olunan hâneye götürmek üzere kadın kıyafetinde olarak araba ile geleceklerini beyan ve İstavridi saraya geldiği vakit vereceği cevapları Hacı Mehmed ağaya tarif ve ityan eylediğini müteakip İstavridi saraya vürud etmekle İstavridi'ye valide sultanın kahveci başısı makamında Hacı Mehmed ağayı irâe ve kaziyyeden malûmatı olduğunu hikâye ile Tahir ağa yanlarından çıkmış ve İstavridi bu iş üzerine Hacı Mehmed ağa ile söyleşerek gideceği esnada tevkif olunmuş ve Hüsnü efendi ile Jüli dahi ol aralık kadın kıyafetinde araba ile sarây-ı mezburun kapısı önüne gelip tutulmuş olmalarıyla tetkikat-ı istintakiyyeye ledelibtidar Hüsnü efendi, İstavridi'nin maliyece bazı işleri vukubulduğu cihetle kendüsünü tanıdığından Ramazan-ı şerifedenberi müşarünileyh hazretlerinin kesb-i sıhhat edip etmediğini daima kendisinden ve Mehmed efendiden sual ve kendüsi de adem-i malûmat beyan etmekte olduğu halde cuma günü Dolmabahçe'de Mehmed efendi ile beraber Arif ve Ahmed beylere bittesadûf keyfiyeti mir-i mumâileyhimadan sual ve anlar da kendüsünün sebab-i sualini istifsar eylediklerinde İstavridi'nin kendüsünden sormakta olduğunu ifade eyliyerek cümlesi zikrolunan gazino bahçesine gidip orada Arif ve Ahmed beyler, İstavridi ile kendülerinin görüştürülmesini beyan eylediklerine mebni kendüsi bunları İstavridi ile görüştürüp esnây-ı müsahabetlerinde İstavridi tarafından vukubulan suale mebni müşarünileyh hazretlerinin hal-i âfiyette idüğünü ve kendüsünü mukarriplerinden birisiyle görüştürmeği vadeylediklerini ve müşarünileyh hazretlerinin İngiltere sefreti marifetiyle firar ettirileceğini ve kendüsünün mükâfat göreceğini İstavridi kendüsüne söylediğini ve muahharen Tahir ağa dahi bu cemiyete dahil olarak Arif beyin hânesinde icra kılınan müzakeratta şehzade-i müşarünileyh sarây-ı mezburdan alınıp Rusya sefretiyle görüştürülmek üzere tedarik olunan haneye götürülmesi bahsi meydana konulmasıyla Tahir ağanın tarifi veçhile kadın kıyafetine girerek ve arabaya binerek Jüli ile beraber sarây-ı mezburun önüne gittikleri halde tutulduklarını.

Ve Mehmed efendi cuma günü mahall-i mezburda Ahmed ve Arif beylere tesadüfle ber minval-i muharrer cereyan eden mükâ-

lemeyi ve gazino bahçesinde vuku bulan sözleri Hüsnü efendinin takriri gibi hikâye ile kendüsi dahi gerek müşarünileyh hazretlerinin iadesi ve gerek ibtida şehzade-i müşarünileyhin Rusya sefaretine ve yahut o civarda bir hâneye götürülmesi hakkında olan müzakerat-ı hafiyede ve tutuldukları gün dahi Arif beyin yalısında vuku bulan cemiyet-i fesadiyede bulunduğunu.

Ve *Istavridi*, Hüsnü efendi bir gün hânesine gelerek müşarünileyh hazretleri kesb-i âfiyet etmiş ise de kordon altına alınmış olduğundan buna sefaretçe bir muavenet olabilir mi? deyip, kendüsi tahkik edeyim dedikten sonra Hüsnü ve Mehmed efendiler bir gece hânesine gelip müşarünileyh hazretlerinin kesb-i sıhhat ettiğini ve valide sultanın bir adamı kendüsünü görmek istediğini söylemiş olduklarına mebni Arif ve Ahmed beyler ve muahharan Tahir ağa ile hânesinde görüşerek Tahir ağanın dahi bu yolda ifadesi üzerine Almanya baş tercemanını görüp mesmuatını hikâye eyledikte müşarünileyh hazretlerinin kesb-i âfiyet etmesinin ihtimali olmadığı cihetle bu havadisın asılsız idüğünü söylemekle kendüsi dahi Tahir ağaya bu veçhile teblig ettiğini ve Tahir ağanın Ahmed ve Hüsnü ve Mehmed efendilerden emniyeti olmadığı cihetle bâdema bu babda doğrudan doğruya kendüsiyle görüşmek lâzımgeldiğini ve bu işi *Ceneral Ignatiyef*'le yapabileceğini söylemesi üzerine Tahir ağayı Rusya baş tercemanı mösyö Otto'nun hânesine götürerek görüşürdüğünü ve muahharan emin olmak üzere şehzadenin elçi beyle görüşürülmesini arzu eylediğini söylemesiyle kendüsi dahi tercemana beyan-ı hâl ettiğinde: "*biz şehzadenin gelmesini arzu etmeyiz isterlerse gönderip elçi beyle görüşürsünler*," dediğinde bu sözü Tahir ağaya teblig eylediğinde, Tahir ağa, kendü sözüne valide sultan emniyet etmediği cihetle sefaret tarafından birisinin saraya giderek valide sultan ile görüşmesi iktiza ettiğini beyan ile kendüsünü götürmek istemiş ise de kendüsi gidemeyeceğinden bahis ile Jülü'yi irâe ve tavsiye ettiğini ve nihayet Arif beyin yalısında tecemmu ederek Tahir ağanın tarifi veçhile Jülü ile Hüsnü efendinin kadın kıyafetinde sarây-ı mezbure gittiklerini ve şehzade-i müşarünileyh alınarak o gece Tahir ağanın tedarik ettim dediği hânedeki misafir edilip ferdası akşamdan sonra sefarethâneye götürüleceğini Tahir ağa beyan eylediğinden nâşî keyfiyeti anlayıp ona göre tercemana haber vermek ve şehzade-i müşarünileyhin gidemeyeceği tebeyyün eder ise mahcup

olmamak maksadiyle kendüsi dahi sarây-ı hümâyuna gidip Tahir ağanın kahvecibaşı diye irâe ettiği adam ile bu husus hakkında lâkırdı ederek saray kapısından dışarı çıktığı esnada tutulduğunu ve kendüsi mukaddema devlet hizmetinde bulunmak arzusuyla Bab-ı âliye müracaat etmiş olduğu halde bir hizmet ve memuriyet verilmediği cihetle bu işi vesile ederek Rusya kançilyaryasına müracaata mecbur olduğunu hîn-i istintakında beyan etmiş olduğu halde esnây-ı muhakemede gerek valide sultanın ve gerek daireleri mensubatının bu işte katiyyen medhal ve malûmatı olmadığı halde Arif ve Ahmed beylerin gûya bu işin husulünü valide sultanın arzu eylediğini ifade ve çaresi esbabının istihsalini iltimas ederek bu yolda vuku bulan işfalleri üzerine kendüsi Almanya baştercemanı *Mösyö Teste*'ye müracaatla almış olduğu cevabı mir-i mümâileyhimaya ifade etmiş ve Tahir ağa ile görüşünceye kadar Rusya baş tercemanına müracaat hatır ve hayaline bile gelmemiş iken Rusya baştercemanına müracaat etmesi ve nihayet saraya kadar gitmesi Tahir ağanın eseri teşvik ve işfali olup bunda kendüsünün menfaat-i şahsiyyesi olmadığını beyan etmesi bu işi vesile ederek bir memuriyet arzusuyla Rusya kançilyaryasına müracaata mecburiyeti kavline mübayin olduğu söylenildikte, bir hizmet istihsalı arzusuyla bu işe girmiş olduğunu tekrar eylemiş.

Ve Jüli dahi, İstavridi kendüsünün Lehistan'da ve Rusya'da haylıca politika işlerinde tecrübe ve meharetin sebkât etmiştir; murad ettiğın bir şeyi husule getirebileceğine itimadım vardır; müşarünileyh hazretlerini iade edebilir misin? dediği ve biraz vakit sonra işi daha kuvvet buldu; valide sultanın mahrem-i esrarı olan bir adam dahi bu işe dahildir diyerek kendüsi Tahir ağa ile görüştüğünü ve kendüsi için elçi bey tarafından vekâlet dâva ettiği halde bu işi üzerine pek çok kereler vuku bulan müzakereden sonra Tahir ağanın tarifi ve İstavridi'nin ifadesi veçhile valide sultanla görüşmek için başına şapka giyerek ve ismini Nik Yorgaki diyerek saraya gidip Tahir ağa ile görüşmüş olduğunu ve kadın kıyafetiyle tutuluncaya kadar bu cemiyet-i fesadiyede bulunmuş ise de bu işe girmesine sebep İstavridi olduğunu istintakında bertafsil söylemiş iken hîn-i muhakemede bunların kendüsünü daire-i ittifaka almaları mücerret Beşiktaş ve Ortaköy'de şehzade-i müşarünileyhe bir konak tutmak için olduğu halde konağın tutulmadığını ve merkumun hal ve kallerinden böyle bir

cesim maddeyi meydana getiremeyeceklerini istifham eylemekle evvelâ sarây-ı hümayuna gitmesi için kizb ve sıhhatini anlamak ve kadın kıyafetinde araba ile saraya gitmesi dahi verdikleri karar üzere şehzade-i müşarünileyhin çıkarıldığına kesb-i vukuf ile ihbar-ı keyfiyyet etmek maksadına mübteni olup hatta zabıta memuru Kâzım bey'e dahi bir büyük iş arkasında olduğunu söylediğini serd ile te'vile kalkışmış ise de bu te'vilat için rengini değiştirir sözler olmadığına ve merkumun Hüsnü ve Mehmed efendilerle İstavridi tarafından ahiren verilmiş olan lâyihalar mün-dericatı dahi kendülerini şıar-ı töhmetten kurtaracak bir şey'i müş'ir olmayıp ikrar-ı töhmetle beraber af ve merhamet-i aliyyeye müracaattan ibaret görüldüğüne nazaran merkumün Hüsnü ve Mehmed efendilerle İstavridi ve Jülü'nin müşarünileyh hazretlerinin iade efkâr-ı mecnunânesiyle ittifakı hafi teşkil eyledikleri halde esbab-ı mânia haylûletiyile fesad-ı mezburı file çıkarmamış oldukları tebeyyün etmiş ve bunların böyle bir ittifak-ı hafi teşkiliyle bazı ef'al ve tedabire dahi teşebbüs eylemelerinin neticesi emniyyet ve âsayiş-i dahiliyyeyi ihlâl eder umurdan bulunmuş olduğundan Hüsnü ve Mehmed efendilerle İstavridi ve Jülü'nin elli sekizinci madde-i kanuniyye'nin fıkra-i ûlası hükmüne kıyasen nefy-i ebed cezasiyle icray-ı mücazalarına karar verilerek kendülerine tebliğ olundugu iş'ar kılınmıştır.

Tafsilât-ı maruzaya nazaran merkumün İstavridi ve Jülü ile Hüsnü ve Mehmed efendilerin her ne sebep ve maksada mebni ise müşarünileyh hazretlerini iade efkâr-ı mecnunânesiyle ittifak-ı hafi teşkiliyle bazı tedabire teşebbüs eyledikleri kendilerinin ikrarları ve Arif ve Ahmed beylerin ve Tahir ağanın ihbarları ile tebeyyün eylemiş olduğuna ve egerçi kanun-ı cezada bu harekete sarahaten tatbik kabul eder bir madde yok ise de berveç-i meşruh bu ittifak ve teşebbüsün neticesi, âsayiş-i umumiyeyi ihlâlê dair olarak kanunun ikinci faslında gösterilen harekât-ı faziha envaindan olmasıyle fıkra-i mezkûreye kıyastan vareste olamadığına ve kanun-ı cezaya tatbik kabul etmeyen cinayet faillerine emn-ü-âsayiş-i umumiyeyi vikayeten kanun-ı mezburda mikyas olabilen maddelere kıyasen ceza tâyini kaide-i mer'iyyeden olup fıkra-i mezkûrede ise kanunun elli beşinci ve elli altıncı maddelerinde gösterildiği vech ile hükümet ve yahut yekdiğeri aleyhine ahaliyi müsellehan ve müctemian tahrike dair olan fesatlardan birini icra

maksadiyle bazı eşhas beyninde bir ittifak-ı hafi teşkil olunup da ol ittifakta tasmin olunan fesadın icrası söyleşilip karargir olduktan başka esbab-ı icraiyyesini tehyie zımında bazı ef'âl ve tedabire dahi teşebbüs olunmuş olup da madde-i fesat henüz filen icra derecesine gelmemiş ise ol ittifakta bulunan kimselere nefy-i ebed cezasiyle mücazat olunur deyu muharrer bulunduğuna binaen merkumun Hüsnü ve Mehmed efendiler ile İstavridi ve Jülü'nin bu hükme kıyasen tensip ve irade buyurulacak mahallere müebbeden nefi olunmalarına karar verilmiş ise de emr-ü-ferman hazret-i men lehülemdir. Fi 12 Rebiulâhir sene 294 ve fi 14 Nisan sene 293.

Vasif

Yusuf İkyadis

Ahmed Salim

Esseyit Mehmed İzzet

Esseyit Mehmed Sadık İrfan.

Esseyit Ali Vasfi,

Esseyit Osman Reşad,

Karabet ¹

Temyiz mahkemesi ceza dairesinden kaleme alınmış olan fezleke teferrüatiyle beraber pâdişaha takdim edilmek üzere sadaret makamına yollanmış ve oradan da sureti aşağıya yazılan *tezkire-i sâmiye* ile mabeyin başkâtipliğine gönderilmiştir.

Devletlü Efendim Hazretleri:

Geçende nisa kıyafetiyle Çırağan sahilсарây-ı hümayununa vürutlerinde tutulmuş olan ketebeden Hüsnü ve Mehmed efendilerle İstavridi ve Jülü nam kimesnelerin ait olduğu mahkemede usulen icray-ı muhakemeleriyle tâyin-i cezaları hakkında müteallik buyurulan irade-i seniyye-i hazret-i şehinşahî muktezây-ı âltsi üzere Dersaadet bidayet mahkemesi mümeyyizi Abdullah Hasip efendi hükümetçe müddef tâyin olunarak ber kaide mahkeme-i mezkûrede tahkikat-ı evveliyesi ve mahkeme-i istinaf cinayet dairesinde muhakemeleri bilicra tanzim edilen mazbata ve istintakinin üzerine mahkeme-i temyizcin ceza dairesinden kaleme alınan mazbata leffen arz-u-takdim kılındı.

Mealinden müsteban olacağı veçhile eşhas-ı merkumenin ihlâl-i âsayişi mucib teşebbüsat ve müzakerat-ı hafiyeye-i mefsedetkâraneleri, ikrarlariyle sabit olmuş idüğine mebni hükm-i kanun-ı cezaya tevfikan tensip ve irade buyurulacak mahallere müebbeden

¹ Bu fezlekenin altında temyiz reis ve azalarının talik hatla hâk edilmiş mühürleri vardır.

nefi olunmaları tezekkür edilmiş olmağla olbapta her ne veçhile emr-ü-ferman-ı cenab-ı şehriyarî müteallik buyrulur ise mentuk-ı celili infaz edileceği beyaniyle tezkire-i senâverî terkim olundu efendim. 18 Rebiulâhir sene 94 M

Bu arızanın alt kenarına yazılmak suretiyle mabeyin başkâtibi pâdişahın şifahî iradesini sadarete şu suretle bildirmiştir :

Mârûz-ı çaker-i keminelidir ki

Ziver-i enâmile-i tâzim olan işbu tezkire-i sâmiye-i vekâletpenâhileriyle mazbata-i mâruza manzûr-ı hümâyun-ı hazret-i şehinşâhî buyrulmuş ve velinimet-i bî minnetimiz şehriyâr-ı şefkat şiar efendimiz hazretlerinin merahim-i hüküm pîrây-ı tacidarileri zat-ı kudsiyyet sımât-ı hümâyunları aleyhine olan sû-i kast için âharın rencide ve cezadide olmasına kail olmadığına binâen eşhas-ı merkumenin tasavvurat ve teşebbusat-ı eblehânelerine afv-ü safh ile muamele ve sebillerinin tahliye olunması müteallik buyrulan irade-i seniyye-i cenab-ı cihandarî muktezay-ı celilinden olarak mezkûr mazbata savb-ı sâmi-i hidivilerine iade kılınmış olmağla olbapta emr-ü-ferman hazret-i veliyyülemrindir. 19. R. 94.¹

İşte Abdülhamid'in ilk zamanlarına tesadüf ederek birçok müta-lealara sebep olup yanlış ve indî kayıtlarla zamanımıza kadar gelmiş bulunan Çırağan sarayına kadın kıyafetinde girmek isteyenlerin hakikî hikâyesi budur. Bu tarihte Sultan Murad'ın cinnet halinde bulunduğu validesinin yukarıda bahsettiğimiz *Belleten*'in 32 inci sayısında neşrettiğim mektubundan anlaşılakta ve bu hâdisede alâkaları olmadığı görülmektedir.

* * *

Belleten'in 32 inci sayısındaki yazımı bu işin tamik edilmesini arzu eden Bay Süleyman Kâni İrtem'e ithaf etmişim. Bu meseleyi tamamlayan en son malûmatı elde ederek neşretmem, bu değerli ve yorulmak bilmiyen zatın vefatına rastladı; 1945 kasım ayının 29/30 cuma gecesi hayata gözlerini yummuş olan Bay İrtem'i burada hürmetle anmayı borç bilirim.

¹ Başvekâlet arşivi, İrade'lerin adliye kısmı 19, s. 94.

Tetkik-i Evrak
Komisyonu

ADLİYE NEZARET-İ CELİLESİNE

Devletlu Efendim hazretleri

Sultan Murad hazretleri ile mahdumu Salâhattin Efendi hazretlerini bir hey'et ve kıyafet-i mütenekkire ile dairelerinden alup ve vapura irkâp edüp Avrupa'ya götürmek maksadiyle ve bazı tahrikât ile yerli ve ecnebi eşhasdan mürekkep bir cemiyet-i hafiyye tertip olunduğu mahremâne haber verilmesi üzerine icab eden mahaller ile bilistişare bu işin arkasını aramak için mâhir bazı hafiye memurları tâyin kılınmış idi. İşbu çarşamba gecesi (1293 Zilkade 18 salı günü) tasavvur - u mebhüs - ün - anhe fiilen vesatât edecek eşhasın araba içinde ve nisâ kıyafetinde Çırağan sarayına girecekleri iki gün evvel vesâit-i hafiyye ile istihbar olunması üzerine müşarünileyh hazretlerinin dairelerinde müstahdem memurlardan icab edenlere takayyüd ve tebassur kılınması zımında malûmat verildi idi. Bu akşam ikisi maliye ve rüsumat ketebesinden ve diğer ikisi hıristiyandan olmak üzere dört kişinin ikisi çarşafı mestur oldukları halde araba ile gelüp ve içeriye girip tâ harem dairesinin kapısı önüne gitmelerile kendilerinin kim olduğu sual olundukta, biri Sultan Murad hazretlerine validelerinin ihbarı üzerine kurşun dökmek için gelmiş kurşuncu kadın olduğu ve diğer üç kişi de anın refikaları olduğu ifade kılınmakla duhulleri men ve kendileri tevkif edilip yüzleri açıldıktan sonra Maliye kâtiplerinden olan Hüsnü ile Hıristiyandan bir kişinin nisâ kıyafetinde oldukları görülmüş ve cümlesi zabıta sahabetile şimdi bâb-ı zabtiyeye gönderilmiş ve taraf-ı eşref-i sadrıazamiye malûmat ita ve merkumların ihtilâttan men ile münferiden ve kemal-i dikkatle istintakları icra kılınması Zabtiye Nezaret-i Celilesine iş'ar ve inba edilmiş ve mahkeme-i istinafiye cünha divanı reisi saadetlû Reşad efendinin umur-ı istintakda maharet-i malûmesi cihetile sair icap edenlerle beraber eşhas-ı merkumenin tetkikat-ı istintakıyyesine bakması tensip kılınmış ve hariçten bu işte zî methal başka kimseler dahi olacağına nazaran mukaddeme-i istintaktan anlaş-

lacak malûmata göre anların dahi taht-ı mes'uliyete alınması umur-ı tabiiyeden bulunmuş olmağla Nezaret-i müşarünileyha ile bilmuhabere icab-ı halin serian icrasına himem-i aliyye-i nezaret penahileri şayan buyrulmak babında emr-ü ferman hazret-i menleh-ül-emrindir Fi 18 Za 93.

Bende
Mahmud¹

---

¹ Bu imza sahibi Mabeyinci Nişli Mahmud bey adında bir hafiyedir ve pâdişahıtan aldığı emir üzerine kendi ağzından iradeyi tebliğ ediyor ve Cünha divanı Reisinin bu işe bakmasını bildiriyor.

HABERLER :

TÜRK TARİH KURUMU « GENEL KURULU » NUN YILLIK TOPLANTISI

Türk Tarih Kurumu'nun yıllık "Genel Kurul," toplantısı, 24 kasım 1945 cumartesi günü saat 15'de, Ankara'da Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ndeki merkezinde, Başkan Profesör Şemseddin Günaltay'ın başkanlığı altında yapılmıştır.

Geçen toplantıya ait tutanak ile Kurumun son bir yıllık çalışmalarına dair Yönetim Kurulu raporu ve 1944 bütçe yılı hesaplarına dair Denetleme Kurulu'nun raporu okunmuş ve olduğu gibi kabul edilerek Yönetim Kurulu ibra edilmiştir.

Bundan sonra geçen yıllarda başlanmış olan işlerle önümüzdeki yıl yapılması gereken işler hakkında konuşmalar olmuş ve şunlara karar verilmiştir :

1. Türk Tarih Kurumu'na bağlı "Türkiye Tarihi Anıtlarının Onarımına yardım Komisyonu," adıyla bir komisyon kurularak Türk toprakları üzerindeki Eti, Frik, Yunan, Roma, Bizans, Selçuk ve Osmanlı devirlerine ait tarihî anıtlarla bütün dünya tarih severlerinin ilgilendirilmesi ve geniş ölçüde yayın yapılarak bu anıtların tamiri, restorasyonu ve muhafazası için, içerden ve dışardan para yardımı sağlanması hakkında, bay Hâmit Koşay ve arkadaşları tarafından verilen önerge hararetli tartışmalara yol açmış ve bu önergenin Yönetim Kurulu tarafından incelenerek, gerekirse, Kurumun himayesi altında böyle bir Kurulun kurulması uygun görülmüştür.

2. Hergün biraz daha harap olan tarihî Edirne'nin kurtarılması, anıtlarının tamiri ve muhafazası yönünde Kurumun yakın ilgi göstermesi ve gereken makamlar nezdinde teşebbüslerde bulunması karar altına alınmıştır.

3. İstanbul'un 500 üncü yıl dönümü yaklaşmakta ve Kurumun bu yoldaki çalışmalarından başka esaslı çalışmalar henüz başla-

mamiş bulunmakta olduğundan, bu hususta da, Kurumun gereken makamlar nezdinde müessir teşebbüslerde bulunmasına karar verilmiştir.

Bundan sonra Kurumun koruyucu Başkanı Millî Şef Reiscümhur İnönü'ye Genel Kurulun saygı ve bağlılıklarının sunulması karar altına alınarak saat 17,30 da toplantıya son verilmiştir.

Millî Şefe çekilen telgraf :

Sayın İsmet İnönü

Cumhur Başkanı

Ankara

Türk Tarih Kurumu'nun Genel Kurulu 24 Kasım 1945'de Ankara'da yaptığı yıllık toplantısında yüce koruyucu Başkan ve Millî Şeflerine sonsuz saygı ve sarsılmaz bağlılıklarının sunulmasına söz birliği ile karar verdi. Bu kararı en derin saygılarımla arz eder, ellerinizden öperim.

*Türk Tarih Kurumu
Başkanı*

Şemseddin Günaltay

Millî Şefin cevapları :

Sayın Şemseddin Günaltay

Türk Tarih Kurumu Başkanı

Sivas Milletvekili

Ankara

Yıllık toplantı münasebetile Türk Tarih Kurumu Genel Kurulu'nun asil duygularına yürekten sevgi ile teşekkür ederim.

İsmet İnönü

**TÜRK TARİH KURUMU'NUN 1.XI.1944'den 31.X.1945 TARİHİNE
KADAR BİR YILLIK ÇALIŞMALARI HAKKINDA
GENEL KURUL'A SUNULAN RAPOR**

Kurumumuzun son bir yıllık çalışmalarına ait raporumuzu yüksek Kurulunuza sunuyoruz :

Mali Durum

Kurumumuzun 1944 mali yılı geliri, 281.695 lira 66 kuruşu geçen yıldan artan, 118.000 lirası hükümet yardımı, 75.000 lirası Atatürk vakfı geliri, 7.482 lira 14 kuruşu yayınlar geliri, 144 lirası üye verimcesi, 12.703 lira 60 kuruşu faizler, 9.370 lira 87 kuruşu diğer gelirler olmak üzere 504.396 lira 26 kuruştur.

Bu gelirden 36.923 lira 56 kuruşu daimî memur ve müstahdemlerin aylık ve ücretleriyle mesken bedellerine, 7.097 lira 24 kuruşu yol paraları, müstahdemlerin elbise bedelleri ve devletçe memurlara verilen birer aylık ikramiyeye paralel olarak memurlarımıza verilen ikramiyelere, 7.699 lira 36 kuruşu kırtasiye, demirbaş ve türlü idare masraflarına, 59.660 lira 74 kuruşu telif, tercüme, kitabeler heyeti, İstanbul Fethini Kutlama Kurulu masraflarıyla yayın işlerine, 30.792 lira 98 kuruşu Basımevi masraflarına, 4.795 lira 19 kuruşu kitap ve mecmua bedelleriyle kütüphane masraflarına, 40.741 lira 17 kuruşu kazı işlerine, 3.474 lira 86 kuruşu tariht eserlerin tamirine, 57 lira 14 kuruşu da vergilere sarfedilmiştir. Bu suretle gider yekûnu 191.242 lira 24 kuruş tutmuş ve geri kalan 313.154 lira 2 kuruşun 250.000 lirası bina inşaatı karşılığı olarak 1945 mali yılı olağanüstü bütçesinin gelir kısmına alınarak üst yanı olan 63.154 lira 2 kuruş da 1945 mali yılı adi bütçesine katılmıştır. Bütçe yılı sonu olan 31 Mayıs 1945'de anbarlarımızda mal olma fiyatı 52.179 lira 62 kuruş tutan kâğıt ve diğer neşir ve işletme malzemesi ile 86.624 lira 94 kuruş kıymetinde Kurum yayınları mevcuttur. Aynı tarihte demirbaşlarımızın mal olma kıymeti 79.514 lira 23 kuruştur. Kütüphanemizdeki kitaplar bu toplamın dışındadır. Kütüphanemizdeki kitapların mühim kısmı parasız olarak geldiğinden bunlara tam bir bedel takdiri imkânsız gibidir.

Yayın İşleri

Bu yıl içinde şu eserlerin basımı bitmiş ve satışa çıkarılmıştır:

- 1 — Vladimirtsov : Moğolların içtimaf teşkilâtı.
- 2 — Balducci : Rodos'ta Türk mimarisi.
- 3 — Şinasi Altındağ : Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanı.
- 4 — Güterbock : Kumarbi efsanesi.
- 5 — İsmail Hakkı
Uzunçarşılı : Kapıkulu Ocakları II. Cilt.
- 6 — Aulard : Fransa İnkılabının siyasi tarihi III. Cilt.
- 7 — Belleten : 32-36 ncı sayılar.

Şu eserlerin baskı işleri bitmek üzeredir. Yakında satışa çıkarılacaklardır:

- 1 — Ebülferec tarihi I. Cilt.
- 2 — III. Türk Tarih Kongresi Zabıtları I. Cilt.
- 3 — İsmail Hakkı Uzunçarşılı: Osmanlı Devletinin saray teşkilâtı.
- 4 — İsmail Hakkı Uzunçarşılı: Midhat ve Rüştü Paşaların tevkifine dair vesikalar.

Bu yıl içinde yeniden şu eserlerin basımına başlanmıştır:

- 1 — Arif Müfit Mansel : Türkiye'nin Arkeoloji ve Epigrafisi için Bibliyografya.
- 2 — Spuler (Türkçeye çeviren
Cemal Köprülü) : İran Moğolları.
- 3 — G. Childe (Türkçeye
çeviren Prof. Ş.A. Kansu): Doğunun Prehistoryası.
- 4 — Afif Erzen : İlk Çağda Ankara.
- 5 — Şemseddin Günaltay : Yakın Şark II. Anadolu.
- 6 — Enver Ziya Karal : Nizam-ı Cedit hakkında Selim III'ün Hattı Hümayunları.

Bu yıl içinde telif hakları kurumca satın alınarak bastırılmasına karar verilmiş olan eserler şunlardır:

- 1 — İsmail Hakkı Uzunçarşılı: Osmanlı Devletinin Merkez teşkilâtı.
- 2 — Eski Sadaret Müsteşarı ve Mabeyin Başkâtibi Ali Fuat Türk geldi'nin "Görüp İştiklerim,, , " Maruf simalar,, , "Edvarı İslahat,, ve "Mesaili mühimme-i siyasiye,, adlı hatıra ve eserleri.

Bunlardan başka geçen Genel Kurul toplantısında verilen karara uyularak Osmanlı tarihinin önemli kaynaklarından biri olan ve tek nüshası Topkapı Sarayı müzesinde bulunan iki ciltlik "Hüner-nâme," nin basıma hazırlanmasını üyelerimizden Topkapı Sarayı Müzesi Müdürü bay Tahsin Öz üzerine aldığı gibi, Cevdet Paşanın mâruzat ve tezkereleri de yine üyelerimizden bay Cavit Baysun tarafından basıma hazırlanmaya başlanmıştır. Ayrıca Şârihül-menar ve Vecihî tarihlerinin üyelerimizden bay İsmail Hakkı Uzunçarşılı ve bay Cavit Baysun'un nezaretleri altında İstanbul Üniversitesi tarih şubesi öğrencilerinden Adnan Erzi tarafından tenkitli baskıları hazırlanmakta olduğu gibi, onbeşinci asır Anadolu tarihinin çok önemli kaynaklarından biri olan "İbrahim Gülşenî menakibi,"nin tenkitli baskısı, İstanbul Üniversitesi Şarkiyat Enstitüsü ilmi yardımcılarında Tahsin Yazıcı tarafından ve üyelerimizden Profesör Mükrimin Halil Yınanç ile Profesör Ritter'in nezareti altında hazırlanmağa başlanmıştır.

En büyük kısmı Mufassal İbni Bibi Selçuk tarihinin Türkçeye tercümesinden ibaret bulunan Türkçe Yazıcıoğlu Selçuknâmesi de Arap ve Türk harfleriyle basılmak üzere bay Nuri Gençosman tarafından hazırlanmaktadır.

Tercümeler

Bu yıl içinde şu eserlerin tercümeleri bitmiş ve Kuruma teslim edilmiştir:

1. Abulfadıl Beyhaki : Beyhaki tarihi.
2. İskender Bey Münşi : Tarih-i Âlem Ara-yi Abbasi (Birinci cilt I. II. ve III. kısımları).
3. Barthold : Türkmen tarihine dair monografya.
4. Gordlevski : Küçük Asya Selçukluları tarihi.
5. Barthold : Moğol istilâsına kadar Türkistan.
6. Vambéry : Buhara yahut Maverâünnehir tarihi.
7. Brockelmann : İslâm kavimleri tarihinin tamamı.
8. Yorga : Osmanlı tarihinin dördüncü cildi.
9. Mısır Üniversitesi Profesör- : Abbasîlerin ilk asrında sosyal ha-
lerinden Ahmet Emin yatı anlatan "Duhâlislâm," adlı eser.
10. Aynı müellifin Arap ve İslâm tarihine ait "Fecrülislâm," adlı
eseri.

11. R. Pumpelly : Anav hafriyatının ikinci cildi.
12. Rasovski : Rus Prensliklerinde ve Macaristan'da Peçenek, Tork ve Berendiler.
13. Ch. de la Roncière : Arzın keşfinin tarihi.
14. Clément Huart : Eski İran.
15. Ali bin Müluk Al Münşi : Zafernâme.
16. Urfalı Mateos'un vekayinâmesi (XI ve XII inci asır Yakınşark ve Anadolu tarihi için ana kaynaklardan biri olan bu eser, Kudüs'te basılmış olan Ermenice nüshası esas tutularak ve Fransızca tercümesiyle de karşılaştırılarak üyelerimizden Profesör Mükrimin Halil Yınanç'ın nezareti altında İstanbul Üniversitesi ilmi yardımcılarında Andreasyan tarafından dilimize çevrilmiştir).

Bunlardan başka üyelerimizden Profesör Enver Ziya Karal tarafından tercüme edilmiş olan Heyd'in meşhur "Ortazamanda Yakınşark'ın Ticaret Tarihi," adlı eserinin birinci cildi ile Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Antropoloji Doçenti Muzaffer Şenyürek'in İngilizceden tercüme ettiği William King Gregory'nin "İnsanın maymunlar arasındaki yeri," adlı eseri ve Bitlisli Şeref Han'ın hicri 11 inci asırda yazılmış olan "Şerefnâme," adlı eserinin tercümesi Kurumumuz tarafından satın alınmıştır.

Bu yıl içinde yeniden şu eserlerin tercümesine başlanmıştır.

1. Aksaraî : (Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Doçentlerinden Osman Turan tarafından yapılan tenkitli baskısı Kurum yayınları arasında basılmış olan Anadolu tarihinin bu önemli kaynağı yine bay Osman Turan tarafından dilimize çevrilmektedir).
2. İbn ül-Ezrak : Meyyafarikin tarihi (Bilhassa Anadolu'nun Şark bölgelerinin 7-12 inci asırlar vukuatına ait mühim kayıtları ihtiva eden bu eserin Tarih Asistanı Mehmet Köymen tarafından evvelâ metni tesis edilecek ve sonra tercümesi yapılacaktır).
3. Hudyakof : Kazan Hanlığı Tarihi.

4. Potanin : Ortaçağ Avrupa destanlarında şark motifleri.
5. Penzer : Topkapı Sarayının kuruluşundan bugüne kadar geçen tarihi ve Türk saraylarındaki harem sistemi.
6. Heyd : Ortazamanda Yakın şark'ın ticaret tarihi II. Cilt.
7. Ricaut : Osmanlı Devletinin muasır tarihi.
8. A. S. Atiya : Ortazaman sonlarında haçlı seferleri.
9. Jirecek : Bulgarların tarihi.

Bunlardan başka Profesör Landsberger'in başkanlığı altında Sumeroloji ve Hititoloji enstitüleri profesör, doçent ve asistanları tarafından Sumer, Babil, Asur, İbrani ve Eti kanunlarının en yeni dokümanlara dayanılarak Türkçe'ye tercüme ve tefsirlerine başlanmış bulunmaktadır. Bu tercümelerin iki yılda biteceğini umuyoruz.

Umumî tarih

Plânı yapılarak arkadaşlar arasında taksim edilen Umumî Tarih için geçen temmuz ayına kadar mühlet verilmişti. Bugüne kadar elimize gelen eserler şunlardır :

1. Profesör Şevket Aziz Kansu : İnsanlığın kaynakları ve ilk medeniyetler, birinci cilt, 358 sayfa.
2. Bay Hikmet Bayur : Hint tarihi, birinci cilt; (İlk çağ, Gazne Devleti, Gur Devleti, Birinci Delhi Türk Sultanlığı, 474 sayfa).
3. Bay Hikmet Bayur : Hint tarihi, ikinci cilt; (İkinci Delhi Türk Padişahlığı) 250 sayfa. Bu cilt henüz tamamlanmamıştır.
4. Profesör Eberhard : Çin tarihi (İlk çağdan bugüne kadar), 412 sayfa.
5. Prof. Arif Müfit Mansel : Ege ve Yunan tarihi, 335 sahife.
6. Bay İsmail Hakkı Uzunçarşılı : Osmanlı tarihi, birinci cilt (İstanbul'un fethine kadar), 400 sayfa.
7. Bayan Âfet İnan : Mısır tarihi, 111 sayfa (devam edecektir).

8. Fuat Ezgü : Amerika tarihi, 107 sayfa.
 9. F  h  r G  za : Macar kavmi tarihi ve T  rk Bulgarların tarihi, 250 sayfa (Macarca-
 dan T  rk  eye   vriliyor).
 10. Mazhar Şevket İpŐir : XIV, XV ve XVI ıncı asırlarda
 Avrupa sanatı, 105 sayfa.

Bunlardan tamam olanların basımı için hazırlıklara başlanmıştır. Vazife alan arkadaşlarımızın çalışmalarına devam ettiklerini umuyoruz. Bu arkadaşlarımızdan mümkün olduğu kadar kısa bir zamanda eserlerini Kuruma vermelerini dileriz.

Basımevi

Basımevimiz bu yıl geçen yıla nazaran 12 forma fazlasıyla 335 formalık eser basmıŐtır. Bastığımız eserlerin teknik bakımından çok g  c dizilen cinsten olması ve bazılarının 5-6 defa tas-
 hihten geçmesi, müellif ve mütercimlerin bazıları İstanbul'da bulunduğu için tashih işinin gecikmesi gibi sebepler gözönünde bulundurulursa aldığımız sonuç memnunluk vericidir.

K t pane

K t pane katalogumuzun tamamlanmasına bu yıl da devam edilmiş ve yeniden 3622 ciltlik 2470 eserin esas defterlere kayıtları yapılmış ve 5669 ciltlik 4069 eserin    katalog için 19.654 adet fiŐi yazılmıştır.

Bu suretle k t panemizin yeni baştan tanzimine baŐlandıĐı 1940 yılı ekim ayından bugüne kadar 25.431 ciltlik 18.386 eserin esas kayıtları yapılmış, etiketlenmesi, mühürlenmesi bitirilmıŐ ve bu eserlerin müellif, kitap ve sistematik kataloglar için en az üçer tane fiŐleri yazılmıştır. Müellif ve kitap adı katalogları tamamlanmıŐ, birinci on bin eserin de sistematik katalogu bitirilmıŐtir. Şimdi büyük bir yek n tutan dergi ve gazetelerin kataloglarına baŐlanacaktır. Her makale bir kitap muamelesi göreceğine göre bu işin de birkaç yıl süreceğini sanmaktayız.

Bu yıl k t panemize 357'si satın alınmak ve 293'   hediye ve mübadele yoluyla ceman 630 eser ve 155'i satın alınmak, 242 'si de hediye ve mübadele yoluyla ceman 397 dergi gelmiştir.

Kazılar

Bu yıl müsait olmayan şartlar gözönünde tutularak kazı işlerimize geçen yıllara nazaran daha az ödenekle devam etmek zorunda kaldık. Bununla beraber 10 yıldanberi devam ettiğimiz Alacahöyük kazısına tam kadro ile başladığımız gibi, Zile'nin Maşat Höyüğünde geniş bir sondaj mahiyetinde kazı yaptık ve Ankara'nın Anıt-Kabir alanındaki tümülüsleri açarak önemli buluntular elde ettik. Bundan başka doğu illerindeki tarihöncesi araştırmasına devam ederek değerli sonuçlara vardık. Bu çalışmalar hakkında kısaca izahat veriyoruz:

1. *Alacahöyük kazısı* — Üyelerimizden bay Hâmit Koşay'ın başkanlığı altında ve Kurumumuzun arkeolog mimarı Mahmut Akok'un idaresinde 9 ağustos 1945'den 4 ekim 1945 tarihine kadar 57 gün süren bu mevsim çalışmaları bilhassa Orta Anadolu'nun ilk yerleşmesini gösteren Kalkolitik devir tabakalarının aydınlatılması ve tarihî çağlar içinde önemli bir yer tutan Eti katlarının araştırılmasıyla geçmiştir.

1936 mevsiminde de Kalkolitik tabakalar içinde araştırma yapılmıştır. Fakat seçilen kazı yerinde Kalkolitik tabakaya bugünkü su seviyelerinin altında ulaşıldığından teknik zorluklar çıkmış ve istenilen neticeler alınamamıştı. 1943 ve 1944 kazıları höyüğün merkezine doğru ilerledikçe, bu tabakanın su üstü seviyelerde bulunabileceğini göstermiş ve elverişli şartlar altında maksada ulaşmak mümkün olmuştur. Bu mevsimde Anadolu arkeolojisi için pek önemli olan bu çağ buluntuları daha geniş ölçüde aranmış ve bulunmuştur.

Mimarlık bakımından ilk Alacahöyük sakinleri iklim ve tabiat şartlarına uygun bir yapının plân ve tekniğini aradıkları ve daha üst tabakalarda bu hususu inkişaf ettirdikleri görülmüştür. Bu çağ insanların çakmak taşından ve obsidiyenden ince bir şekilde işlenmiş silâh ve âletleri, oldukça ileri teknikte yapılmış kemik eşyaları ve üzerleri boya ve çizgi ile geometrik tarzda süslenmiş çanak ve çömlekleri vardır. Alacahöyük'ün Kalkolitik çağ kültürü içinde ölü gömme âdetlerinin aşağı tabakalardan yukarı tabakalara doğru bir değişme ve ilerleme gösterdiği tesbit edilmiştir.

1945 mevsiminde Eti mimarlığının özel yapılara ait ve bütün tabakalar boyunca görülen karakterleri incelenmiş ve açıklanmış-

tır. Eti tabakalarında bu yıl şimdiye kadar benzerlerine rastlanmayan önemli eserler ele geçmiştir. Son kazıların aydınlattığı diğer bir nokta da Büyük Eti imparatorluğu çağında Alacahöyükün esaslı bir imar görmüş olmasıdır. Yeniden ve önemle tanzim edilmiş şehir surları, itina ile süslenmiş sağlam yapılı şehir kapıları ve değerli mevkilere kurulmuş dinî ve resmî mahiyette birçok büyük binalar bu hususta tanıklık etmektedir.

2. *Zile-Maşathöyüğü kazısı* — Üyelerimizden Doçent Ekrem Akurgal'ın başkanlığı altında Asistan Dr. Tahsin Özgüç ve Asistan Dr. Nimet Özgüç'le Yusuf Boysal'dan mürekkep olan bir heyetle bu yıl, ilk defa olarak, Zile'nin aşağı yukarı yirmi kilometre güney-batısında bulunan Maşathöyüğü köyü yanındaki höyükte kazıya başlanmıştır. İç Anadolu'nun Karadeniz mıntakasına geçişini sağlayan bölgedeki Maşat ovası, yüksek dağlar ve bunların temadisi ile çevrilmiştir. Ova devamlı yerleşme yerlerinin teşekkülüne her bakımdan müsaittir. Birinci zamanın mermerleşmiş bir kalker kitlesi üstüne kurulan ve bir Eti tabletinin buluntu yeri olarak tanınan höyük, aşağı yukarı 400 m. uzunluğunda, 300 m. genişliğinde ve 25 m. yüksekliğindedir. Höyük kuzey-güney tabii yolunun iki büyük kolu arasında kalan Maşat ovası ve devamlı yerleşme yerleri, yer yer dağlık araziye aşan tâli yollarla Yozgat ve Alaca çevresine de bağlanmaktadır. Ovanın en büyük devamlı yerleşme yeri olan Maşathöyüğü'nde kazıya bir ay devam edilmiş olmasına rağmen, kültür ve yapı katları kesin olarak aydınlanmış ve intikal bölgesinin kültür özelliği üstünde durmak mümkün olmuştur. Höyüğün, yapı kalıntıları, profil izleri ve küçük buluntulara göre, Kalkolitik, Bakır, Eti ve Frik çağlarında iskân edildiği anlaşılmıştır.

Kalkolitik kültüre höyüğün kuzey-doğusunda ve dar bir alanda rastlanmış olmasına rağmen, ele geçen çanak çömlek belgeleri, bu ilk kültürün orta ve kuzey Anadolu'daki çağdaşından farklı olmadığını belirtmektedir.

Höyüğün her tarafında rastlanan Bakır çağı kültürü tepede 5,70 m. derinlikte erişilen ana kaya üstüne kurulmuştur. Profil izlerine ve üstüste yapılan gömbe yerlerine göre, iki seviyeye ayrılan bu kültür, iç Anadolu'daki Bakır çağının mahalli özelliğe sahip bir eşidir. 1,50 ve 1,80 m. çapındaki gömbe yerleri, orta boy taşlarla özenilerek döşendikten sonra sıvanan, üstü açık fırın-

lardır. Bakır çağı kültürünün tepedeki iki seviyesinde de basit toprak mezarlar içine ve Hoker durumunda gömülen çocuk iskeletleri bulunmuştur. Yanlarına hediye bırakılmayan bu iskeletlerin çoğu ölçümiyecek durumdadır. İlk safhasında hafif bir yangın geçiren bu kültür, höyüğün her tarafını aynı zamanda iskân etmiştir.

Eti kültürü höyüğün en önemli yerleşmesidir. İki yapı katına ayrılan bu kültür, höyüğün tepe ve eteklerine geniş ölçüde yayılmıştır. Devamlı yerleşme yerinin her tarafında büyük bir yangınla sona eren bu kültürün ikinci yapı katında, Boğazköy ve Alacahöyük'tekilerle eşimsenebilecek bir binanın büyük bir kısmı açığa çıkarılmıştır. Bina, Eti çağını sona erdiren büyük yangından kurtulamamış olmasına rağmen, taş temel üstünde bugün dahi duran kerpiç duvarlarının inşa tekniği ve sıvası iyice görülebilmektedir. Temel taşlarının tekniği, tam olarak ele geçen kerpiçlerin üstüste dizilişi, boyları ve bilhassa yapı plânı ve içindeki buluntuları, bu büyük binanın yeni Eti çağına aidiyetinden şüphe ettirmemektedir. Bundan başka ilk yapı katında kurulan ve yeni devlet zamanında da kullanılan iri, işlenmemiş kalker bloklarından bir istinat duvarı da açığa çıkarılmıştır. Bu çağda iki küp içine gömülmüş bir çocuk iskeleti bulunmuştur. Bu mezar tipi Alishar ve Boğazköy'de bilinenlerin sayısını arttırmıştır. Eti çağınının önemli buluntularından biri de etrafı taşla örtülü bir çukura düzenli olarak gömülen at iskeletidir. Yeni buluntu ile Boğazköy'ün (at figürini ve mühür tasviri), Alacahöyük'ün (orta Eti yapı katına tarihlenen at figürini) ve Alishar'ın eski-yeni Eti çağına ait at tasvirlerine bir de (gömülen at) katılmaktadır. Kadın Tanrı Pirvan'ın atın üstünde durduğu ve Tanrı Yari'ye at biçimli bir kaptan içki sunulduğu düşünülürse, buluntunun önemi kendiliğinden anlaşılır. Pişmiş topraktan yapılan hayvan biçimli kap parçaları ve bilhassa üç ayrı boğa heykeline ait olduğu anlaşılan bacaklar ve boynuz, ayrıca bir alageyik heykelinin boynuzu, burada plâstik sanat için önemli malzemenin saklandığına işaret eder. Tek renkli çanak çömlek, mühür, bulle ve mühürlü kap parçaları, kemik kakmacılığına ait belgeler, kuzey ve iç Anadolu'daki Eti kültürünün homojen karakterine tanıklık etmektedir.

Höyüğün son kültürünü yalnız tepede görünen Frik çağı temsil etmektedir. Eti yangın seviyesi üstüne kurulan Frik kültürünün birincisi yapı kalıntılarına, ikincisi profil izine göre tayin

edilen iki yerleşme seviyesi vardır. Yerleşmenin bu özelliğine göre, son Eti yapı katının ortadan kaldırılmasıyla, ilk Frik katı arasında büyük bir zaman farkının olmaması gerektir. Ayrıca ele geçen tek ve çok renkli çanak çömlek tipleri de bu kültürün yedinci yüzyıla kadar devam ettiğini belirtmektedir. Küçük evlere ait olduğu anlaşılan temeller, ufak ve işlenmemiş taşlardan yapılmıştır. Kesik temel kalıntıları ve döşemelerin boyu, iç Anadolu höyüklerinin en çok stadellerine kurulan iki odalı küçük Frik evlerini hatırlatmaktadır. Çanak, çömlek, tek renkli, boyalı ve kaba mutbak kaplarına ait olmak üzere üç bölüme ayrılabilir. Alishar ve diğer istasyonlarda olduğu gibi, Maşat'ta da boyalı çanak çömlek diğerlerine her bakımdan üstündü. Siyah ve gri renkli parlak Frik çanak çömleği, yukarı Sakarya bölgesinin aksine, burada nispeten azdır. Geometrik örgelerle süslenen boyalı çanak çömlek bilinenlere yeni birşey katmamakla beraber, kronoloji bakımından iki esaslı gruba ayrılabilir bir durumdadır.

Hafriyat heyeti, kazıdan evvel ve sonra Zile çevresinde tetkik gezileri yapmış ve tesbit ettiği arkeoloji anıtlarını, ören yerlerini, kazı sonuçlarıyla birleştirerek son raporda yayınlamağa karar vermiştir.

3. *Anıt - Kabir alanındaki tümülüsler kazısı* — Anıt - Kabir alanında yapılan toprak düzeltmeleri sırasında, bu alanın güney batısında bulunan 8.50 m. yüksekliğinde ve 50 m. çapında bir tümülüsün kaldırılması gerekmiş, Ankara'nın tarihi bakımından önemli olan bu işle Kurumumuz yakından ilgilenerek bu tümülüste sistemli araştırmalar yapmıştır.

Arkeolog Mahmut Akok, Dr. Tahsin Özgüç, arkeolog Nezih Fıratlı tarafından yürütülen bu araştırmalar 1. VII. 1945'den 20.VII.945'e kadar sürmüştür.

Tümülüs'ün yapılışı: Tümülüs yığıması civar ve yakın arazi-den getirilen ve muhtelif renkte damarlar gösteren toprakla yapılmıştır. Tam zirvenin altına düşen ana toprak üzerinde 8 metreye yakın çapta temiz sel taşından bir çakıl tabakası bulunmakta idi. Bu çakıl tabakasının bir kısmı kaldırıldıktan sonra ana toprağın 5 × 6 metre ölçüde kazılmış olduğu tesbit edilmiştir. Toprak içinde 2.10—2.20 metreye kadar inen ve iç yanları 1,00 × 0.50 metre genişliğinde kalın kalasla sandıklanmış mezar çukuru (Fossa) bulunuyordu. Çukurun uzunluk istikameti doğu - batıdır.

Buluntular: Mezar çukurunun kuzey-doğu köşesinde, kalın bir kütüğü yontmak suretiyle yapılmış bir sıra, bunun önünde, demirden yapılmış, halka tablalı bir üç ayak (tripode) bulunmuştur. Çukurun orta kısmında da, irili ufaklı, bazılarının içinde yakılmış insan külü dolu 7 çömlek (urne) yer almakta idi.

Çukurun doğu kenarı boyunca 8 tane mızrak ucu, 3 tane madeni tas ve kap, üzeri ajurlu toka ucu ele geçmiştir. Bütün mezarın tabanı kalın kalasla kaplı bulunuyordu.

Bu alanda tümülüslerden müteşekkil bir nekropolin bulunduğu bilindiğinden, bu tümülüsten 70—80 metre doğuda bir noktada da araştırma yapılmış orada da daha küçük ölçüde bir mezara rastlanmıştır. Bu tümülüsün yığılması yarı nisbetinde küçüktür. Mezar çukuru da 4×5 metre ölçüsünde ana toprak içine kazılmıştır. İstikamet doğu-batıdır. Mezar çukuru içinde, orta kısma doğru, bazılarının içi külle dolu çömlekler (urne) ve muhtelif yerlerde 4 demir sehpaye ait parçalar bulunmuştur. Türlü biçimde maden kap artıkları ele geçmiştir.

Bu tümülüs çukuru (Fossa) çevresi 0,50 metre genişliğinde, 0,90—1,20 metre yükseklikte temiz sel taşlarıyla adeta duvarlanmış, orta kısmı toprakla doldurulmuştur. İçindeki buluntulara göre; M. ö. VIII. yüzyılın sonuna ve VII. yüzyıla tarihlenen bu iki tümülüs, Gordion ve diğer Ankara tümülüslerinin aydınlanmasına da yaramıştır.

4. *Orta, doğu ve güney-doğu Anadolu'da tarihöncesi araştırmaları*—Üyelerimizden Profesör Şevket Aziz Kansu'nun başkanlığı altında bulunan tarihöncesi araştırmaları heyetinden asistan Kılıç Kökten bu yıl 10 temmuz 1945 tarihine kadar 72 gün süren bir araştırma yapmıştır. Kılıç Kökten, ilkönce Ayaş, Güdül, Beypazarı çevrelerini, Haymana'daki Timurözü mağarasını gezmiş ve sonra doğu ve güney-doğu Anadolu'nun Şarkışla, Uzunyayla, Sivas, Malatya, Elazığ, Bingöl ve Karaköse yörelerini incelemiştir. Bu gezilerden alınan sonuçları şöylece hülâsa edebiliriz:

I. Ankara'da Ilıca köyü içinde dikili taşlar (Menhir), dik dönek taşlar (Kromlek) bulunmuştur. Bu kaya anıtları sahasında ve bazı dikili taşların hemen altında, iskeletleri tamamen dağılmış mezarlar meydana çıkarılmıştır. Aynı köyün kuzey doğusunda yeniden tesbit edilen "Asarcık,, höyüğünde Bakır, Eti, Frik ve Klâsik çağların çanak çömlekleri toplanmıştır.

İlhan köyünün kuzeyindeki sekiler (taras) üzerinde bazalttan yapılmış olan elbaltası ve kazıyıcılar ele geçmiştir.

Güdül ilçesinin yapma ve tabii mağaraları tekrar yoklanmış ve kasabanın kuzeyinde çakıllı düzlükler üzerinden levalvaziyen tip sileks aletler toplanmıştır.

Haymana çevresindeki Timurözü mağarası araştırılmış, üç buçuk saat süren bir mağara araştırmasından sonra mağaranın son köşelerinde sonradan yapılmış su depoları ve yazılı kırık taşlar görülmüştür. Bu ufak değişiklik mağaranın tabilliğini bozmamıştır. Mağaranın ağzına yakın sapa bir köşesinde açılan küçük çukurlar içinden kırık, üzerinde dişleri bulunan bir alageyik çenesi ve insana ait kırık bir femür (bacak kemiği) parçası çıkarılmıştır. Timurözü boğazı kalesi görülmüş, civar köylerin bahçe ve ev duvarlarına sokulmuş olan lâtince yazılı bir kabartma resimli iki küçük taşın, malûmat vermek maksadiyle, kopyası alınmıştır.

II. Şarkışla çevresinde Mergersen önlerinde satıhta çakmak taşından çok güzel işlenmiş ve Neolitik olması muhtemel uçlar, kazıyıcılar bulunmuştur. İhsanlı ve Elmalı köyleri yakınlarında iki höyük tesbit edilmiştir.

III. Uzunyayla'ya girerken Kuruöz geçidinde bir höyük görülmüş, höyük civarında Bakır devrine ait olması kuvvetle muhtemel kalın ve yuvarlak duvarlı bir av veya küçük bir müdafaa kulesi bulunmuştur. Bu yuvarlak duvar kalıntısı ile höyük arasında da çok geniş eski bir ören yeri bulunmaktadır. Kuruöz höyüğü sathından Bakır devri çanak çömleği toplanmıştır.

IV. Uzunyayla'da, Şerefiye köyünde Zamantı çayının bir kolunu teşkil eden kaynağın başına gidilerek araştırmalar yapılmış, burada dikdörtgen şeklinde ve kapısı kuzeye açık, kısmen tahrip edilmiş ve bir Roma askerî kampı olması muhtemel büyücek bir kale bakiyesi görülmüştür. Kalenin, bilhassa derenin başını içine alarak iki taraflı inşa edilmiş olması dikkate değer mimarî bir tarz göstermektedir. Aynı kaleden Osmanlı ve Selçuk devirleri de faydalanmıştır,

V. Uzunyayla'da üzerinde en çok durulan yer Sıçan höyüğüdür. Bu höyükte yapılan araştırmalar neticesinde Klâsik, Eti ve Bakır çağı eserleri bulunmuştur. Eti tabakasından çıkarılan topraktan yapılmış körük ağzı konisi, demir işçiliğini göstermesi

bakımından, ehemmiyetli bir vesikadır. Alaca'da elde edilen curuf ve demir parçasıyla, Samsun Dündartepe'sinde bulunan döküm potalarını tamamlayıcı ve Eti demirciliğini aydınlatıcı bir vesika olarak ele almak lâzımdır.

VI. Şarkışla'da İmamlı köyü gerisinde, Uzunyayla'da Dikilitaş köyü yakınlarında tesbit edilen, Eti ve Klâsik çağlar malzemesi veren münferit şato veya malikâne bakiyeleri ve bütün yol boyunca tesbit edilen çeşitli yapılaş gösteren tümülüsler kayde değer. Büyük iskân sahaları civarında ve ekseriya hâkim tepeler üzerinde kurulan bu küçük yerleşmeler veya malikâneler Anadolu'da birçok yerlerde görülmektedir. Hangi şerait altında kurulmuş olduklarının açıklanması faydalı bir konu olur.

VII. Sivas'a giderken Tonos köyü ve Deli İlyas bucağı arasında ve küçük bir ovanın ortasında tesbit edilen bir höyükten, Eti çanak çömleği toplanmıştır. Bu höyüğün altında ve etrafını kuşaklayan yarı kurumuş bataklıklar sahasında yapılacak araştırmalarla Hafik gölünde olduğu gibi gölevleri izlerini bulmak mümkün olabilir.

VIII. Sivas'ta Hafik ilçesinde, göl içindeki Pılır höyüğünde bu yıl da araştırma yapılmıştır. Bakır ve Kalkolitik çağın malzemesi daha çok toplanmış, geçen sene tesbit edilen gölevleri bu yıl platformları ve yan duvarlarıyla daha iyi açıklanmıştır. Çökmüş olan platformlar altında, suların içinden çakmak taşından yapılmış mikrolitler, kazıyıcılar, uçlar ve çekirdekler (nükleüs) hayvan kemikleri çıkarılmıştır.

IX. Malatya'da Louis Delaporte tarafından araştırılan "Aslan-tepe,, höyüğü ziyaret edilmiş, bugünkü durumu incelenmiş, Delaporte'un temas etmediği öntarih çağlarına ait, bugünkü kumcuların açtığı derin çukurlar içinden, 9 metre derinlikte, kalın yapılı, üzeri parlak siyah boya astarlı, kaba, paralel oyma çizgi ve yuvarlak çukur süsleri bulunan Kalkolitik çanak parçaları ele geçirilmiştir. Tamamlayıcı bir buluş olması bakımından önemli sayılabilir. Malatya ovasında aynı heyet tarafından tesbit edilen höyükler birer birer araştırılmış ve üzerlerinden malzeme toplanmıştır. Bu arada bunlara yeniden birkaç höyük daha ilâve edilmiştir.

X. Malatya ovasından sonra Besni, Adıyaman ve Kâhta çevresine, yani Malatya güneyine geçilmiş, Keysun bucağı çevresinde, Adıyaman'da Prof. Pittard'ın Üstpaleolitik âlet topladığı Pirin

köprüsü yakınlarında çakmak taşından yapılmış iki tane Aşöleen elbaltası bulunmuştur.

XI. Kâhta ilçesi Tırpal köyünde Altpleistosen olması muhtemel jeolojik tabakaların (üstü konglomera, altı kil) kil katları içinden, geyik, at ve köpek gibi hayvanların fosilleşmiş kemikleri ve bunların yanında üstleri aşıntılı yan mineleri sağlam, kökleri kısmen duran üç tane azı dişi çıkarılmıştır. Bu dişlerin insana ait olması ihtimal dahilinde görülüyor.

Keysun, Adıyaman arasında tesbit edilen 10 tane höyük, bundan evvel tesbit edilen höyükler gibi malzeme vermiştir. Bakır çağının çakmak taşından yapılmış olan yaprak (Lam) çakıları şimdiye kadar bilinenlerden daha uzun ve büyüktür. Santil çevresinde ele geçirilen üstü kırık cilâlı taş balta mühim bir vesikadır.

XII. Elazığ çevresinde yapılan araştırmalar da, Malatya kadar zengin neticeler vermiş ve bazı yerli özellikler de göstermiştir. Burada, Uluova'da 13, Kuzova'da 3, Çemişkezek'te 2 höyük tesbit edilmiştir. Keban ve Çemişkezek arasında, Pağnik köyü yakınlarını teşkil eden Murat suyu sekileri (terasları) üzerinde çakmak taşından yapılmış levalvaziyen âletler toplanmıştır.

Uluova'da Mollakendi höyüğünde ele geçen renkli keramik, Malatya Elazığ ovasında bulunan ve ekseriyeti teşkil eden renkli Tel Halef keramiği arasında mütalea edilebileceği gibi, Sivas, Malatya, Elazığ ve Iğdır çevresinde bulunan parçalarla da ilgili görülebilir.

Bakır çağı parçalarının mühim bir kısmı Kars, Sivas, Malatya ve hattâ Samsun parçalarıyla tamamen mukayese edilebilmektedir. Her bölgenin kendine has özellikler taşıyan Bakır çağı parçaları da bulunmaktadır. Keban, Çemişkezek ve Baskil çevresinde araştırılan mağaralar verimli çıkmamıştır.

XIII. Palo, Bingöl ve Soluhan üzerinden Muş'a geçilerek, Muş ovasında, daha sonra Bulanık, Malazgirt, Patnos, Karaköse, Eleşkirt çevrelerinde yapılan araştırmalar da evvelkiler kadar verimli olmuştur.

Birkaç geçit ve "gedik hariç, araştırılan iller topografya bakımından birbirine tamamen bağlıdır. Gezilen bölgeler üçüncü tabit ve tarihi bir yol olacak durumdadır. Eski ve yeni yerleşmeler ve bunların malzemesi bu kanaati tamamen teyit eder. Muş

ovasında yeniden tesbit edilen 13 höyük, Lis, Bulanık, Patnos, Karaköse höyükleri de bu büyük güney yolunun son durakları ve en sağlam delilleridir. Muş ovasında ve onun kuzey doğusunda kalan höyüklerin çanak çömleği ekseriyetle siyah, biraz da kırmızıya kaçmaktadır.

Bu arada tanılan Urartu kaplarından bir tanesinin bile ele geçmeyişi dikkate değer ve üzerinde en çok durulması gereken bir konudur.

İstanbul Fethini Kutlama Kurulu Çalışmaları

Başladığı işlere devam etmekte olan Kurulun bu yıl içinde sonuçlandığı işler şunlardır:

I. Venedik Arşivi vesikalarının tercümelerine devam edilerek önemli bir kısmı daha bitirilmiştir.

II. İstanbul'un fethine kadar Edirne ve yöresindeki Osmanlı eserleri hakkında rahmetli öğretmen Osman Nuri Peremeci'ye ismarlanmış olan etüd satın alınmıştır.

III. İstanbul'un fethinden önce Türk sanat eserlerinde kullanılmış olan motifler hakkında üyelerimizden Profesör Süheyl Ünver ve asistanları tarafından hazırlanmakta olan albümlerden birincisini teşkil eden Bursa'daki Yeşiltürbe motifleri albümü hazırlanmış ve kısa bir önsözle birlikte Kurula teslim edilmiştir.

IV. "Toprak meseleleri tarihimizde Fatih Sultan Mehmet devri icraatının mâna ve ehemmiyeti," adı altında hazırlanacak eser için lâzım olan ve Ankara'da Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü arşivinde bulunan 881 tarihli atik Konya defterinin fotoğrafla kopyası aldırılmıştır.

V. İstanbul'da, İbrahim Paşa sarayındaki Maliye arşivinde mevcut ve Kurulu ilgilendiren 20 vakfiyenin özeti hazırlanmıştır.

VI. Karabacek'in "Fatih İkinci Mehmet'in sarayında İtalyan sanatkarları," eserinin tercümesi bitirilerek Kurula teslim edilmiştir.

Türk-İslâm Devri Kitabeleri Derleme Heyeti Çalışmaları

Kitabeler Heyetinin Ankara bürosu bu yıl Kastamonu âbideleri işini tamamlamıştır. Kastamonu ve civarındaki tarihî eserlerden 52 sine ait 25 plân, 63 mezar kitâbesi, 85 kitâbe, 24 Arapça

vakfiye, 3 Türkçe vakfiye tesbit edilmiş, 21 Arapça vakfiyenin tercümesi yapılmıştır. Bu heyet, aynı zamanda, Ankara âbidelerine ait 9 plân, 41 mezar kitâbesi, 7 kitâbe ve 4 Türkçe vakfiye kayıt ve tesbit etmiştir.

Kitâbeler Heyetimizin İstanbul bürosu bu yıl içinde 2807 mezar ve bina kitâbesi derlemiş ve diğer çalışmalarına da devam etmiştir. Bu suretle bu heyetin haziran 1942'denberi derlediği kitâbelerin sayısı 15.844 ü bulmuştur. Ayrıca 72 adet mezarlık ve hazire plânı, 7 adet yıkılmış bina plânı yapılmıştır.

Heyetin İstanbul bürosu şefi Rıfık Melûl Meriç bu yıl 14 temmuz'dan 12 ekim'e kadar Trakya'da Edirne, Uzunköprü, Keşan, Çorlu, Lüleburgaz, Büyükkarıştıran, Babaeski, Kırklareli, Sinanlı, Hayrabolu, Hacılarezanı ve Havsa'da tarihî âbideler ve kitâbeler üzerinde araştırmalar yaparak 995 kitâbe, 24 mezarlık ve hazire plânı, 61 cami, mescit, mektep, türbe, köşk, nişantaşı, hamam, su hazinesi, havuz ve çeşme plânı ve krokisi tesbit etmiş, Edirne'de saray içinin haritasını, Edirne'nin fetihten bugüne kadar yapılan âbideleri gösterir arkeolojik haritasını, Uzunköprü, Lüleburgaz ve Hayrabolu'nun arkeolojik haritalarını vücuda getirmiş ve şer'i mahkeme sicilleri, vakfiyeler ve sair vesikalar üzerinde araştırmalar yaparak bu âbideler hakkında tarihî belgeler toplamıştır.

Bunlardan başka 10 yıldanberi üzerinde çalışılan Mimar Sinan eserlerinden bu yıl yeniden 49 adet plân ve rölöve yüksek mimar Ali Saim Ülgen tarafından hazırlanarak Kurumumuza teslim edilmiştir. Bu suretle Sinan eserlerine ait plân ve rölövelerin sayısı 169 u bulmuştur.

Arkeolog Mimarlar

Kurumumuz, hafriyatlarında eksikliğini duyduğu mütehasıs arkeolog mimarların yetiştirilmesi için yıllardanberi çalışmaktadır. Bu maksatla ikinci dünya savaşından önce bir Fransız arkeolog mimarı angaje edildiği halde, harbin başlaması üzerine, getirilememiş ve nihayet İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi öğrencilerinden iki kişiye burs verilerek aynı zamanda arkeoloji tahsili yaptırılmasına karar verilmişti.

Bu yıla kadar bu sahaya rağbet gösteren öğrenci bulunamamış ve nihayet bu yıl iki kişi talip olduğundan mart 1945 tarihinden

itibaren bunlara ayda ellışer lira burs verilerek ilerde Kurum hizmetinde çalıştırılmak üzere tahsil ettirilmeleri kararlaşmıştır. Bu iki genç bu yıl Milli Eğitim Bakanlığının İstanbul âbidelerini saymak ve sicile geçirmek maksadiyle teşkil ettiği komisyonda gündelikleri Kurumca verilmek suretiyle elli beşer gün çalışarak staj görmüşlerdir.

Yeni Üyeler

Bu yıl içinde Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakóltesi Eski Zamanlar Tarihi Doçenti Halil Demirciođlu Kurumumuzun aslı üyeliğine seçilmiştir.

TÜRK TARİH KURUMU'NUN 1944 BÜTÇE YILI HESAPLARI HAKKINDA DENETLEME KURULU RAPORU

TÜRK TARİH KURUMU BAŐKANLIđINA

Türk Tarih Kurumu'nun 1944 bütçe yılı hesapları defterler ve sarf evrakı üzerinde tarafımızdan incelendi. Bu incelemenin sonucunu bildiriyoruz :

Kurumun 1944 yılı bütçesinin gelir ve gider kısımları 490.000 lira olarak tahmin edilmiş ise de aynı yıl içinde 14.396 lira 26 kuruş fazlasile 504.396 lira 26 kuruş gelir tahsil olunmuştur. Bu fazlalığın 5.000 lirası Atatürk vakfından, 3.482 lira 14 kuruşu yayın satışlarından, 44 lirası üye verimcilerinden, 703 lira 60 kuruşu faizlerden, 5.166 lira 52 kuruşu da diğer gelirlerden elde edilmiştir.

Aynı yıl içindeki Kurum masraflarının yekûnu ise 191.242 lira 24 kuruştan ibaret olup geri kalan 313.154 lira 2 kuruşun 250.000 lirası 200 adet biner liralık % 6 faizli tasarruf bonusu, 30 adet biner ve 40 adet beş yüzer liralık % 7 faizli Milli Müdafaa tahvili halinde Türkiye İş Bankası'nda muhafaza altında bulunduğu; 38.315 lira 77 kuruşunun Türkiye Cümhuriyet Merkez Bankasının Ankara ve İstanbul şubelerindeki 1548 ve 1595 sayılı cari hesaplarında mevcut bulunduğu; 24.838 lira 25 kuruşun da muhtelif hizmetler ve bilhassa hafriyat, telif ve tercüme ve Kitâbeler Heyeti masrafları için verilmiş olan avansların henüz mahsubu yapılmıyan bakiyelerinden ibaret olduğu anlaşılmıştır.

1944 bütçesinin gelir ve gider kısımları ile bunlardan tahsil ve sarfolunan miktarları ve 1945 bütçe yılına devrolunan bakiyelerin nerelerde bulunduğunu, avans bakiyelerinin müfredatını gösteren cetveller bu raporumuza bağlanmıştır.

1 haziran 1944'den 31 mayıs 1945 tarihine kadar on iki aylık bütçe yılı içinde yapılan sarfiyata ve tahsil olunan gelirlere ait bütün gider ve gelir evrakile defterlerin usulüne uygun ve takdire şayan bir titizlikle tanzim edilerek muhafaza edilmekte bulunduğunu derin saygılarımızla bildiririz. 13.XI.1945

T. T. K. Üyesi

İstanbul Milletvekili

F. Öymen

Danıştay Üyelerinden

F. Erciyeş

B. M. Meclisi

Muhasebe Müdürü

M. Bulak

TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
PUBLICATIONS DE LA SOCIÉTÉ D'HISTOIRE TURQUE

I. Seri	Fiatı K.
1 PİRİ REİS : Amerika haritası	1400
2 PİRİ REİS : Kitab-ı Bahriye	2500
*) 3 NASUH İS-SİLÂHÎ : Irakayn Seferi	
*) 4 İBNİ BÎBÎ : Selçuk tarihi	
II. Seri	
*) 1 CÜVEYNÎ : Tarih-i Cihanküşa (3 cilt)	
*) 2 REŞİDEDDİN : Cami üt-tevarih	
3 Baypars Tarihi	100
4 ISFAHÂNÎ : Selçuk Tarihi.	250
5 a Vekayi (Babur'un Hâtıratı) I. Cilt	350
*) 5 b Vekayi (Babur'un Hâtıratı) II. Cilt	
6 GÜLBEDEN : Humayunnâme	400
7 TANBURÎ ARUTİN : Tahmas Kulu Han'ın Tevarihi . . .	50
8 SADRUDDİN EBÜLHASAN ALÎ : Ahbar üd-Devlet is-sel- çukıyye	150
9 KALOST ARAPYAN : Rusçuk Âyanı Mustafa Paşa'nın hayatı ve kahramanlıkları	50
10 Abdi tarihi	100
11 Abu'l-Farac tarihi, I. cilt	375
*) 12 NİZAMEDDİN ŞAMÎ : Zafernâme.	
III. Seri	
1 KERİMÜDDİN MAHMUD (Aksaraî) : Müsameret ül-Ahbâr . .	500
*) 2 Neşri tarihi	
IV. Seri	
1 P. WITTEK : Menteşe Beyliği	200
2 B. Y. VLADİMİRTSOV : Moğolların içtimai teşkilâtı . . .	350
3 H. BALDUCCI : Rodos'ta Türk mimarisi	250
*) 4 B. SPULER : İran Moğolları.	
V. Seri	
1 REMZİ OĞUZ ARIK : Alacahöyük hafriyatı 1935 raporu (türkçe 750 K. fransızca 1000 K.)	
2 HÂMİT KOŞAY : Alacahöyük hafriyatı 1936 raporu (türkçe 750 K. almanca 1000 K.)	
3 Dr. Ş. AZİZ KANSU : Etiyokuşu hafriyatı raporu (türkçe ve fransızca)	250
4 HÂMİT KOŞAY : Pazarlı hafriyatı raporu (türkçe ve fran- sızca)	250
*) 5 HÂMİT KOŞAY : Alacahöyük hafriyatı 937 - 39 raporu (türkçe ve fransızca)	
*) 6 HÂMİT KOŞAY : Alacahöyük hafriyatı 940 - 41 raporu (türkçe ve fransızca)	

VI. Seri

- *) 1 F. KÖPRÜLÜ ve A. GABRIEL : Mimar Sinan
2 ARİF MÜFİD MANSEL : Trakya - Kırklareli Kubbeli Mezarları 250

VII. Seri

- 1 İbni Sina : (Makaleler, etüdler mecmuası) 400
2 CEVAT ÖSTÜN : İkinci Viyana muhasarası 150
3 ULUĞ İÇDEMİR : Kuleli vak'ası hakkında bir araştırma . 100
4 FEVZİ KURTOĞLU : Türk bayrağı ve ay-yıldız. 200
*) 5 Halil Ethem Hâtıra kitabı
6 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık oğlu Süleyman ve Alemdar Mustafa Paşa . . . 350
7 ŞİNASI ALTINDAĞ : Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı. . 200
*) 8 FAİK UNAT : Osmanlı Sefaretnâmeleri
9 W. EBERHARD : Çin'in Şimal komşuları 150
10 ENVER ZİYA KARAL : Selim III'ün hattı hümayunları . . 100
11 H. G. GÜTERBOCK : Kumarbi Efsanesi 150
*) 12 AFİF ERZEN : İlkçağ'da Ankara . . . . .
*) 13 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Mitat ve Rüştü Paşaların tevki-fine dair vesikalar . . . . .
*) 14 ENVER ZİYA KARAL : Nizam-ı Cedit hakkında Selim III. 'ün Hat-tı hümayunları . . . . .

VIII. Seri

- 1 YUSUF AKÇURA : Osmanlı Devletinin Dağılma Devri . . 125
2 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Anadolu Beylikleri 175
3 ŞEMSEDDİN GÜNALTAY : Yakın Şark I, Elâm ve Mezopotamya. 350
*) 3-II ŞEMSEDDİN GÜNALTAY : Yakın Şark II, Anadolu . . .
4 YUSUF ZİYA ÖZER : Mısır Tarihi. 150
5 HALİS BİYİKTAY : Timuriler zamanında Hindistan - Türk imparatorluğu 75
6 ÂFET İNAN : Aperçu général sur l'Histoire économique de l'Empire Turc - Ottoman. 200
7 Dr. SÜHEYL ÜNVER : Selçuk Tababeti Tarihi 100
*) 8 FUAT KÖPRÜLÜ : Osmanlı Devletinin kuruluşu.
9 Y. HİKMET BAYUR : Türk İnkılâbı Tarihi I. cilt 100
10 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Osmanlı İmparatorluğu teşkilâtına methal 250
11 ZİYA KARAMURSAL : Osmanlı Malî Tarihi hakkında tetkikler 100
12-I İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Osmanlı Devleti teşkilâtından Kapukulu Ocakları I. Cilt . . 450
12-II İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Osmanlı Devleti teşkilâtından Kapukulu Ocakları II. Cilt . . 350

BELLE TEN

ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR

ABONE VE SATIŞ ŞARTLARI

Sayısı : 100 kuruş (yabancı memleketler için 130 kuruş)
Yıllık abonesi : 400 kuruş (yabancı memleketler için 520 kuruş)

Belleten ve Türk Tarih Kurumu yayınlarının satış ve abone işleri için :

Maarif Vekilliği YAYINEVLERİ'ne,
Ankara'da : AKBA, HAŞET ve BERKALP Kitapevlerine,
İstanbul'da : Ankara caddesinde ÜNİVERSİTE, ZAMAN; Çağaloğlundu
YÜKSEL; Beyoğlu, İstiklâl caddesinde BEYOĞLU, HAŞET ve
BERRAK; Beyazıtta B. NİŞAN Kitapevlerine,

Yazı ve abone işleri için :

Ankara'da TÜRK TARİH KURUMU'na müracaat edilmelidir.

BELLE TEN

PUBLICATION TRIMESTRIELLE

CONDITIONS D'ABONNEMENT ET DE VENTE

Le Numéro : 100 piastres (pour l'Etranger 130 piastres)
L'Abonnement annuel: 400 piastres (pour l'Etranger 520 piastres)

Pour l'achat au numéro et l'abonnement annuel de Belleten et des Publications de la Société d'Histoire Turque, s'adresser :

aux MAISONS DE VENTE du Ministère de l'Instruction Publique,

Ankara :

à AKBA Kitapevi et aux librairies BERKALP et HACHETTE,

Istanbul :

à ÜNİVERSİTE et ZAMAN Kitapevi, Ankara Caddesi, ainsi qu'à la
librairie YÜKSEL, Çağaloğlu.

aux librairies BEYOĞLU, HACHETTE et BERRAK, İstiklâl Caddesi,
Beyoğlu et à B. NİŞAN KİTAPEVİ, Beyazıt.

Pour la correspondance et l'abonnement, au

TÜRK TARİH KURUMU (Société d'Histoire Turque), Ankara.

BELLETEN

REVUE PUBLIEE PAR LA
SOCIETE D'HISTOIRE TURQUE

Tome: X

No: 37

Janvier 1946

ANKARA — IMPRIMERIE DE LA SOCIETE D'HISTOIRE TURQUE

1 9 4 6